

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Артимишин Юлія

**ДЕПОРТАЦІЙНІ АКЦІЇ 1940-Х РОКІВ
У НАЦІОНАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ:
СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Монографія

Львів – 2023

УДК [94(438+477-192.2):341.43(=161.2)]”1944/1951”

A 86

DOI: 10.33402/deport.2023

Артимішин Ю. Депортаційні акції 1940-х років у національній пам'яті українців: стан та перспективи дослідження: монографія / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. 276 с.

Здійснено аналіз збірного образу депортацій 1944–1951 рр., травматичних подій, які передували цьому процесу в уявленнях переселенців та нащадків, включеності їх досвіду в історичну пам'ять України. Проведено дослідження процесу формування територіальної приналежності людини, співвідношення між різними рівнями ідентичності. Розглянуто мас-медійні образи депортацій 1944–1951 рр., здійснено порівняння засад та принципів їх висвітлення у польській та українській пресі 1990–2018 рр., досліджено повсякденні уявлення причин та завдань депортаційних акцій. Проаналізовано образ Закерзоння та депортованих українців в українській кінодокументалістиці, простежено формування образу польсько-українського пограниччя XX ст. у сучасній українській та польській літературі. Досліджено поняття історичної пам'яті депортованих крізь призму его-документів, переселенських видань, матеріалів усної історії. Простежено вплив деструктивного досвіду на конструювання образу «малої Батьківщини» депортованих. З'ясовано місце цього образу в ієрархії цінностей переселенців і впливу походження останніх на формування історичної пам'яті нащадків.

Для науковців, усіх, хто цікавиться історією польсько-українського пограниччя, депортацією українців із Польщі у 1944–1951 рр.

Artymyshyn Y. Deportation actions of the 1940 s in the national memory of the Ukrainians: status and prospects of research: monograph / NAS of Ukraine, I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2023. 276 s.

Collective image of deportations from the Ukrainian-Polish borderland of 1944–1951 as well as of traumatic events, that preceded this process in the views of displaced persons, and their descendants and the inclusion of their experience in the historical memory of Ukraine are recreated. The process of forming a person's territorial belonging, interrelations between the different levels of identity. The mass media images of deportations in 1944–1951 are considered, the basis and principles of their coverage in the Polish and Ukrainian press in 1990–2018 are compared, and everyday perceptions of the reasons and tasks of deportation actions are investigated. The image of «Zakerzonia» (territory of Zakerzon/Trans-Curzonnia) and deported Ukrainians in Ukrainian film documentaries is analyzed, the formation of the image of the Polish-Ukrainian borderland of the 20 th century in contemporary Ukrainian and Polish literature is examined. The study of the historical memory of the deportees is carried out through the prism of ego-documents, resettlement publications, oral history materials. The influence of the destructive (traumatic) experience on the construction of the image of the «small homeland» of the deportees is analyzed. The place of this image in the hierarchy of values of deportees and the influence of the origin of the displaced persons on the formation of the historical memory of descendants has been clarified.

For scientists, all who interested history of Polish-Ukrainian borderland, deportations of the Ukrainians from the Poland 1944–1951.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України – *Голик Роман Йосипович*;

доктор історичних наук, в. о. декана історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка – *Сіромський Руслан Богданович*.

НАУКОВИЙ КОНСУЛЬТАНТ:

доктор історичних наук, професор, директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України – *Соляр Ігор Ярославович*

Рекомендувала до друку вчена рада Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (протокол № 11 від 19 грудня 2023 р.)

ISBN 978-966-02-9680-0

© Артимішин Ю. З., 2023

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2023

Монографія опублікована в рамках відомчої теми Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Депортаційні акції 1940-х років у національній пам'яті українців: стан та перспективи дослідження».

В оформленні видання використано фото із фондів Muzeum Historyczne w Sanoku Archiwum Fotograficzne (Wysiedlenie Ukraińców z Nowosielec do ZSRR. Marzec 1946 r.).

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	6
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	10
1.1. Історіографічний огляд	10
1.2. Характеристика джерельної бази	22
1.3. Історична пам'ять та травматичний досвід як об'єкт дослідження	31
1.4. Особливості вивчення пограниччя, множинної ідентичності	50
Розділ 2. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА (МІЖНАЦІОНАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ ТА ДЕПОРТАЦІЯ) У НАРАТИВАХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ	63
2.1. Війна та міжнародний конфлікт: травма, віктимізація та фантомна пам'ять депортованих українців	63
2.2. Політико-правові підстави депортаційних акцій	81
2.3. Наративи переселенців про процес депортації та облаштування на новому місці. Соціально-психологічна та матеріальна адаптація	102
Розділ 3. КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ 1944–1951 рр.	132
3.1. Депортаційні акції у медійному просторі та повсякденних уявленнях: регіональна та національна пам'ять	132
3.2. Українська кінодокументалістика про депортованих українців із Польщі	146
3.3. Образ Закерзоння та депортованих українців із Польщі у сучасній українській та польській літературі	156
Розділ 4. ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: ТРАНСМІСІЯ, ОБРАЗ «МАЛОЇ БАТЬКІВЩИНИ»	168
4.1. Образ «малої Батьківщини». Особливості трансмісії пам'яті	168
4.2. Проблематика множинної (локальної) ідентичності переселенців	183
4.3. Просторовий вимір комеморації депортованих українців. Місця пам'яті в Україні та Польщі	213
ВИСНОВКИ	241
ДОДАТКИ	249
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	261
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	269

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АК** – Армія Крайова («Armia Krajowa»);
- БХ** – Батальйони Хлопські («Bataliony Chłopskie»);
- ВіН** – Свобода й Незалежність (Wolność i Niezawisłość/Wolność i Niepodległość, «Вольность і неподлежность»);
- ДАЛО** – Державний архів Львівської області;
- МВС** – Міністерство Внутрішніх Справ;
- НЗС** – Національні Збройні Сили (Narodowe Siły Zbrojne, «Народові сили Збройні»);
- НКВС** – Народний Комісаріат Внутрішніх Справ (Народный Комиссариат Внутренних Дел);
- ООН** – Організація Об'єднаних Націй (United Nations);
- ОУН** – Організація Українських Націоналістів;
- ОУП** – Об'єднання українців у Польщі;
- ПКНВ** – Польський Комітет Національного Визволення (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego);
- ПНР** – Польська Народна Республіка;
- РНК УРСР** – Рада Народних Комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки;
- РОПБіМ** – Рада охорони пам'яті боротьби і мучеництва (Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa);
- РП** – Республіка Польща;
- СБУ** – Служба Безпеки України;
- СКВ** – Самооборонні Кущові Відділи;
- СРСР** – Союз Радянських Соціалістичних Республік (Союз Советских Социалистических Республик);
- СС** – Охоронні загони (SS, Schutzstaffel);
- УБ** – Управління Безпеки;
- УВО** – Українська Військова Організація;

УГА – Українська Галицька Армія;

УГКЦ – Українська Греко-Католицька Церква;

УКУ – Український Католицький Університет;

УМВСУ – Управління Міністерства Внутрішніх Справ;

УНР – Українська Народна Республіка;

УПА – Українська Повстанська Армія;

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
(Украинская Советская Социалистическая Республика);

ЦК КП(б)У – Центральний комітет
Комуністичної партії більшовиків України
(Центральный Комитет Коммунистической партии
(большевиков) Украины);

ЧА – Червона армія (Красная армия).

ВСТУП

«Не дай Боже знову війна». Ця фраза з інтерв'ю, записаного на початку 2014 р. у с. Глібів, що на Тернопільщині, запам'яталась мені надовго. Старша пані із Лемківщини, із якою я розмовляла про її складне життя, немов передчувала війну та усі тривоги і біди, які вона несе.

У 2023 р., завершуючи роботу над монографією, я як дослідниця опинилась у парадигмі воєнного часу. Триває 9 рік російсько-української війни та завершується 2 рік повномасштабного вторгнення Росії в Україну.

На мої наукові зацікавлення безумовно вплинула родинна історія, а саме досвід моєї бабусі Галини, яка походила зі Старого Села Грубешівського повіту (Холмщина). Оповіді про її рідне село, екстремальний досвід втрати батьків у роки міжнародного польсько-українського конфлікту стали поштовхом до зацікавлення тематикою Закерзоння. На початковому етапі дослідження мене заінтригувала перспектива висвітлення «білих плям» історії, пов'язаних із міжнародним конфліктом під час Другої світової війни на території Холмщини, адаптацією після переселення. Із часом, після запису кількох десятків інтерв'ю та опрацювання літератури, було сформульовано цілісну тему. У фокусі роботи – терен польсько-українського прикордоння, комплексне вивчення досвіду депортованих українців як соціальної групи, опис їх досвіду проживання війни та депортації, формування спогадів про ці події на рівні родини, спільноти, держави.

Друга світова війна, депортації народів призвели до великих людських втрат та незворотних етнополітичних змін у Центрально-Східній Європі. Модель дослідження цього періоду, виключно із боку політичної історії, стає нежиттєздатною, спрощує уявлення про минуле. Антропологічний поворот, який відбувся в західній історіографії ще у 70–80-х роках ХХ ст., із особливим акцентом на травматичному досвіді та формі його вираження в усній історії та історичній пам'яті, стає відчутним в українській історіографії. Акцент на вказаній методології дає змогу простежити схему усвідомлення,

відтворення/репрезентації історичних подій спільнотами пам'яті, зокрема депортованими українцями із Польщі, на підставі яких будується наратив, культурна травма через наявність болісних спогадів із воєнного часу та примусового переселення, пост-пригадування. Водночас є потреба дослідити процес включення візій історії до гранд-наративу держави.

Світові зміни, які призводять до розмивання, відкриття кордонів, активізували процес глокалізації, а відтак – переосмислення ідеї регіону, локальної ідентичності. Тому вивчення регіонів, їх просторових та уявлених моделей відкриває чимало дослідницьких перспектив, особливо якщо йдеться про прикордоння. Території Холмщини, Надсяння та Лемківщини, які фактично були найзахіднішими регіонами проживання українців у межах етнографічних теренів, становлять особливий інтерес, із погляду на їх розташування та поєднання кількох культур. Вивчення цього терену дає можливість простежити, як трансформація кордонів впливає на населення цих теренів (особливо, якщо воно втратило зв'язок із ними), як відбувалося усвідомлення людиною прикордонного простору, як цей простір впливав на самосвідомість, уявлення людей про своє місце у ньому. Можливим є також дослідження особливих моделей побудови ідентичності, адже, враховуючи, що прикордоння є простором, який формують представники різних культур, тут функціонують дещо інші механізми легітимізації спільноти.

Отже, актуальність дослідження полягає у тому, що, незважаючи на наявність публікацій, які стосуються перебігу процесу депортацій із польсько-українського прикордоння, немає комплексного дослідження, яке б виходило за рамки політичної, подієвої історії, і ґрунтовно висвітлювало би соціальний зріз проблеми, зокрема питання сприйняття процесу депортації та подальшої адаптації на новому місці переселенцями, а також специфіки пам'яті про Другу світову війну, міжнаціональний конфлікт та примусовий переїзд, «малу Батьківщину».

Всебічний аналіз та відтворення збірного образу депортацій, травматичних подій, які передували цьому процесу в уявленнях переселенців та нащадків, включеність їх досвіду в історичну пам'ять України, а також дослідження процесу формування територіальної приналежності людини, співвідношення між різними рівнями іден-

тичності, також є важливими, з огляду на повномасштабну війну та її вплив на українське суспільство.

Мета роботи: відтворити збірний образ депортацій, травматичних подій, які передували цьому процесу в уявленнях переселенців та нащадків, включеність їхнього досвіду в історичну пам'ять України; дослідити співвідношення між різними рівнями ідентичності, гендерні особливості пам'яті депортованих.

Із реалізацією цієї мети пов'язані такі дослідницькі завдання:

- простежити процес формування уявлень про міжнаціональний польсько-український конфлікт, Другу світову війну та депортацію, із врахуванням особливостей творення наративів про травматичний досвід, спосіб їхнього передання наступним поколінням, репрезентацію образів минулого спільноту переселенців;

- з'ясувати підстави депортації українців із українсько-польського пограниччя 1944–1951 рр. у контексті політики союзників у Другій світовій війні та формування повоєнних кордонів у Європі;

- окреслити ключові етапи соціально-психологічної та матеріальної адаптації депортованих, реконструювати їх життєві траєкторії на підставі архівних та усноїсторичних матеріалів;

- подати інформацію про мас-медійні образи депортацій 1944–1951 рр., порівняти засади та принципи їх висвітлення у польській та українській пресі 1990–2023 рр., простежити повсякденні уявлення причин та завдань депортаційних акцій;

- проаналізувати українські документальні фільми та передачі про депортованих українців із Польщі;

- простежити формування образу Закерзоння та депортованих українців із Польщі у сучасній українській та польській літературі;

- вивчити вплив деструктивного досвіду на конструювання образу «малої Батьківщини» депортованих;

- з'ясувати місце образу «малої Батьківщини» в ієрархії цінностей переселенців;

- охарактеризувати вплив походження на формування історичної пам'яті нащадків;

- проаналізувати процес творення місць пам'яті, її збереження в регіональному зрізі України, Польщі (в місцях колишнього проживання українців) у контексті польсько-українських відносин у гуманітарній сфері.

Хронологічні межі дослідження охоплюють події від 1940-х років до 2023 р. Територіальні межі роботи: терени Лемківщини, Надсяння та Холмщини як складові частини Краківського, Львівського, Люблінського воєводств (згідно з адміністративним поділом міжвоєнної Польщі); західні (Тернопільська, Рівненська, Волинська, Львівська) і південно-східні, куди були депортовані українці з Холмщини, Надсяння та Лемківщини (Одеська, Миколаївська, Запорізька, Херсонська, Донецька) області Української РСР; із особливим акцентом на західні регіони, де компактно проживають депортовані українці із Польщі (Івано-Франківська, Львівська, Волинська, Тернопільська та Рівненська області).

Присвячую світлій пам'яті моєї бабусі Галини Михайлівни Іващишин (Сидор). Дідусеві Адаму, який завжди слугував моїм взірцем критичного мислення, оптимізму, вірив у майбутнє та мене, однак незадовго до виходу цієї монографії відійшов у вічність.

Подяка батькам Оксані та Зеновію, брату Євгену.

Вдячність за беззаперечну підтримку, розуміння та критичне слово чоловікові Павлу, щирі обійми донечці Юстинці.

Подяка колективу кафедри Новітньої історії України Історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка за перші кроки у становленні як науковиці.

Окремі слова вдячності дирекції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, яка посприяла виходу монографії. Зокрема керівнику установи професорові Ігорю Ярославовичу Соляру. Також висловлюю пошану науковому керівнику професорові Миколі Романовичу Литвину. А також усім тим, хто допомагав із збором матеріалу, зокрема Наталії Гардиш, родині Соленків (із Тернопільщини), суспільно-культурним товариством депортованих українців у Львові.

Найбільша вдячність Силам Оброни України!

Розділ 1.

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Розгляд історіографії здійснено за проблемно-тематичним принципом. Відповідно до завдань роботи, виділено три ключові тематичні блоки: політико-правові підстави депортаційних акцій у фокусі питання польсько-радянського кордону у дипломатичних відносинах СРСР та союзників; перебіг депортації та подальшої адаптації; концепт «малої Батьківщини», різні рівні історичної пам'яті.

Тема депортацій українців із українсько-польського прикордоння достатньо висвітлена в українській історіографії, однак більшість праць присвячені перебігу переселенських акцій, кількісним і територіальним вимірам розселення або ж подальшій матеріальній адаптації. Проблема ж правових підстав, або міжнародно-правової оцінки депортації, якщо порівняти з іншими аспектами, залишається майже не дослідженою. Виняток становлять лише публікації українських учених: Ігоря Козловського¹, Володимира Макарчука², Ігоря Цепенди³, Андрія Козицького⁴, які досліджували депортацію в контексті репресивної політики СРСР, геополітичних координат, польського питання під час Другої світової війни.

Політико-правові підстави депортацій 1940-х років у польській історіографії дещо краще розроблені. Серед низки робіт можна виокремити

¹ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону 1941–1951 рр. Львів: Каменяр, 1998. 223 с.

² Макарчук В. Депортации и трансферты населения: зло или неизбежное зло. *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований*. 2012. № 1(4). С. 107–112; Макарчук В. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною та Польщею (1939–1945). Київ: Атіка, 2004. 348 с.

³ Цепенда І. Українсько-польські відносини у 40–50-х роках ХХ століття: етнополітичний аналіз. Київ, 2009. 387 с.

⁴ Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. Львів: Літопис, 2012. 608 с.

доробок Кристини Керстен⁵, яка одна із перших почала досліджувати проблему масових переселень у ХХ ст., у контексті нової Версальської системи міжнародних відносин, розробку концепту переміщення населення європейськими етнографами, термінологічну класифікацію цього процесу у французькій та англійській мові, зокрема вживання поняття «*transfer*». Як переконливо доводить авторка, підходи, які були застосовані до переселення турків та греків у 1920-х роках, подальша розробка концепту переміщення населення у роки Другої світової війни зумовили широке застосування цього підходу задля вирішення національного питання у Центрально-Східній Європі.

Польський історик Ян Чернякевич, висвітлюючи проблему так званої «репатріації» поляків із Радянського Союзу, зокрема теренів Білорусі, Литви, України та інших республік⁶, зосереджував увагу на передісторії цих депортаційних акцій. Вивчаючи проблему переселення польських громадян із так званих «кресів», польський дослідник Станіслав Чешелський зосередив свою увагу на термінологічних дискусіях щодо правомірності вживання понять «евакуація» та «репатріація»⁷. У іншій публікації дослідник С. Чешелський простежив генезу застосування депортаційних акцій у Радянському Союзі від 1930 р. до 1940 р., акцентуючи на репресивній ролі здійснених акцій, розвитку правової бази протягом міжвоєнного періоду⁸.

Питанням депортації у дещо ширшому зрізі як інструменту політики великих держав у ХХ ст. присвячений польськомовний збірник, виданий під егідою Люблінського відділу Інституту національної пам'яті⁹. У роботі вміщено низку статей, які присвячені депортаціям,

⁵ Kersten K. Międzypaństwowe przesiedlenia ludności w XX wieku. *Kwartalnik historyczny*. Warszawa, 1966. R. LXIII. Nr 1. S. 1–32; Kersten K. Przemiany struktury narodowościowej Polski po II wojnie światowej. *Kwartalnik historyczny*. Warszawa, 1969. R. LXXXVI. Nr 2. S. 337–366.

⁶ Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1946. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. 263 s.

⁷ Przesiedlenie ludności polskiej z kresów wschodnich do Polski 1944–1947 / wybór, oprac. i red. dokumentów S. Ciesielski. Warszawa: Wydawnictwo NERITON, 1999. 469 s.

⁸ Ciesielski S. Masowe deportacje w ZSRR – charakterystyka wybranych aspektów zjawiska. *Dzieje Najnowsze. Kwartalnik poświęcony historii XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2001. R. XXXIII. Nr 3. S. 29–56.

⁹ Wysiedlenia jako narzędzie polityki ludnościowej w Europie XX wieku / pod red. J. Wołoszyna. Lublin, 2015. 373 s.

організованим німецькою адміністрацією у Генеральному губернаторстві, порівняльній перспективі радянських та німецьких переселень, діяльності репатріаційних комісій тощо.

Ще одним дослідницьким напрямком у польській історіографії в контексті депортації є вивчення правових підстав отримання компенсації за втрачене/залишене майно після переселення. Це питання у ширшому історичному контексті досліджувала Кристина Міхневич-Ванік, проаналізувавши не лише польські постанови та закони, а залучивши матеріали міжнародного права¹⁰. Малгожата Фушара¹¹ розглядала суперечки, які тривають у Польщі щодо юридичного статусу і наслідків укладених угод про депортацію населення. Дослідниця аналізувала низку законопроектів та постанов щодо виплати відшкодування за так зване «забужанське майно», процес їхнього прийняття та оскарження у Конституційному Трибуналі. Хоча лише у другій публікації є побіжні згадки про компенсації постраждалим та їх нащадкам у операції «Вісла», однак ці дві розвідки важливі з боку порівняльної перспективи із українською проблематикою.

Англомовні публікації з питань міжнародного права, які стосувалися польського питання у Другій світовій війні, з'являлися майже синхронно із дипломатичними переговорами¹². Серед величезного доробку англосаксонської історіографії обрано три комплексні дослідження. Публікації британських дослідниць польського походження Галік Коханської¹³, Аніти Джей Пражмовської¹⁴ висвітлювали проблему участі

¹⁰ Michniewicz-Wanik K. *Mienie zabużańskie. Prawne podstawy realizacji roszczeń*. Wrocław: Wydawnictwo «NORTOM», 2008. 230 s.

¹¹ Фушара М. Примирення без конфлікту? Компенсації за забужанське майно. Ч. 1. URL: <http://hi-phi.org.ua/historians.in.ua/index.php/en/doslidzhen-nya/2060-malgozhata-fushara-prymyrennia-bez-konfliktu-kompensatsii-za-zabuzhanske-maino-chastyna-I> (дата звернення: 07.04.2018).

¹² Woolsey L. H. *The Polish Boundary Question. The American Journal of International Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 1944. Vol. 38. No. 3. P. 441–448; Wright G. *Poland and the Crimea Conference. The American Journal of International Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 1945. Vol. 39. No. 2. P. 300–308.

¹³ Kochanski H. *The Eagle Unbowed. Poland and the Poles in the Second World War*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2012. 734 p.

¹⁴ Prażmowska A. J. *Britain and Poland 1939–1943. The betrayed ally*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. 233 s.

поляків у Другій світовій війні, зокрема і діяльності еміграційного уряду, дипломатичних перемовин із країнами союзниками.

Також у сучасній англомовній гуманітаристиці особливо активно депортації, переміщення населення досліджують у фокусі міграційних криз, проблеми біженців. У частині із цих видань, окрім практичного зрізу цієї проблеми, містяться розлогі теоретичні розвідки, присвячені розробці концепту переселення/переміщення людей у ХІХ–ХХ ст.¹⁵, категоризації терміна, застосуванню у політиці великих держав¹⁶.

Депортації 1944–1951 рр. та подальша адаптація українців із польсько-українського прикордоння в українській історіографії, на противагу попередній темі, дещо краще досліджені, однак здебільшого публікації присвячені депортованим із одного прикордонного регіону, або ж їхньому компактному поселенню в Україні. До 1991 р. українсько-польське прикордоння досліджували головною українські вчені з діаспори. Зокрема, можна виділити працю «Нарис історії Холмщини й Підляшшя» Євгена Пастернака. Автор відтворив історію названих теренів у ХІХ–ХХ ст., депортацію українського населення¹⁷.

Політичні процеси на Холмщині та Підляшші під час Другої світової війни, депортаційну політику Польщі та СРСР, її наслідки, проблеми адаптації й особливості історичної пам'яті українців Холмщини і Підляшшя досліджував Олег Савчук¹⁸. Він приділив увагу й проблемі адаптації переселених в УРСР, зокрема зауважив, що матеріально-побутове облаштування тривало кілька років, тоді як соціологічно-психологічна адаптація – упродовж десятиліть. Історик виокремив сюжети, які увійшли до історичної пам'яті переселен-

¹⁵ Brown S. K., Bean F. D. Conceptualization Migration: From Internal/International to Kinds of Membership. *Handbook of Migration and Population Distribution* / Ed. by M. J. White. Dordrecht: Springer Netherlands, 2016. Vol. 6. P. 91–106.

¹⁶ Reed H. E., Ludwing B., Braslow L. Forced Migration. *International Handbook of Migration and Population Distribution* / Ed. by M. J. White. Dordrecht: Springer Netherlands, 2016. Vol. 6. P. 605–625.

¹⁷ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя. Вінніпег; Торонто, 1989. 465 с.

¹⁸ Савчук О. Свої серед своїх. Депортація українців з Холмщини й Підляшшя у 1944–1947 рр. Луцьк, 2012. 240 с.

ців, зокрема: закорінення минулого Холмщини і Підляшшя в історії Галицько-Волинського князівства, спогади про Першу світову війну й досвід біженства в Росії, спогади про польсько-українське протистояння, із покладанням відповідальності на радянську й німецьку влади, одномірний героїчний опис УПА, відсутність однозначної характеристики Польщі та поляка.

Автори колективної монографії «Від депортації до депортації», залучивши документи з канадських архівних фондів Андрія Жука, Володимира Кубійовича і Михайла Хом'яка, відтворили суспільно-політичне життя українців на Холмщині й Підляшші у 1915–1947 рр. У виданні акцентовано на становищі українців під час Першої і Другої світових війн. Докладно описано, зокрема, перебіг переселенської акції 1944–1945 рр. у всіх повітах Холмщини та Підляшшя: подано чисельність і маршрути переселенців, проаналізовано розрахунки і компенсації за покинуте майно, працевлаштування переселенців у південно-східних та західних областях¹⁹.

Про облаштування і проблеми адаптації переселенців йдеться у наукових статтях Олега Губанова²⁰, Дмитра Байкеніча²¹. Різні аспекти матеріально-побутової та соціально-психологічної адаптації депор-

¹⁹ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи: у 3 т. Чернівці: Букрек, 2011. Т. 1: Дослідження. 880 с.

²⁰ Губанов О. Проблема забезпечення житлом українського населення, депортованого з Польщі у південну Україну в 1944–1945 роках. *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць. Київ, 2010. Вип. 36. С. 87–95; Губанов О. Розселення українського населення депортованого з Польщі у Херсонську область в 1944–1945 рр. *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць. Київ, 2010. Вип. 31. С. 118–125; Губанов О. Державні розрахунки з депортованими українцями Південної України за залишені ними в Польщі посіви і сільськогосподарські продукти (1944–1947 рр.). *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць. Київ, 2010. Вип. 38. С. 83–92.

²¹ Байкеніч Д. Державна фінансова допомога українським переселенцям із Польщі, розселеним у східних областях УРСР у 1945–1947 рр. *Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (Суми, 20 травня 2011 р.) / за заг. ред. С. Дегтярьова. Суми, 2011. Ч. 1. С. 47–50; Байкеніч Д. Кількість та місця розселення депортованих українців Польщі у східних областях УРСР (др. пол. 1940-х рр.). *Народознавчі зошити*. Львів, 2013. Вип. 2(110). С. 231–237.

тованих із Польщі вивчали Тетяна Пронь²² і Тетяна Гонтар²³, Юлія Боднарчук²⁴. Цим питанням також присвячений спеціальний другий випуск наукового журналу «Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість», який видає Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Серед низки статей, є такі, що стосуються проблеми депортації як складової польсько-українських відносин та політики²⁵, розселення²⁶ та інших.

Ще однією важливою публікацією Інституту українознавства був збірник доповідей конференції, присвяченої 50-річчю операції «Вісла», на якій також було розглянуто перебіг та причини попередніх переселенських акцій 1944–1946 рр.²⁷. У одній із розвідок історик Ярослав Дашкевич наполягав на тому, що акція «Вісла» була частиною системи, на якій базувалася національна політика Польщі щодо українців у попередні десятиліття. Сама ж операція, незважаючи на підпорядкованість Варшави Москві, на думку вченого, була ініціативою Польщі, яка прагнула вирішити українське питання²⁸.

²² Пронь Т. Депортовані з Польщі українці на тлі повоєнного повсякденного життя колгоспників східних областей Української РСР. *Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р.)* / упоряд.: О. Лукашевич, Т. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 171–174.

²³ Гонтар Т. Українські переселенці з Польщі в умовах тоталітарного режиму. *Polska i Ukraina po II wojnie światowej* / pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów: WSP, 1998. S. 175–185.

²⁴ Боднарчук Ю. Шлях розпачу і надії. Соціально-економічні умови депортації та розселення на Тернопільщині українців із Польщі. Тернопіль: «Економічна думка ТНЕУ», 2012. 331 с.

²⁵ Боляновський А. Депортації як чинник впливу на розвиток українсько-польських відносин у 1944–45 рр. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2007. Вип. 2: Депортації 1944–1951. С. 54–71.

²⁶ Виноградська Г. Депортація українців з Польщі 1944–1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих). *Схід-Захід: історико-культурологічний збірник*. Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. Вип. 11–12: Усна історія в соціально-гуманітарних студіях. С. 243–250.

²⁷ Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / упоряд. Ю. Сливка, 1998. 132 с.

²⁸ Дашкевич Я. Дискусійні питання довкола акції «Вісла». *Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / упоряд. Ю. Сливка: Львів, 1998. С. 24–28.*

Український історик та публіцист Роман Кабачій у монографії «Вигнані на степи. Переселення українського населення з Польщі на Південь України в 1944–1946 роках» досліджував процес депортації у ширшому зрізі як інструмент задля вирішення національного питання на прикордонні. Вивчив процес розселення, організаційний процес, який передував переселенню, суперечливе ставлення ОУН-УПА до депортації, які водночас захищали українців та перешкождали йому, саботували переселенський процес²⁹.

У польській історіографії тема депортацій досліджувалася особливо активно у контексті так званої репатріації польських громадян із території України, Білорусі, Литви. Цьому зрізові проблеми присвячена публікація дослідниці Дороти Сулі, яка проаналізувала різні аспекти роботи Державного репатріаційного комітету у 1944–1951 рр., зокрема: перебіг депортації українців із Польщі, її примусовий етап³⁰; збірник, виданий польським Інститутом національної пам'яті «Екходус. Депортації та міграції (східний напрям). Стан і перспектива досліджень»³¹.

У монографії «Переселення українців з Польщі до УРСР у 1944–1947 рр.»³² польський історик Ян Пісулінські ретельно дослідив функціонування переселенського апарату, засади його діяльності, перебіг депортації у Люблінському, Ряшівському та Краківському воєводствах. Історик підкреслював роль комуністичного уряду Польщі, який підписав, за ініціативою Москви, договір про депортацію українців, однак водночас втілював рішення, яке користувалося підтримкою у більшості населення.

У окрему групу досліджень можна виділити публікації польських авторів українського походження, зокрема Ігоря Галагіди³³, Романа

²⁹ Kabaczij R. Wagnani na stepy. Przesiedlenia ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944–1946. Warszawa: Związek Ukraińców w Polsce, 2012. 382 s.

³⁰ Sula D. Działalność przesiedleńczo-repatriacyjna Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w latach 1944–1951. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2002. 200 s.

³¹ Exodus. Deportacje i migracje (wątek wschodni). Stan i perspektywy badań / pod red. M. Zwolskiego. Warszawa; Białystok, 2008. 168 s.

³² Pisuliński J. Przesiedlenia ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009. 588 s.

³³ Hałagida I. Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947–1957. Warszawa, 2003. 259 s.

Дрозда³⁴, які, досліджуючи життя української громади на Заході та Півночі Польщі у 1950–1980-х роках, зосереджували увагу на перебігу та наслідках операції «Вісла», підкреслювали її асиміляційне спрямування (здійснення заради вирішення українського питання). Натомість польський історик Богдан Гальчак, який також походить із української родини, розглянув причини акції «Вісла» у дещо ширшому контексті, порівнюючи її із депортаціями інших національних меншин у повоєнній Польщі. Дослідник зробив висновок, що нова комуністична польська влада мала на меті не лише остаточно вирішити польсько-українські антагонізми на прикордонні, а й здобути прихильність серед місцевих поляків, поживити заселення опустілих північно-західних регіонів³⁵.

На протигагу дослідженням депортації українців у 1944–1946 рр., акцію «Вісла» активніше вивчали польські науковці, особливо у контексті польсько-українського конфлікту, історії північно-західних регіонів Польщі. Прикладом такого дослідження є публікації Гжегожа Мотики³⁶, який вивчаючи перебіг польсько-українського протистояння, спростував тезу про те, що метою операції «Вісла» було знищення українського підпілля, яке після 1946 р. було нечисленим. Також історик не згідний із твердженням українських дослідників про те, що Польща могла самостійно ініціювати здійснення операції «Вісла», покладаючи першочергову відповідальність за її втілення на Москву.

Крізь призму політики польської влади щодо української меншості у 1940-х роках, діяльності УПА та перебігу облаштуван-

³⁴ Дрозд Р. Депортації та розселення українців – чинник асиміляції. *У пошуках правди про операцію «Вісла»*: збірник доповідей і матеріалів науково-практичної конференції, присвяченої операції «Вісла» (Перемишль, 22–23 листопада 1998 р.) / упоряд. М. Козак. Перемишль: ОУП, 1998. С. 11–17; Drozd R. Sąsiedzi. Polacy i Ukraińcy w Polsce po akcji «Wisła». *Polacy i Ukraińcy. Historia, która łączy i dzieli* / pod red. J. Karbarz-Wilińskiej, M. Nowak, T. Sucharskiego. Słupsk; Gdańsk, 2015. S. 28–44.

³⁵ Halczak B. Przyczyny akcji «Wisła». *Polacy i Ukraińcy. Historia, która łączy i dzieli* / pod red. J. Karbarz-Wilińskiej, M. Nowak, T. Sucharskiego. Słupsk; Gdańsk, 2015. S. 22–28.

³⁶ Motyka G. *Ukraińska partyzanka 1942–1960. Działność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warszawa, 2006. 720 s.; Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла» / авториз. пер. з пол. А. Павлишина; післямова І. Ілюшина. Київ: Дух і Літера, 2013. 360 с.

ня, умов проживання депортованих висвітлено історію операції «Вісла» у збірнику статей, виданих польським Інститутом національної пам'яті³⁷. Серед багатоаспектних та комбінованих публікацій можна виділити статтю американського історика Тімоті Снайдера, який підсумовував, що акція «Вісла» є військовою операцією, метою якої було завершення побудови мононаціонального польського суспільства, а у ширшому значенні – вона поклала край уявленому просторові Речі Посполитої, легітимізувала нові кордони³⁸.

В українській історіографії проблему депортації українців із Польщі здебільшого вивчали із врахуванням політичної історії. У руслі соціальної історії досліджували це питання українські вчені Галина Виноградська та Галина Боднар, зосередивши у своїх розвідках увагу на питанні «малої Батьківщини», її складових елементах³⁹, процесі творення під впливом негативних переживань військового часу, зокрема ідеалізації життя до депортації⁴⁰. Фольклорист Леся Халюк також вивчала концепт «малої Батьківщини», його символічний та просторовий вимір у контексті жанрових особливостей наративів депортованих українців⁴¹.

Більш комплексно питання культурної пам'яті спільноти депортованих та її просторовий вимір досліджено у польській історіографії. Соціальний антрополог Патриція Трещинська на базі архівних і усних джерел проаналізувала переселення лемків до УРСР і в північно-

³⁷ Akcja «Wisła» / pod. red. J. Pisulińskiego. Warszawa, 2003. 219 s.

³⁸ Snyder T. Akcja «Wisła» a homogeniczność społeczeństwa polskiego. *Akcja «Wisła»* / pod. red. J. Pisulińskiego. Warszawa, 2003. S. 49–54.

³⁹ Виноградська Г. Маркери «малої батьківщини» у спогадах переселенців 1944–1947 рр. з Надсяння та Холмщини. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія»*. Острог, 2011. Вип. 7. С. 407–413.

⁴⁰ Боднар Г. «Там було добре і тут є непогано жити»: особливості історичної пам'яті українців переселених із Польщі. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2007. Вип 2: Депортація 1944–1951. С. 20–36; Bodnar H. «Mała ojczyzna» w świadomości Ukraińców przesiedlonych z Polski po II wojnie światowej. *Krakowskie Pismo Kresowe*. Kraków, 2010. R. II. S. 119–127.

⁴¹ Халюк Л. Усні народні оповідання українців-переселенців з Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння: жанрово-тематична специфіка, художні особливості. Київ, 2013. 216 с.

західні регіони Польщі (операція «Вісла»)⁴². Авторка дослідила конструювання спогадів та колективну пам'ять лемків першого–третього поколінь по обидва боки польсько-українського кордону. П. Трещинська вживала термін «місце» для опису того сакрального простору «місця над місцями», який втратили депортовані лемки. Дослідниця підсумовувала, що численна кількість лемківських спогадів сукупно творить основу для самопізнання, репрезентації своєї групи, мета-повідь спільноти. У іншій публікації П. Трещинської, присвяченій практикуванню пам'яті у Бещадах, дослідниця, на основі зібраного польового матеріалу протягом 2012–2015 рр. та 2010–2011 рр., простежила ставлення та використання української (бойківської) культури новими мешканцями⁴³. Авторка, сприймаючи пам'ять як «дискурсивну дію», тобто як змінний багатовекторний процес, стверджувала, що після депортації українців поступово відбувалося затирання пам'яті у публічному просторі. На час дослідження цей терен був сповнений двох ключових міфологем: піонерської (осадники, нові мешканці освоювали «дикий край»); бойківсько-української, на підставі яких будувалася колективна пам'ять регіону. Останній вимір пам'яті по суті є культурним спадком спільноти, яка зникла після війни, депортації. У публічному просторі здебільшого відбувалася репрезентація лише її колоритних елементів, так звана «бутикова багатокультурність» на комерційний, туристичний запит.

Соціолог, дослідниця колективної пам'яті депортованих, Анна Вилегала⁴⁴, на основі інтерв'ю із депортованими поляками та українцями в містечках Криж (до війни територія Німеччини) та Жовква, проводила порівняльне дослідження дитячого досвіду переселенців, особливості дитячої пам'яті примусового переїзду, подальшої адаптації. Депортовані по обидва боки кордону репрезентували у своїх спогадах багатоголосся свідків подій (свій дитячий досвід, розповідь із позиції дорослого), які чутливіше за дорослих сприймали

⁴² Trzeszczyńska P. *Łemkowszczyzna zapamiętana. Opowieści o przeszłości i przestrzeni*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. 444 s.

⁴³ Trzeszczyńska P. *Pamięć o nie-swojej przeszłości. Przypadek Bieszczadów*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2016. 234 s.

⁴⁴ Wylegała A. *Child migrants and deportees from Poland and Ukraine after The Second World War: experience and memory*. *European Review of History – Revue europeenne d'histoire*. London: Routledge Taylor & Francis, 2015. Vol. 22. No. 2. P. 292–309.

нові умови та переїзд. Переживання дорослих, які відчували кризу ідентичності, мали почуття нестабільності, також негативно вплинули на дітей-переселенців. Однак позитивні моменти із покращенням побуту після важких воєнних лихоліть згадували лише депортовані у м. Криж.

Вікторія Куделя-Свйонтек у публікації про поляків-переселенців до Казахстану порушила низку методологічних і етичних проблем усної історії. Вона пропонує розглядати оповідачів не як «носіїв інформації», свідчення яких дають змогу заповнити «білі плями» в історії, а як суб'єктів-творців автобіографічних інтерв'ю, що творять (разом із дослідником) певний конструкт колективної пам'яті⁴⁵.

Публікації польських дослідниць Малгожати Гловацької-Грайпер «Трансмiсія пам'яті. Діячі “сфери пам'яті” та переказ про Східні Креси у сучасній Польщі»⁴⁶ та Урсули Лехр «Переміщена Батьківщина»⁴⁷ є дотичними до тематики дослідження, висвітлювали локальний вимір проблеми «малої/втраченої Батьківщини», символічні та психо-соціальні підстави її творення, процес передання, збереження пам'яті. М. Гловацька-Грайпер, на підставі інтерв'ю із депортованими та їх нащадками, виділила два ключових образи реальної та уявної Батьківщини, дві соціальні реальності кресів – сповнену суму та ностальгії (містить схожі травматичні звороти, як у депортованих українців) та менш емоційну, із чітко окресленою новою державною приналежністю.

Уявлені та реальні виміри пам'яті про втрачені терени вивчав також американський історик Ендрю Демшук⁴⁸. У дослідженні про творення колективної пам'яті депортованих німців із Верхньої Сілезії історик для окреслення концепту «малої Батьківщини» вживає тер-

⁴⁵ Kudela-Świątek W. *Odpamiętane: o historii mówionej na przykładzie narracji kazachstańskich Polaków o represjach na tle narodowościowym i religijnym*. Kraków: Universitas, 2013. 372 s.

⁴⁶ Głowacka-Grajper M. *Transmisja pamięci. Działacze «sfery pamięci» i przekaz o Kresach Wshodnich we współczesnej Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2016. 304 s.

⁴⁷ Lehr U. «Ojczyzna przesiedlona». *Identyfikacja kulturowa polskich emigrantów wojennych w Londynie w perspektywie pokoleniowej*. *Ethnologiczne studium przypadku*. Kraków: Universitas, 2015. 364 s.

⁴⁸ Demshuk A. *The Lost German East. Forced migration and the Politics of Memory 1945–1970*. New-York: Cambridge University Press. 302 s.

мін «геймат» («heimat»), який також має дві конкуруючі сформовані складові – «Батьківщину пам'яті» та «Батьківщину змінену». Е. Демшук також описував зміни, які відбулися у регіоні після депортації німців, зосереджував свою увагу на так званому «ностальгійному туризмі», тобто відвідинах переселенцями та їх нащадками теренів, звідки вони походять. Схожі процеси спостерігаються і в інших спільнотах депортованих.

Канадський соціальний антрополог українського походження Наталія Ханенко-Фрізен досліджувала практикування українськості, української ідентичності, її локального виміру у канадському містечку Мандери у провінції Альберта у кінці ХХ ст.⁴⁹. Використавши міждисциплінарні методики, дослідниця трактувала українськість як транснаціональний феномен, що є динамічним і проявляється не лише у публічному просторі, а й повсякденні, через щоденні практики. Н. Ханенко-Фрізен стверджувала, що українськість у цьому ширшому антропологічному зрізі збереглася, але під впливом глобальних змін наприкінці ХХ ст. відбувалася переоцінка спадщини минулих років, спільнота намагалася затримати, зберегти той світ, який зникав, а відтак збільшилася кількість пропам'ятних ініціатив (від написання спогадів до збору місцевим музеєм спогадів, які уклали у збірник-літопис, що мав продемонструвати тяглість української громади).

У ширшому зрізі різні аспекти польсько-українських відносин у гуманітарній сфері, уявлення та стереотипи вивчав український історик Любомир Хахула⁵⁰. Історик зосередив увагу на громадській візії складних питань польсько-української історії, зокрема Другої світової війни, Волинської трагедії у публічному польському дискурсі, особливо після Помаранчевої революції та Революції гідності. Польсько-українсько-російські дискусії про важкі питання історії ХХ ст., спроби рефлексії над ними у наративах, публічному просторі вивчав український історик Андрій Портнов, наголосивши на важливості діалогу між цими трьома сторонами, які, хоча і творять самотійно свої історичні культури, але тісно пов'язані між собою⁵¹. Для

⁴⁹ Ханенко-Фрізен Н. Інший світ або етнічність у дії: канадська українськість кінця двадцятого століття. Київ: Смолоскип, 2011. 392 с.

⁵⁰ Хахула Л. «Різуни» чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. Львів, 2016. 304 с.

⁵¹ Портнов А. Історії для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. Київ: Критика, 2013. 344 с.

того, щоб простежити польську візію цієї проблеми, було використано розвідки Мацея Стемпки⁵², Кшиштофа Маліцького⁵³, Ярослава Сирника⁵⁴, які, застосувавши різні джерела (від матеріалів усної історії до історичних публікацій), намагалися по-новому окреслити, проаналізувати польсько-українські взаємини у історичній площині.

Отже, можна підсумувати, що здебільшого в українській історіографії питання депортації та суміжних проблем вивчали у розрізі політичної історії, натомість відсутні комплексні дослідження із застосуванням антропологічних візій історії, а історіософський вимір та пов'язана із ним проблема колективної пам'яті потребують подальшої розробки, розширення кола джерел.

1.2. ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

Основою джерельної бази дослідження є записані й проаналізовані за методами нарративного аналізу спогади людей, депортованих із Холмщини, Надсяння та Лемківщини. Загалом, проведено інтерв'ювання 42 осіб упродовж 2012–2016 рр. у Львові (23 особи), Львівській (4 особи), Івано-Франківській (1 особа) та Тернопільській (14 осіб) областях. Така вибірка зумовлена тим, що для цілісної картини дослідження враховувався досвід переселення та адаптації осіб із різних географічно-кліматичних регіонів. Також узято до уваги місце розселення, а саме села (14 респондентів із Лемківщини компактно проживають у селах Глібів та Остап'є Тернопільської області), міста чи містечка.

Завдяки інтерв'юванню вдалося реконструювати ті частини досвіду переселенців, які зазвичай відсутні у збірниках спогадів, або подані

⁵² Stępa M. «Konflikt ukryty» a integracja europejska. Trudne relacje polsko-ukraińskie w perspektywie społeczności pogranicza. *Pamięć i integracja społeczna na pograniczach. Przypadek pogranicza polsko-niemieckiego i polsko-ukraińskiego* / pod red. D. Niedźwiedzkiego. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos, 2015. S. 137–159.

⁵³ Malicki K. Upamiętnianie przeszłości jako źródło konfliktów w przestrzeni symbolicznej regionu Podkarpackiego. *Pamięć zbiorowa jako czynnik integracji źródło konfliktów* / pod. red. A. Szpocińskiego. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2009. S. 47–71.

⁵⁴ Syrnok J. Postpamięć i świadkowie zastępczy a współczesne opisy tzw. konfliktu polsko-ukraińskiego z okresu II wojny światowej. *Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Kraków, 2017. Vol. 14. Nr 47: Oblicza postpamięci 2. S. 215–240.

доволі стисло. Зокрема, це перебіг переселення, подальше матеріальне облаштування, також дешифровані моменти-сюжети із загального контексту розповіді, які стосуються соціально-психологічної адаптації, роздумів про передумови та причини депортацій, комплексу уявлень, які формують образ «малої Батьківщини» (див. додаток А).

Матеріали усної історії доповнюють дані, отримані у результаті невеликих соціологічних опитувань, проведених мною. Для цього було використано два типи анкет: поєднання відкритих і закритих запитань для нащадків переселенців (див. додаток Б), вільний асоціативний ряд для студентів і відкриті питання для анкети в інтернеті (див. додаток В). Упродовж 2013–2018 рр. проведено анкетування із нащадками переселенців, які проживали у Львові та Тернопільській і Львівській областях (загалом 51 особа). Кількість та розселення респондентів не охопили усі регіони України, але дали змогу окреслити особливості збереження пам'яті у другому та третьому поколінні, їх ставлення до регіонів, звідки походила їх родина, вплив переселення на їх життя, ідентифікацію. Інші два анкетування проводилися: весною 2015 р. у Львівському національному університеті ім. І. Франка: 30 студентів перших курсів філологічного та історичного факультетів; в Інтернеті на базі платформи гугл-форма у грудні 2016 р. – лютому 2017 р.: 22 респонденти, здебільшого із Західної України, віком до 35 років, для того, щоб отримати дані про те, чи депортація українців із Польщі є частиною ширшого історичного дискурсу. Результати цих двох анкетувань мають доволі вузьку вибірку (52 респонденти), але є по-суті однією із перших спроб дослідження питання депортації в історичній пам'яті, зокрема серед молоді західних областей України.

Окрему групу джерел становлять матеріали, які зберігаються у Державному архіві Львівської області⁵⁵, а саме: описи майна, залишеного в Польщі під час евакуації із різних гмін Холмщини, Над-

⁵⁵ Описи майна, залишеного в Польщі громадянами, евакуйованими на територію УРСР по гміні Риманув Сяноцького району. *Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.)*. Ф. Р–3229 (Управління при РНК УРСР у справах евакуацій та розселення українського та польського населення). Оп. 8. Спр. 30; Ешелонні списки /ф. № 10/ сімей, евакуйованих з Польщі на територію УРСР по гміні Тилява Сяноцького повіту. *Держархів Львівської обл.* Ф. Р–3229 (Управління при РНК УРСР у справах евакуацій та розселення українського та польського населення). Оп. 8. Спр. 58.

сяння та Лемківщини, поіменні списки переселених осіб, заяви і справи громадян, які хотіли отримати радянське громадянство та добровільно переселитися до СРСР. Ці документи склали працівники евакуаційних комісій на місцях, переважно заледве грамотні червоноармійці. Тому часто в описах майна трапляються помилки, неточності в географічних і власних назвах. Також трапляються виправлення, уточнення іншим чорнилом у розрахунках або загальній вартості майна, залишеного у Польщі. У майбутньому такі неточності при складанні евакуаційних документів сповільнювали компенсаційні виплати.

Також у ДАЛО зберігаються матеріали Виконкому Львівської обласної Ради депутатів трудящих, зокрема Листування з Радою народних комісарів УРСР про переселення з Польщі у справі забезпечення житла, стану залишених будинків, які мали отримати депортовані, або ж скарги та результати службових перевірок про неадаптованість у забезпеченні продуктами та житлом⁵⁶.

Для дослідження депортованих українців із Польщі як соціальної групи та входження її у нову радянську дійсність важливими є матеріали науково-документальної серії книжок «Реабілітовані історією»⁵⁷, архівні справи засуджених осіб (частина з яких була сфальсифікована), що зберігаються в галузевих архівах Служби безпеки України.

⁵⁶ Тасмна інформація Голові Виконкому Львівської обласної Ради депутатів трудящих тов. Козиріву М. В. від Помічника голови Виконкому Львівської обласної Ради депутатів трудящих М. Куц. 20.11.1945 р. *Держархів Львівської обл.* Ф. Р. 221 (Виконком Львівської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 25 (Листування з Радою народних комісарів УРСР о переселенні з Польщі). Арк. 99; Доповідна записка голові Виконкому Львівської обласної Ради депутатів трудящих тов. Козиріву М. В. «Про перевірку влаштування українського населення, евакуйованого з Польщі в Городокському районі та про стан будинків, залишені польськими громадянами, яке евакуйоване до Польщі від 19.02.1946 р.». *Держархів Львівської обл.* Ф. Р. 221 (Виконком Львівської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 25. Арк. 34; Проект Постановление Исполнительного Комитета Львовского Облсовета депутатов трудящихся и Бюро Обкома КП(б)У от 27 декабря 1945 г. «О разбазаривании хлебных ресурсов в Бусском районе». *Держархів Львівської обл.* Ф. Р. 221 (Виконком Львівської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 205 (Матеріали про заготівлю с/г сировини). Арк. 180.

⁵⁷ Реабілітовані історією: у 27 т. Львів: Астролябія, 2009. Кн. 1: Львівська область. 768 с.

Особові справи із Львівського архіву СБУ були використані у роботі для вивчення різних життєвих стратегій в УРСР⁵⁸.

Аналіз публікацій спогадів засвідчує, що «внутрішній», особистісний аспект пристосування переселенців до нових умов у них майже не відображений – його або зовсім упущено в текстах, або сильно обмежено «зовнішнім» каркасом оповіді. Опис переселенцями досвіду переселення та адаптації у такий спосіб пов'язаний із попереднім досвідом життя під час Другої світової війни. На тлі війни, міжнародного конфлікту депортація є менш болісним процесом, тому її часто описують стандартизованішими фразами. Натомість спогади, які пов'язані з «малою Батьківщиною», переповнені емоціями. Депортовані головно зосереджували увагу у еґодокументах на трагічному досвіді війни та важкому процесі депортації, бо ця частина їх життя так чи інакше була замовчуваною, про неї не говорили публічно, особа яка залишала спогади, прагнула передати, зберегти ці розповіді від забуття. Можливо відсутність розлогих описів про пристосування до нових умов, середовища видавалася для депортованих не суттєвою, або ж, на їх думку, вони не відрізнялися від розповідей, переживань інших соціальних груп. Також варто враховувати факт самоцензури у тих оповідях, які подавалися до друку, адже розповіді про суперечності, насторожене ставлення місцевого населення до депортованих одразу після переселення могли спровокувати конфлікт, особливо у невеликих містечкових та сільських громадах. Водночас значний акцент на польсько-українському конфлікті, депортації у збірниках спогадів пов'язаний не лише із підходами до вибірки спогадів редакторським колективом, а й у ширшому зрізі є відображенням того, що

⁵⁸ Обвинительное заключение по делу № 5159 от 4 июня 1947 г., г. Дрогобыч. *Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області (АУСБУЛО)*. Спр. П-38830. Арк. 33–34; Кримінальний Вирок Дрогобицького Обласного Суду від 27 червня 1947 р. Спр. 56. *АУСБУЛО*. Спр. П-38830. Арк. 44–45; Обвинительное заключение по делу № 2340 от 31 декабря 1948 г. УО МГБ на Львовской ж. д. *АУСБУЛО*. Спр. П.-34780. Арк. 217–221; Постановление о рассмотрении Следственного дела № 2340 УО МГБ на Львовской ж. д. Особым Советанием при МГБ СССР от 26 января 1949 г. *АУСБУЛО*. Спр. П.-34780. Арк. 230; Приговор Военного Трибунала СК МВД Львовского округа, г. Львов от 29 августа 1947 г. по следственному делу № 1866. *АУСБУЛО*. Спр. П.-25107. Арк. 65–68.

у сучасній Україні в історичній культурі переважає образ жертви, страждання і боротьби за утвердження власної українськості.

Чимало спогадів переселенців із Польщі опубліковано. Вони дають змогу відтворити умови проживання на українсько-польському пограниччі, прояви міжнаціонального конфлікту та хід переселення. У збірнику «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.»⁵⁹ вміщено спогади переселенців із усіх регіонів так званого Закерзоння, тобто Холмщини, Надсяння (включно із Нижньо-Устрицьким та Стрільківським районами Дрогобицької області), та Лемківщини, пов'язані з життям напередодні війни, польсько-українським протистоянням, перебігом депортації та матеріально-побутовою адаптацією.

Більшість опублікованих спогадів мають виразне регіональне спрямування, тобто у них зібрані оповіді лише однієї спільноти депортованих. Наприклад, суто холмською є публікація «Книга пам'яті», видана до 60-річчя польсько-українського збройного протистояння, у якій зібрано спогади, які стосуються лише трагічних переживань, подано публіцистичні нариси⁶⁰, а видання «Холмщина і Підляшшя: Обереги пам'яті: Історія, культура, спомини»⁶¹, яке містить спогади з розлогими описами місць проживання у Польщі, міжнаціонального конфлікту, розповіді про труднощі переїзду й облаштування на нових теренах. Ще одним поширеним явищем є публікації спогадів односельчан, які вміщують також історико-краєзнавчі розвідки, наприклад «Корманичі й Фредропіль на Перемишльщині»⁶², чи збірка, що також присвячена селам Надсяння, за редакцією Володимира Ханаса⁶³, або ж спогади, присвячені одній родині, її переживанням

⁵⁹ Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у 3 т. / упоряд.: Ю. Сливка, М. Литвин, О. Луцький та ін. Львів, 2002. Т. 3: Спогади. 418 с.

⁶⁰ Процюк В. Книга пам'яті. До 60-річчя польсько-українських кривавих подій на Закерзонні. Львів: Сполом, 2004. 739 с.

⁶¹ Холмщина і Підляшшя. Обереги пам'яті: історія, культура, спомини / упоряд. Г. Вишнеvsька. Київ: Університетське видавництво ПУЛЬСАРИ, 2010. 336 с.

⁶² Корманичі й Фредропіль на Перемишльщині: документи, дослідження, спогади, анотації, коментарі світлини / упоряд.: О. Гринишин та ін. Львів, 2009. 327 с.

⁶³ Ханас В. Депортація: трагедія та біль українців Закерзоння (на прикладі мешканців сіл Сторожі Великі, Рудавка, Воля Нижня, Пискоровоичі). Дрогобич: Посвіт, 2013. 80 с.

Другої світової війни⁶⁴, трагічних подій, таких як спалення села Малковичі⁶⁵, що на Надсянні.

Варто зауважити, що дещо відокремлено в рамках товариства «Любачівщина» публікували свої спогади вихідці із теренів навколо Любачева, Люблинця та Горайця. Здебільшого їх спомини, чи краєзнавчі розвідки друкувалися у часописах «Вісник Любачівщини», «Наш край Любачівщина». У цих часописах можна знайти спогади як і про депортацію та напружені польсько-українські відносини під час війни⁶⁶, так і про геройство, звитягу краян у лавах УГА та УПА⁶⁷. Спогади депортованих у 1951 р. також побудовані за схожою схемою – спомини про терени до війни, депортацію, особистісний досвід сім'ї чи родини, історично-публіцистичні нариси⁶⁸.

Спогади лемків⁶⁹, видані в Україні, мають схожу структуру, як і в інших груп депортованих: вступ-звертання зі згадкою про трагічні події, далі нарис із історії села або родини (переважно, від кінця ХІХ ст.), який має доводити самотність або українськість лемківської громади, тоді опис життя і побуту лемків, перебіг де-

⁶⁴ Богуш Д. Споми́ни з пережитого, спостереженого і заслуханого. Львів: Сполом, 2008. 120 с.

⁶⁵ Падовська О. Книжка про Малковичі. Львів: Ліґа-Прес, 2014. 925 с.

⁶⁶ Шупер О. Наш рідний край став для нас чужиною. *Наш край Любачівщина* / за ред. Ю. Судина, А. Судина. Львів: Сполом, 2005. Вип. 3. С. 90–94; Дух П. Пишу спогади бабусі. *Наш край Любачівщина* / за ред. Ю. Судина, А. Судина. Львів: Сполом, 2011. Вип. 6. С. 33–36.

⁶⁷ Герасимович М. Де ти тепер, Ялино? Де, твої славні сини. *Вісник Любачівщини* / за ред. Ю. Судина, А. Судина. Львів, 1997. Вип. 3. С. 35–38; Купич І. Споми́ни про вірного сина села Гаї на Перемищині Дмитра Ківера. *Вісник Любачівщини* / за ред. Н. Козія. Львів, 2012. Вип. 20. С. 77–84.

⁶⁸ Кляшторна Н. Акція–51. Останні свідки. Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. 232 с.; Кляшторна Н. Байка про бойка. Київ: ТОВ «Макрос», 2010. 48 с.; Ніточко І. Остання депортація. До 60-річчя примусового переселення 1951 року. Одеса: Прес-кур'єр, 2011. 240 с.; Петrenchко Д. Втрачені українські села. Чорна. Брошнів-Осада: Видавництво МПП «Галія», 2010. 528 с.

⁶⁹ Ардан В. Мої рідні поляни: штрихи до історії села. Львів, 2011. 140 с.; Дідович І. Лемківська доля / ред. М. Горбаль. Львів, 2011. 79 с.; Желем М. Мацина Велика – село лемківське. Історико-краєзнавчий нарис. Борислав: Видавнича фірма «Відродження», 2008. 136 с.; Дрань В., Дрань І., Томащук В., Троян О., Ільчак Д. Не обірветься нить життя. Збірник творів. Львів: Сполом, 2009. 80 с.; Кратюк О., Сернюк П. Рідне село Перегримка. Донецьк: Наука і освіта, 2008. 143 с.

портації, облаштування на новому місці, враження від відвідин «малої Батьківщини».

Загалом, більшість спогадів видані невеликим накладом у межах певного суспільного товариства, зокрема за ініціативи активних діячів, професійних свідків, однак вони здебільшого залишаються не відомими для широкого загалу і користуються популярністю лише у межах спільноти депортованих.

Щодо спогадів тих, хто був очевидцем акції «Вісла», то здебільшого вони опубліковані у Польщі⁷⁰, частина із них у формі записів інтерв'ю зберігається в Архіві усної історії у місті Варшава (Archiwum Historii Mówionej; об'єднує також осередок Карта (Fundacja Ośrodka KARTA) та Дім зустрічі з історією (Dom Spotkań z Historią)). Частина інтерв'ю записана на початку 1990-х років, у них респонденти розповідали про перебіг операції «Вісла», переїзд, труднощі, які виникали⁷¹, у деяких є згадки про арешти людей і подальше їхнє перебування у таборі Явожно⁷², перші роки опісля на новому місці, важку працю, подекуди за їжу, неприязне ставлення місцевих поляків на новому місці проживання⁷³. Водночас варто зауважити, що, хоча і респонденти розповідали про напруженість у стосунках із поляками опісля депортації на Північ та Захід, і взаємний страх, однак відзначали, що це було в минулому⁷⁴, так само зауважували, що ставлення військових, які їх супроводжували під час депортації, було дуже різним, і залежало від особи вояка, траплялись навіть випадки коли вояка підкупляли горілкою, аби задобрити⁷⁵. Варто також зазначити, що частина респондентів, яка походила із Лемківщини, оповідала про діяльність «української партизанки» (до якої із їх села ніхто не належав), що «робила шкоду»⁷⁶, тобто можна припустити, що справді місцева українська (лемківська) громада

⁷⁰ Dwie godziny. Wspomnienia mieszkańców Chełmszczyzny i Południowego Podlasia o akcji «Wisła». Lublin, Biała Podlaska, 2013. 244 s.

⁷¹ Archiwum Wshodnie_1_0259. Akcja «Wisła» Data nagrania 1991. Osoba nagrywająca Jerzy Starzyński. Mieście Komorniki. *Archiwum Historii Mówionej. Dom Spotkań z Historią. (AHM. DSH)*. Warszawa.

⁷² Archiwum Wshodnie_1_790. Akcja «Wisła» Data nagrania 04.11.1990. Osoba nagrywająca Jerzy Starzyński. Mieście Komorniki. *AHM. DSH*. Warszawa.

⁷³ Archiwum Wshodnie_1_0811. Akcja «Wisła» Data nagrania 09.1990. Osoba nagrywająca Jerzy Starzyński. Mieście Komorniki. *AHM. DSH*. Warszawa.

⁷⁴ Archiwum Wshodnie_1_0811. Akcja «Wisła»...

⁷⁵ Archiwum Wshodnie_1_0259. Akcja «Wisła»...

⁷⁶ Archiwum Wshodnie_1_0811. Akcja «Wisła»...

не симпатизувала УПА, або ж таким чином люди відмежовувалися від негативного образу УПА та звинувачень, які існували в популярній культурі, що операція «Вісла» була спрямована проти упівців і припинила терор, здійснений ними.

В окрему групу джерел виділено документальні фільми та передачі про переселення, записи інтерв'ю з депортованими, які здійснюють ентузіасти, публічні діячі (детальніше див.: 3.2. Українська кінодокументалістика про депортованих українців із Польщі). Спогади, які представлені у відеоматеріалах, містять наочну емоційно-психологічну сторону розповідей, яку доповнюють міміка й жести, що допомагає краще їх інтерпретувати. Однак необхідно пам'ятати, що фільм як історичне джерело є сконструйованою реальністю, чи образом, який репрезентує думки та погляди авторського колективу. Тобто навіть подані спогади, а радше спосіб, у який вони представлені ширше у фільмі, те що і як говорили респонденти, також залежали і від особи, яка здійснювала цей запис.

У роботі використано збірники документів, які відображають нормативно-правову базу депортацій, українсько-польський конфлікт. Так, Іван Білас, у контексті історико-правового аналізу репресивно-каральної системи в Україні 1917–1953 рр., опублікував документи про перебіг депортацій у Польщі та Україні у 1944–1947 рр. Це, зокрема, основні угоди, які передбачали виселення, документи про формування управлінських структур, які займалися переселенням, доповідні записки про суспільні настрої⁷⁷. Збірка документів спецслужб Польщі та УРСР містить доповідні записки і донесення про суспільні настрої стосовно переселення, про хід переселення на місцях, про вбивства поляками українців на території Польщі, надання пільг депортованим; циркуляри про організацію органів контролю у прикордонних пунктах відображають стан справ стосовно реалізації міждержавної угоди про обмін населенням⁷⁸.

Видання «Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі УРСР 1944–1946» вміщує документи від липня 1944 р. до

⁷⁷ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 т. Київ: «Либідь»; «Військо України», 1994. Т. 1. 432 с.

⁷⁸ Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб / упоряд. З. Гайовнічек. Варшава, Київ, 2000. Т. 2: Переселення поляків та українців 1944–1946. 1007 с.

грудня 1945 р. (коли, на думку авторів, завершився перший етап переселенських акцій). Зокрема, це тексти не тільки угод про переселення, а й виконавчі інструкції та протоколи із цього приводу, документи спеціального управління при уряді Польщі із питань евакуації українського населення до УРСР із центром у Любліні та його представництв на місцях, відозви ОУН та УПА⁷⁹.

Збірник документів, за редакцією В. В'ятровича, «Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА» містить документи (довідні записки українського підпілля про ситуацію на Холмщині та Галичині, напади польських боївків, спалення сіл, відплатні акції, списки жертв із українського боку), які відтворюють польсько-українське протистояння на локальному рівні. Однак він містить недостатню кількість інформації про втрати з боку польського населення⁸⁰.

У монографії також використано матеріали української та польської преси. Аналіз публікацій дав змогу простежити включеність проблематики депортації в колективну пам'ять населення України, простежити динаміку змін ключових підходів до подачі матеріалів у Польщі. В роботі використано публікації (1990–2017 рр.) у виданнях: «Новий час» (Жидачів, Львівська область), «Голос з-над Бугу» (Сокаль, Львівська область), «Високий замок» (Львів); всеукраїнських газетах: «День» (Київ) та «Дзеркало тижня» (Київ); інформаційних інтернет-ресурсах: «Радіо Свобода», «Zaxidnet» (Західнет); польських часописах: «Газета Виборча» (*Gazeta Wyborcza*, Варшава), «Мисль Польська» (*Myśl Polska*, Варшава), «На рубежю» (*Na rubieży*, Вроцлав), «Історія. До Ржечи» (*Historia Do Rzeczy*, Варшава); пресових ресурсах української громади у Польщі: «Наше слово» (Варшава), «Простір. The Ukrainian multimedia portal». Періодика відображала частково регіональний зріз в Україні та позиції різних ідеологічних середовищ від ліберального до консервативно-націоналістичного спрямування у Польщі. Вибірка матеріалів здійснювалася за тематичним підходом, а головним критерієм відбору матеріалів була наявність інформаційних повідомлень, аналітичних

⁷⁹ Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР: зб. док. / за ред. Є. Місила. Львів: Каменярь, 2007. 334 с.

⁸⁰ Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА. Війна під час війни. 1942–1945: у 2 т. / відп. ред. та упоряд. В. М. Вятрович. Львів, 2011. Т. 1. 792 с.

розвідок, присвячених депортації українців у 1944–1951 рр., зокрема і операції «Вісла».

Періодичні матеріали доповнює публіцистика громадських діячів, істориків, публічних інтелектуалів, які включені у гуманітарний дискурс польсько-українських взаємин, зокрема Володимира В'ятровича⁸¹ та Вахтанга Кіпіані⁸², за редакцією яких були видані науково-популярні збірки, присвячені польсько-українському конфлікту, маловідомим аспектам депортаційних акцій 1944–1951 рр. «Незалежний культурологічний часопис «І»», сповідуючи принципи добросусідства та плюралізм думок на своїх шпальтах, також друкував аналітичні та есеїстичні матеріали польських і українських публічних діячів, які стосувалися трагічних сторінок спільної історії⁸³.

Співтворцями ліберального дискурсу, спрямованого на діалог і порозуміння між поляками та українцями у сфері болючої історії ХХ ст., можна вважати громадського діяча Яцека Куроня⁸⁴ та журналіста Павла Смоленського⁸⁵. Натомість публікації кресового середовища зберігали своє виразне тенденційне ставлення до України, польсько-українського конфлікту, депортації⁸⁶.

1.3. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА ТРАВМАТИЧНИЙ ДОСВІД ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Критика пізнавальних можливостей історії, а особливо антропологічний поворот у західній історіографії другої половини ХХ ст., позбавили інтерес до вивчення історичної пам'яті, її ролі у конструюванні ідентичності⁸⁷. Поняття історичної пам'яті, як і будь-яке інше поняття, яке вивчають декілька суміжних дисциплін (істо-

⁸¹ В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Архіви КГБ розповідають. Львів: Часопис, 2012.

⁸² Війна двох правд. Поляки та українці у кривавому ХХ столітті. Бібліотека «Історичної правди» / уряд. В. Кіпіані. Харків: Vivat, 2017. 301 с.

⁸³ Незалежний культурологічний часопис «І». 1997. № 10. 175 с.

⁸⁴ Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог. Київ: Дух і літера, 2012. 264 с.

⁸⁵ Смоленський П. Похорон різнуна / пер. з пол. А. Бондаря. Київ: «Наш час», 2007. 152 с.

⁸⁶ Koprowski M. A. Akcja «Wisła». Krwawa wojna z OUN-UPA. Zakrzewo: Wydawnictwo Replika, 2016. 380 s.

⁸⁷ Диалоги со временем: пам'ять о прошлом в контексте истории / под ред. Л. Репиной. Москва: Кругъ, 2008. С. 9.

рія, соціологія, філософія, культурна антропологія), не має чіткого визначення⁸⁸. Через постійне протиставлення історичної пам'яті та історії, «розмивання» методологічних рамок останньої, поняття історичної пам'яті можна пояснити як «вітальність і дієвість культурно зумовленої й постійно актуалізованої інтерпретації минулого у культурних орієнтирних рамках сучасного життя конкретних суб'єктів. Вона нормативно спрямована й має тенденцію тлумачити минуле за критеріями його корисності для сучасності, послаблювати й витіснити невідповідний і суперечливий досвід»⁸⁹.

Історичній пам'яті притаманна вибірковість, емоційна образність, спрощення складних категорій так, щоб їх зрозумів ширший загал⁹⁰. Спрощення і вибірковість створює основу для легітимізаційних площин (культурних, політичних, суспільних) особистості, спільноти⁹¹, відіграє важливу роль у процесі національного самоусвідомлення⁹². У цьому процесі важливе значення має час, який у історичній пам'яті розгортається не як послідовність, лінеарність, а функціонує як певний циклічний, міфічний процес⁹³.

У західній історіографії у контексті дослідження пам'яті частіше вживають поняття культурної пам'яті, на відміну від української, де зазвичай використовують концепт історичної пам'яті. Цей термін – «культурна пам'ять», як зауважила німецька дослідниця Астрід Ерл, також є «umbrella term», так званою парасолькою, «що поєднує в собі медіа практики та різноманітні структури, такі як міф, монумент, історіографію, ритуал, щоденне пригадування, взаємодію культурного знання, нейронних мереж»⁹⁴.

⁸⁸ Коник А. «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіа культури. *Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика*. Львів, 2009. Вип. 32. С. 155.

⁸⁹ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / пер. з нім. В. Кам'янець. Львів: Літопис, 2010. С. 20–21.

⁹⁰ Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ, 2012. С. 16–17.

⁹¹ Szpociński A. Historia a pamięć społeczna. *Akulturacyja asymilacja na pograniczach kulturowych Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku* / red. nauk. R. Traba. Warszawa, 2009. Т. 1: Stereotypy i pamięć. S. 29.

⁹² Скељчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: Критика, 2008. С. 27.

⁹³ Szpociński A. Historia a pamięć społeczna... S. 29–30.

⁹⁴ Erl A. Cultural memory studies: An introduction. *Media and Cultural Memory*.

Історична пам'ять як певний соціогуманітарний концепт має два виміри, рівні – індивідуальний і колективний. Найбільше дискусій викликає колективний вимір історичної пам'яті. Моріс Альбвакс, який синтезував і розвинув ідеї Еміля Дюркгейма про колективні уявлення, висунув теорію соціальної зумовленості індивідуальної пам'яті. Пам'ять людини базується на певних суспільних рамках, тобто під час пригадування особа використовує не лише свої, а й чужі спогади, які акумулюються у суспільстві, а ця соціально-меморіальна конструкція впливає на те, як індивід будує свої спогади⁹⁵. Незважаючи на популярність тези М. Альбвакса, у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. його сучасники, зокрема Марк Блок, засуджували дослідника, що той, не розробивши, не виписавши поняття культурної пам'яті, «переніс його з індивідуальної до колективної психології»⁹⁶. Суперечки з цього приводу тривають і досі. Головна ідея тих дослідників, які підтримували тези М. Блока, зводилася до того, що, «оскільки існують зрозумілі для усіх поняття “міф”, “традиція”, “індивідуальна пам'ять”, то немає необхідності використовувати додатково незрозумілі та оманливі поняття». Варто погодитися із думкою А. Ерл, яка зауважувала, що «така термінологічна різномірність дозволяє наукам, як історія, психологія, соціологія, літературознавство вести методологічний діалог»⁹⁷.

Погляди М. Альбвакса розвинув французький дослідник П'єр Нора, використовуючи античний принцип мнемотехніки, вибудував концепт так званих «місць пам'яті» (*lieux de mémoire*). Це ідеї, цінності, уявлення, важливі точки часопростору, завдяки яким особа конструє свою ідентичність⁹⁸. Дослідницький проект «місць пам'яті» розпочався у 1977 р. із вступного семінару П. Нора у Вищій школі

An International and Interdisciplinary Handbook / Ed. by A. Erll, A. Nünning. Berlin; New-York: Walter de Gruyter, 2008. P. 1.

⁹⁵ Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / пер. с фр. и вступ. статья С. Зенкина. Москва: Новое издательство, 2007. С. 11.

⁹⁶ Erll A. Cultural memory studies... P. 1.

⁹⁷ Ibid. P. 1–2.

⁹⁸ Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. з фр. А. Рєпи. Київ: ТОВ «Видавництво КЛІО», 2014. С. 99–100; Den Boer P. Loci memoriae–Lieux de mémoire. *Media and Cultural Memory. An International and Interdisciplinary Handbook* / Ed. by A. Erll, A. Nünning. Berlin; New-York: Walter de Gruyter, 2008. P. 20.

соціальних наук. На відміну від античності, де «місця пам'яті» були необхідною мнемотехнікою, у П. Нора цей концепт, хоча і є певним мнемотехнічним засобом, проте вкрай ідеологічним, вибудованим на принципах націоналізму⁹⁹. Для того, щоб зрозуміти це поняття, у якому відсутнє чітке авторське тлумачення¹⁰⁰, передовсім варто звернути увагу на час та суспільний контекст, у якому воно було створене. Як зауважив англійський історик Тоні Джадт, Франція і її історична наука у 1970-х роках переживали переломні часи. Відбувалася швидка трансформація того звичного простору для французів, який із певними конфігураціями існував протягом віків, зникав той розмірений і повільний темп життя, а найголовніше відбувалося переосмислення імперського минулого¹⁰¹. Тому перед П. Норою передовсім постало завдання інвентаризувати, описати усі ті місця, увесь культурний комплекс (св'ята, знаки/емблеми, монументи, будівлі, урочистості, промови, архіви, словники, музеї), який дозволяє французам бути французами, усвідомлювати себе частиною цієї нації¹⁰². Однак у цьому дещо суперечливому контексті це поняття було використане для того, щоб позначати ті монументи та пам'ятники, які є важливими для спільноти переселенців.

Модель колективної пам'яті як важливого чинника конструювання особистості вивчало подружжя Ассманів. Ян Ассман запропонував два поняття: «комунікативна пам'ять» та «культурна пам'ять» для того, щоб пояснити феномен колективної пам'яті. Перший вид пам'яті, на думку дослідника, – це поточна пам'ять кількох поколінь, тоді як другий – це сформована пам'ять про певний досвід, який набуває ваги лише після вербалізації, візуалізації, тобто він має втілення в тексті, образі, обряді, пам'ятнику, і завдяки зусиллям певної спільноти стає символом, важливим для самоусвідомлення¹⁰³. Аляйда Ассман виділила два види індивідуальної пам'яті: «мене» і «я»

⁹⁹ Den Boer P. *Loci memoriae*... P. 19–21.

¹⁰⁰ Szpociński A. *Miejsca pamięci (lieux de mémoire). (Sites of Memory). Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja.* Warszawa, 2008. Issue 4. S. 12.

¹⁰¹ Джадт Т. «Места памяти» Пьера Нора: Чьи места? Чья память?. *Империя и нация в зеркале исторической памяти: сб. статей.* Москва: Новое издательство, 2011. С. 69–70.

¹⁰² Den Boer P. *Loci memoriae*... P. 21; Джадт Т. «Места памяти»... С. 70.

¹⁰³ Trzeszczyńska P. *Łemkowszczyzna zapamiętana*... S. 119–120.

пам'ять, яку співвідносить із пасивним і активним пригадуванням. Перший вид пам'яті активізується неочікувано, під впливом запахів, звуків, фотографій, які повертають людину в певний момент життя. Другий вид є свідомою діяльністю особи, використанням ресурсів пам'яті, орієнтованим на створення історії про саму себе, тобто ця вербальна та декларативна «я» пам'ять допомагає усвідомити свою ідентичність¹⁰⁴. Щодо категорії колективної пам'яті, то, на думку дослідниці, її слід розміщувати посередині між комунікативною та колективною. Колективна пам'ять – постає із індивідуальних пам'яток свідків цих подій, вона існує допоки існують її носії, а опісля вона переміщується у вимір політичної історії¹⁰⁵.

У пізніших дослідженнях А. Ассман використовувала протиставлення активний та пасивний процес для окреслення динаміки культурної пам'яті. Дослідниця зауважила, що «схоже як індивідуальна пам'ять твориться через постійну взаємодію пригадування та забуття, так само і культурні практики містять ці дві складові, які своєю чергою можна поділити на активне та пасивне забування та пригадування»¹⁰⁶. До активного виміру забування А. Ассман заховувала цензуру та інші умисні дії, спрямовані на руйнування чи затирання матеріальної та духовної культури. Пасивне забування як форма культурного забування, на її думку, «це неумисні дії, наприклад втрата, нехтування, відмова. У цьому випадку об'єкти несуттєво зруйновані, вони неначе залишаються поза увагою, їх не використовують. Те, що є уже втраченим, але не зруйнованим може бути віднайдене випадково пізніше, наприклад на горищі чи в результаті археологічних розкопок»¹⁰⁷. Щодо пам'ятання, то «інститути активної пам'яті зберігають минуле як сучасність, тоді як інститути пасивної пам'яті – минуле як минуле ... Активна форма пам'яті втілюється у минулому сучасному як канон, а пасивна як минуле минулого – у архіві»¹⁰⁸.

¹⁰⁴ Экман М. Воспоминания пространства. URL: <http://gefter.ru/archive/9540> (дата звернення: 23.04.2018).

¹⁰⁵ Там же. С. 119–120.

¹⁰⁶ Assman A. Canon and Archive. *Media and Cultural Memory. An International and Interdisciplinary Handbook* / Ed. by A. Erll, A. Nünning. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2008. P. 97–98.

¹⁰⁷ Ibid. P. 97–98.

¹⁰⁸ Ibid. P. 98–99.

Важливим теоретичним та практичним доробком є публікації американського дослідника Алана Конфіно, який чимало уваги присвятив критиці тих методів, які зазвичай застосовують під час дослідження колективної пам'яті, сприймаючи її як частину «простору культурної історії»¹⁰⁹. А. Конфіно, використовуючи запозичення із праць історика культури та мистецтва Абі Варбурга, а також проаналізувавши інші розвідки з окресленої тематики, робить висновок, що пам'ять слід розглядати «як результат взаємодії різних образів минулого й загального спектру символічних репрезентацій, притаманних даній культурі»¹¹⁰. Тобто, під час дослідження пам'яті, варто звертати увагу на ширший соціальний та політичний, і загалом культурний, контекст спільноти, зв'язки між різними образами минулого, способи їх творення та представлення. Подальша розробка цієї тези А. Конфіно належить також американському історик Вульффу Кенштайнеру, який наполягав на тому, що колективна пам'ять – це «результат взаємодій трьох типів історичних факторів: інтелектуальних і культурних традицій ... “творців пам'яті” ... “споживачів пам'яті”»¹¹¹. Іншими словами, дослідник акцентував на тому, що, вивчаючи колективну пам'ять як цілісність, не можна ігнорувати соціальні практики, які існують у суспільстві, і водночас варто застосовувати сукупність джерел та методик, зокрема не лише традиційних, чи усної історії, а й тих, які пов'язані із медіа простором і комунікаціями¹¹².

У гуманітарному дискурсі вивчення пам'яті має чимало зрізів. Наприклад, польський історик Анджей Новак виділив два головних напрямки дискусій щодо пам'яті, а відтак й дослідницькі перспективи. Перший напрямок пов'язаний із медіапростором, вивченням так званої «живої, суб'єктивної пам'яті», сповненої емоціями, які підсилюють сучасні комунікативні технології, особливо якщо йдеться про травматичний досвід переживання якоїсь події¹¹³. Другий напрямок –

¹⁰⁹ Грінченко Г. Колективна (соціальна) пам'ять: критика теорії та методу дослідження. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Харків: ТОВ «НТМТ», 2009. Вип. 13–14: Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи. С. 14.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Там само. С. 17.

¹¹² Там само.

¹¹³ Новак А. Історик на полі битви за пам'ять. *Україна Модерна*. 2009. Чис. 15(4): Пам'ять як поле змагань. С. 98.

це «загальна політизація історії», а вихідним постулатом до її вивчення стала думка Мішеля Фуко про те, що «історія є дискурсом влади». П. Нора, використавши цю ідею, як зауважила польська дослідниця Єва Доманська, виділив так звану «добру пам'ять в поганій історії», яка по-суті є пам'яттю скривджених меншин. Цю пам'ять активно використовувала влада у посткомуністичних країнах, завдяки чому відбувається творення ідентичності на основі пам'яті жертв¹¹⁴, як, наприклад, в Україні.

Одним із ключових у роботі є термін «регіональна пам'ять». Він використовувався для того, щоб продемонструвати регіональний/локальний зріз пам'яті у тих регіонах, де проживають депортовані. Адже на загальноукраїнську історичну пам'ять, як зауважувала історикиня Олена Любовець, «значний вплив мають регіональні особливості»¹¹⁵. Польський соціолог Маріан Голка також вживав поняття «регіональна пам'ять», протиставляючи його пам'яті універсальній, яка по-суті є історичним досвідом усього суспільства. Регіональну пам'ять, чи пам'яті, на думку М. Голки, слід використовувати у дослідженнях «минулого обраної групи, що функціонує у суспільстві»¹¹⁶. Точніше пояснення цього концепту подавали автори колективного енциклопедичного видання «Modi memorandi. Leksykon kultury i pamięci». На думку авторського колективу, поняття локальної та регіональної пам'яті можна вживати як синоніми, адже їх поєднує те, що вони стосуються вимірів пам'яті у певному регіоні, тісно пов'язані із місцевою ідентичністю¹¹⁷.

Використання зазначеного вище терміна зумовлено також тим, що питання депортацій українців 1944–1951 рр. у радянський час зображували як добровільне переміщення населення, замовчуючи його репресивні елементи. Частина осіб, яка постраждала в результаті цього процесу, не афішувала свого походження. Лише у 90-х роках ХХ ст. на хвилі національно-політичного піднесення про це почали говори-

¹¹⁴ Новак А. Історик на полі битви за пам'ять. С. 99–100.

¹¹⁵ Любовець О. Національна пам'ять в Україні: регіональний аспект. *Національна та історична пам'ять*. Київ: Стилос, 2013. Вип. 6. С. 117.

¹¹⁶ Golka M. Pamięć społeczna i jej implanty. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2009. S. 29.

¹¹⁷ Sobczyk D. Arnoszt z Pardubic w pamięci lokalnej Kłodzka. *Meluzyna. Dawna literatura i Kultura*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2016. Nr 2(5). S. 49–50.

ти більш відкрито, там де згуртовувалися депортовані (здебільшого у регіонах Західної України). У сучасних шкільних підручниках із історії України депортації 1944–1951 рр. описано доволі стисло. Також, враховуючи той факт, що досі триває процес переосмислення минулого ХХ ст., зокрема і Другої світової війни, так звана внутрішня деколонізація пам'яті, за основу була взята робоча гіпотеза – використання концепту «регіональна пам'ять», що згодом одержало додаткове підтвердження після аналізу джерел та літератури.

Сьогодні, у еру інформаційних технологій, уже в нікого не виникає сумнівів щодо можливостей аудіовізуальних засобів. Основою сучасної культури є комунікація через аудіовізуальні засоби (сукупність ЗМІ, різних видів мобільних і нерухомих аудіо-текстових зображень). В усній, дописемній культурі основою була безпосередня розмова, згодом, у вербальній культурі, – письмо, а після винайдення друкарського верстату – друковане письмо, свідчення, які можна було зберегти для нащадків. Раніше, у вербальній культурі, мова становила межі пізнання світу, але сьогодні в аудіовізуальній культурі, цю роль виконує «конгломерат рухомих зображень різного походження». Новочасна культура «об'єднує та інтегрує вербальні та невербальні аспекти, аудіальні та візуальні, різні естетики ..., які постійно творить та змінює в процесі творення»¹¹⁸.

У цьому контексті варто звернути увагу на фільм, який можна сприймати як історичне джерело, або ж як засіб для популяризації історії. Адже фільм «передає/репрезентує чимало інформації як текст культури, так само як і історичне свідчення, що пов'язане з конкретним соціальним контекстом, де постав цей текст»¹¹⁹.

Роздуми про сприйняття фільму як історичного джерела з'явилися майже одночасно із появою самого кінематографу. У 1898 р. на міжнародному форумі, присвяченому фільму як джерелу для популяризації історії, Болеслав Матушевський запропонував створити у Парижі музей чи архів для майбутніх істориків та вчителів, який би вміщував різні види фільмів, що документували б поточні події, навколишнє

¹¹⁸ Witek P. Metodologiczne problemy historii wizualnej. *Res Historica: czasopismo Instytutu Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej*. Lublin, 2014. Nr 37. S. 159.

¹¹⁹ Piotrowska M. Rola i znaczenie filmu w popularyzacji historii a kształtowanie społecznej świadomości historycznej. *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Kraków, 2016. Nr 14(3). S. 59.

середовище¹²⁰. У 20-х роках ХХ ст. данський історик та історіограф Крістіан Ерслев проявив інтерес до фільму як можливого історичного джерела; у 1947 р. вийшла перша, а сьогодні класична праця Зіґфріда Кракауера, у якій проаналізовано фільм як історичне джерело (дослідник намагався на підставі художніх фільмів часів Веймарської республіки віднайти німецький менталітет, шукаючи там витoki нацизму)¹²¹. У 1980–1990 рр. на хвилі аудіовізуального повороту, і під впливом праць Хейдена Уайта, в західній історіографії, на думку польського дослідника Пйотра Вітека, з'явився новий підхід до вивчення історії крізь призму візуальних образів, що згодом виокремився у міждисциплінарний напрям – візуальної історії¹²². В Україні цей напрямок поки не викристалізувався у самостійну галузь, проте є окремі публікації авторства Юлії Кислої¹²³, Оксани Каліщук¹²⁴, присвячені відображенню історичних подій у фільмах.

Зрозуміло, що фільм показує історію по-іншому, аніж писемні джерела, завдяки аудіовізуальному ряду/елементам чи метафорі відбувається «творення, спрощення, символізація великої кількості інформації»¹²⁵. Існує чимало підходів до класифікації фільмів за жанрами, жанрів загалом¹²⁶. П. Вітек, зважаючи на генеалогічну теорію фільму, виділяє 4 основних типи фільмів: художні, поетичні, дидактичні, документальні, які своєю чергою поділяються на менші підгрупи. Теоретичним підґрунтям для такого поділу є систематизація фільмознавця З. Кра-

¹²⁰ Piotrowska M. Rola i znaczenie filmu... S. 62–63; Szelałowska G. Film w warsztacie historyka. Uwagi na marginesie pracy Piotra Witka «Kultura, film, historia. Metodologiczne problemy doświadczenia audiowizualnego». Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. S. 285. *Kwartalnik historyczny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2008. R. CXV. Nr 1. S. 63.

¹²¹ Szelałowska G. Film w warsztacie historyka... S. 63–64.

¹²² Wittek P. Metodologiczne problemy historii wizualnej... S. 160–161.

¹²³ Кисла Ю. Український голод 1932–1933 років на екрані: осмислення страждання. *Україна Модерна*. URL: <http://uamoderna.com/md/kysla-holodomor-in-films> (дата звернення: 29.03.2018).

¹²⁴ Каліщук О. Фільм «Червоний»: історична реальність сучасного кіно. *Historians*. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/2313-oksana-kalishchuk-film-cherwonij-istorichna-realnist-suchasno-go-kino> (дата звернення: 29.03.2018).

¹²⁵ Piotrowska M. Rola i znaczenie filmu... S. 61.

¹²⁶ Moine R. *Cinema Genre* / Tr. by A. Fox, H. Radner. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2008. P. 7–8.

кауера із поділом на фільми художні (фабулярні) та нехудожні (кінохроніка, документальні: репортажні, наукові, навчальні, про мистецтво)¹²⁷. Друга класифікація є достатньо вичерпною для використання у цьому прикладному дослідженні. З огляду на джерельну цінність, важливішим може видаватись документальний фільм як відображення істинної реальності, проте таке міркування є частково хибним. Польський соціолог Анджей Зибертівіч стверджував, що «фільм – це культурно сконструйована реальність, відображення бачення автора»¹²⁸. Фільм, навіть документального жанру, варто розцінювати не є як істинне відображення, передання реальності (минулого), а як її відтворення, тлумачення, а також прочитання крізь призму авторської позиції.

Знаходячись «по-той бік екрану», глядач бачить цілісну картину, сприймаючи її як реальну, хоча це ілюзія реальності, яка виникла завдяки сукупності різних факторів. Будь-який творець/автор фільму є заангажованим у певну систему цінностей, яка впливала на добір, спосіб представлення матеріалу¹²⁹. Вибірковість, із якою твориться фільм, а головне його образність та нараційність, дає змогу його інтерпретувати як носія історичної пам'яті¹³⁰. Минулі події у фільмі зображаються за допомогою сучасних інтерпретацій. Польська дослідниця Моніка Пйотровська слушно зауважила, що фільм є «метафорою історичної дійсності, і водночас міфом, пов'язаним з колективною пам'яттю», адже це сконструйоване минуле є продуктом сучасної «соціо-культурної практики»¹³¹.

Зосередивши увагу на суб'єктивному вимірі пам'яті, не можливо не погодитися із думкою про те, що однією із найважливіших властивостей людської пам'яті є так званий «відблиск безсмертя», тобто прагнення зберегти пам'ять для наступних поколінь¹³². У процесі збе-

¹²⁷ Witek P. Film historyczny jako «gatunek dwojakiego rodzaju». Kilka uwag metodologicznych o «(nie)użyteczności» teorii genologicznej w refleksji o filmie historycznym. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio FF – Philologia*. Lublin, 2011. Vol. LXVI. Z. 2. S. 88–89.

¹²⁸ Piotrowska M. Rola i znaczenie filmu... S. 63–64.

¹²⁹ Ibid. S. 64.

¹³⁰ Saryusz-Wolska M. Filmowe obrazy pamięci – perspektywa teoretyczna. *Kultura Współczesna. Teorie. Interpretacje. Praktyka*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 2006. Nr 4: Obrazy w Kulturze. S. 108.

¹³¹ Piotrowska M. Rola i znaczenie filmu... S. 70.

¹³² Syrnok J. Postpamięć i świadkowie zastępczy... S. 217.

реження пам'яті, її складових, наприклад таких, як спогади, із часом ми усвідомлюємо, що їх стає щоразу більше, окрім того вони відрізняються і можуть конфліктувати, тому «селекція/відбір спогадів у підсумку стає актом, суспільним виміром, результатами якого є створення каталогу/каталогів минулого, дихотомічно визначених (знання “вартісні” і “неварістні”, “правдиві” та “фальшиві”, “наукові” та “ненаукові”, “наші” та “чужі”))»¹³³.

У контексті множинності пам'ятей, їх різноманітностей, особливо після трагедії Другої світової війни та Голокосту, у кінці ХХ ст. виник ще один напрямок дослідження, пов'язаний із так званою постпам'яттю. Цей термін запропонувала американська дослідниця Маріанн Гірш для окреслення розділу чи типу пам'яті осіб, які безпосередньо не переживали певну подію, але перейняли погляд/пам'ять від близьких осіб, родичів. Найчастіше ця постпам'ять формується у розрізі травматичного досвіду, і, як відзначав американський історик Домінік Ла Капра, «така пам'ять наступних поколінь, яка створена на засадах посттравматичного ефекту може передаватись у гіперболізований, перебільшений спосіб, який іноді стирає відмінності і кордони, різницю із монотонним сенсаційним стилем»¹³⁴. Цей емоційний зв'язок і спосіб оповіді про досвід, який не був пережитий, а здебільшого сконструйований на підставі оповідей, можна простежити у нараціях переселенців, особливо тих, які були депортовані у дитячому віці, або ж були народжені уже після переїзду. Для того, щоб краще зрозуміти механізм творення оповідей, які репрезентує спільнота переселенців, варто зосередити увагу також і на методологічних засадах вивчення травматичного досвіду.

У історичному аспекті ХХ ст. часто окреслюють як століття війн та депортацій. Деструктивний вплив цих подій, відгомін «голосу війни» відчутний досі, особливо в контексті агресії Російської Федерації. Із кожним роком стає все менше свідків тих лихоліть, однак акцентування на втратах, які циркулюють у ЗМІ напередодні трагічних роковин, навпаки зростає. Це пов'язано не лише із низкою комемартивних ритуалів, а й політикою пам'яті.

Концепт страждання та героїзму, із суттєвою перевагою першого, міцно вкорінений у колективній пам'яті українців. Цьому сприяють як

¹³³ Ibid. S. 218.

¹³⁴ Ibid. S. 218–219.

науково-популярні публікації, так і підручники з історії України. У контексті віктимізації історичного минулого країни варто крізь призму нових дослідницьких концептів, таких як травма, колективна травма, спробувати реконструювати, зрозуміти механізм творення такого образу.

Широке застосування поняття травми в зарубіжних соціо-гуманітарних дисциплінах (історії, соціології, культурній антропології) було б не можливе без ґрунтовних досліджень у сфері психіатрії, неврології. Вивчення психологічної травми започатковується ще в середині ХІХ ст. Одним із перших, хто зацікавився цим питанням, був французький психіатр та невролог Жан-Мартен Шарко. Він, як і його учень Зигмунд Фройд та його колега Йозеф Броєр, вивчав так зване явище істерії (цим терміном окреслювали комплекс психосоматичних розладів людини). У середині 1890-х років, незалежно один від одного, у Франції З. Фройд, а у Відні Й. Броєр, зробили висновки, що «істерія – стан, викликаний психологічною травмою. Нестерпні емоційні реакції на травматичні події призводять до зміненого стану свідомості, що своєю чергою, формує істеричні симптоми»¹³⁵. Подальші дослідження цих учених довели, «що соматичні симптоми істерії є замаскованими виявами інтенсивних травматичних подій, які були витіснені з пам'яті».

Дослідження травматичного досвіду активізувалися під час і опісля Першої світової війни, через велику кількість розладів, які за симптоматикою нагадували жіночу істерію ХІХ ст. Початкові уявлення про фізичне походження таких порушень, як слабкість, боягузтво, низький моральний дух солдатів, які страждали від цих проблем, трансформувалися завдяки діяльності американського професора нейрофізіології, психології та антропології Вільяма Ріверза та інших у переконання, що бойовий невроз – це серйозний психічний розлад, який може виникнути у людей із сильним бойовим духом, і навіть у тих, хто не постраждав фізично. Він наполягав на гуманному ставленні до пацієнтів, пропонував розмовляти про всі жахіття війни.

Під час Другої світової війни вчені довели: лікування розмовою не є панацеєю у лікуванні бойового неврозу, так само як і транс, і гіп-

¹³⁵ Герман Дж. Психологічна травма та шлях до видужання: наслідки насильства – від знущань у сім'ї до політичного терору / пер. з англ.: О. Лизак, О. Наконечна, О. Шлапак. Львів: Видавництво Старого Лева, 2015. С. 21–25.

ноз, які хоча й дають можливість отримати доступ до травматичних спогадів. Систематичне і послідовне вивчення цієї проблеми розпочалось у 1970-х роках у розпал війни у В'єтнамі. Ініціативні групи ветеранів організовували закриті, так звані реп-групи, у яких відбувалося обговорення травматичного досвіду; сюди також запрошували психіатрів. Одними із перших, хто взяв участь у такій ініціативі ветеранів, були Роберт Джей Ліфтон та Хаїм Шатан¹³⁶. Тиск із боку таких ветеранських осередків призвів до появи програми психологічного лікування, центрів надання допомоги в рамках діяльності Адміністрації у справах ветеранів, яка також ініціювала дослідження війни на подальше життя ветеранів¹³⁷.

Паралельно із цим у 1970-х роках розвивався жіночий рух, активні діячі якого виступили ініціаторами створення груп, схожих до реп-груп ветеранів, у яких жінки мали можливість розповісти про свій травматичний досвід¹³⁸. Завдяки тиску феміністичного руху 1975 р. у Національному інституті психічного здоров'я утворено Центр із дослідження згвалтування¹³⁹. У 1980 р. було визнано синдром психологічної травми, а «Американська психіатрична асоціація включила до свого списку офіційного посібника з психічних розладів нову категорію під назвою “посттравматичний стресовий розлад”»¹⁴⁰.

Популяризація усної історії, масштабні дослідження Голокосту та розвиток філософії деконструкції в 1970–1980-х роках вплинули на появу нового концепту – культурної травми¹⁴¹. Приблизно із середини 1990-х років цю концепцію активно розробляють у США та Західній Європі, використовуючи здобутки психіатрії для дослідження наративів, мас-медійних образів та різних інтерпретацій травматичного досвіду¹⁴². Серед багатьох авторів доцільно зацентрувати увагу

¹³⁶ Герман Дж. Психологічна травма... С. 44–50.

¹³⁷ Там само. С. 50–51.

¹³⁸ Там само. С. 53–54.

¹³⁹ Там само. С. 55.

¹⁴⁰ Там само. С. 52.

¹⁴¹ Травма: пункты: сб. статей / сост.: С. Ушакин, Е. Трубина. Москва: Новое литературное обозрение, 2009. С. 20–22.

¹⁴² Детальніше див.: International handbook of Multigenerational Legacies of Trauma / Ed. by Y. Danieli. New-York; London: Plenum Press, 1998. 710 p.; Kaplan E. A. Trauma culture: the politics of terror and loss in media and literature. New Brunswick; New Jersey; London: Rutgers University Press, 2005. 192 p.

на студіях американців Джефрі Александр, Кесі Карут, дослідження яких дають можливість зрозуміти механізми поширення, усвідомлення травми в колективі, те, як жах-біль, якими наповнені травматичні події, впливають на вербалізацію цього досвіду.

Дж. Александру належать публікації про конструювання травми як культурного концепту, який, за наявності ініціативної групи (політики, науковці) та сприятливих соціальних настроїв (кризові, перехідні періоди, під час яких активізується почуття зневіри, страху, невизначеності), використовується для легітимізації певного режиму, утвердження певних політичних сил¹⁴³.

Історик та культуролог К. Карут апелює до неможливості висловлення травми як такої, використовуючи результати томографічних досліджень пацієнтів, які переживали жахливі сновидіння, пов'язані із травматичним досвідом. На підставі цього К. Карут стверджує, що «це є відображенням безумовного жаху, і схильності пацієнтів переживати емоції здебільшого як фізичний стан, а не як вербально закодований досвід»¹⁴⁴. Отже, травма не належить ані індивіду, ані не може бути прив'язана до певного часу, однак вона передається наступним поколінням у не повністю усвідомленій формі¹⁴⁵.

Згідно з новішими дослідженнями травматичної пам'яті, проведеними у кінці 1990–2000-х років, викристалізувався діаметрально протилежний підхід, який заперечував не можливість висловлення, усвідомлення травми. Навпаки, наголошувалось на тому, що ці спогади залишаються живими та яскравими упродовж життя людини¹⁴⁶. Підживлювала інтерес до цих розвідок і публічно-правова проблема, пов'язана з так званим синдромом фальшивої пам'яті (*false memory syndrome*) у 1990-х роках у США, тобто з масовими зверненнями із звинуваченнями у сексуальному насильстві у минулому (після те-

¹⁴³ Alexander J. C. *Cultural trauma: a social theory. Trauma: A Social Theory*. Cambridge; Malden: Polity Press, 2012. P. 13–25.

¹⁴⁴ Карут Т. Травма, время и история. *Травма: пункты*: сб. статей / сост.: С. Ушакин, Е. Трубина. Москва: Новое литературное обозрение, 2009. С. 569.

¹⁴⁵ Там же. С. 570–578.

¹⁴⁶ Porter S., Birt S. R. Is Traumatic memory special? A comparison of traumatic memory characteristics with memory for other emotional life experiences. *Applied cognitive psychology*. New-York: John Wiley & Sons ltd, 2001. Vol. 15. Issue 7: Trauma, stress, and autobiographical memory. P. 101–102.

рапевтичної програми із відновлення репресивної пам'яті)¹⁴⁷. Після хвилі цих прецедентів було доведено, що «людей можна змусити до пригадування подій, які ніколи навіть не траплялись»¹⁴⁸.

Канадські дослідники Стівен Портер та Анджела Р. Бірт, на основі дослідження спогадів (позитивних та травматичних) 306 студентів за спеціальними питальниками, довели, що «травматичні спогади містять більше деталей та емоцій, аніж негативні»¹⁴⁹. Отримані дані також демонстрували, що не можливо забути, назавжди стерти з пам'яті емоційні спогади, а також, ті, що частіше з'являлись у думках респондентів, жакливі, погані спогади. Існує певний взаємозв'язок між індивідуальними особливостями людини, її статтю та сприянням травми: жінки частіше думали про такий досвід, детальніше описували¹⁵⁰. Водночас вчені зауважували, що, окрім нових дослідницьких перспектив, які дають отримані дані, слід ставитись до них із обережністю, адже можливо респонденти приховували деякі свої особливо болісні спогади¹⁵¹.

Важливою складовою дослідження історичної пам'яті, особливо її травматичного виміру, є усна історія. Термінологічні дискусії навколо поняття «усна історія», її статусу тривають і досі: її розглядають як методологію, або ж як окремий напрям у науці. Отже, усна історія – це частина гуманітарного знання, яке трактується суто як методологія (використовують для вивчення соціальних аспектів, реконструкції минулого, аналізу усних джерел), або ж як окрема історична галузь¹⁵².

В українській історіографії теоретичні підходи до вивчення травматичного досвіду під час дослідження історії, зокрема усної, у порівнянні з іншими підходами, застосовують рідше. Однак за останні

¹⁴⁷ Davis J. E. Victim narratives and victim selves: False Memory Syndrome and the power of Accounts. *Social Problems*. Oxford: Oxford University Press. 2005. Vol. 52(4). P. 529–530.

¹⁴⁸ Porter S., Birt S. R. Is Traumatic memory special?... P. 102.

¹⁴⁹ Ibid. P. 111.

¹⁵⁰ Ibid. P. 112.

¹⁵¹ Ibid. P. 112–113.

¹⁵² Нагайко Т. Усна історія: міждисциплінарний діалог гуманітарних студій. У *пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод джерело*: зб. наук. праць / за ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків, 2010. С. 165–166.

роки можна помітити позитивну тенденцію зростання кількості досліджень із цієї тематики. Цьому сприяла діяльність Асоціації усної історії України та Української асоціації дослідників жіночої історії, за редакцією яких вийшов збірник статей про жіночий досвід Другої світової війни на теренах Центрально-Східної Європи¹⁵³. Вивченням травматичного досвіду займаються окремі науковці, насамперед Гелінада Грінченко¹⁵⁴, Оксана Кісь¹⁵⁵, Олена Соболева¹⁵⁶, Віталій Огієнко¹⁵⁷, Марта Гавришко¹⁵⁸. Варто зауважити, що ця проблематика дещо краще розроблена в польській гуманітаристиці, насамперед завдяки соціологу Пйотру Штомпці¹⁵⁹, який активно впроваджував поняття культурної травми, а також дослідникам Марціну Зарембі¹⁶⁰, Анні Вилегалі¹⁶¹.

¹⁵³ Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства / за нак. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. Київ: ТОВ «Арт-книга», 2015. 336 с.

¹⁵⁴ «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд.: І. Ястреб, Т. Пастушенко. Харків: Право, 2009. 207 с.

¹⁵⁵ Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. У *пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело*: зб. наук. статей / за ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків: Торгсінг плюс, 2010. С. 171–191; Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти: монографія. Львів, 2017. 288 с.

¹⁵⁶ Соболева О. Формування образу етнічної батьківщини кримських татар в умовах репатріації та облаштування в АР Крим. *Матеріали до української етнології: щорічник*: зб. наук. праць / гол. ред. Г. Скрипник. Київ, 2011. Вип. 10(13). С. 44–51.

¹⁵⁷ Огієнко В. Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження. *Національна та історична пам'ять*: зб. наук. праць. Київ, 2013. Вип. 6. С. 146–156; Огієнко В. Культурна травма у сучасній зарубіжній історіографії: концепт та метод. *Національна та історична пам'ять*: зб. наук. праць. Київ, 2011. Вип. 1. С. 148–160.

¹⁵⁸ Гавришко М. Чоловіки, жінки й насильство в ОУН та УПА в 1940–1950-х рр. *Український історичний журнал*. 2016. Вип. 4. (№ 529). С. 89–107.

¹⁵⁹ Sztompka P. Trauma wielkiej zmiany: społeczne koszty transformacji. Warszawa, 2000. 117 s.

¹⁶⁰ Zaremba M. Wielka trwoga: Polska 1944–1947: ludowa reakcja na kryzys. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2012. 700 s.

¹⁶¹ Wylegała A. Child migrants and deportees from Poland and Ukraine... P. 292–309; Wylegała A. Krajobraz po wojnie: anatomia rozpadu świata społecznego na

Матеріали усної історії, особливо автобіографічних інтерв'ю, варто сприймати, як особливе історичне джерело. Як зауважила польська дослідниця Вікторія Куделя-Свйонтек, автобіографічне інтерв'ю – це інтеракція, певна гра між інтерв'юером та респондентом, що відбувається за правилами так званого «автобіографічного пакту». Цей термін запропонував французький історик та соціолог Філіп Лежйон. На його думку, автобіографічна оповідь – це не просто розповідь, а «свідоме чи не свідоме конструювання певного тексту про себе, який дозволяє надати сенс і значення подіям власного життя»¹⁶². Співпричетність до творення цього виду джерела перетворює процес запису інтерв'ю на певну конвенцію, згоду вислухати і ставитися з повагою до тієї сконструйованої історії життя, яку пропонує людина¹⁶³. Із цим також пов'язані й етичні засади роботи усного історика, які насамперед полягають у сприйнятті респондента не просто як джерела чи носія інформації, а як співтворця минулої реальності, яку намагається відтворити дослідник і сам наратор. Замовчування певних важливих подій у конкретній розповіді не має слугувати підставою для побудови ширших висновків про відсутність цього досвіду у всій спільноті, яку досліджує історик; тут потрібно насамперед враховувати суб'єктивний вимір розповіді¹⁶⁴. А під час аналізу отриманих матеріалів, як наголошувала В. Куделя-Свйонтек, – культурні взірці та систему цінностей респондента¹⁶⁵.

Отже, суб'єктивний вимір історичної пам'яті визначив специфіку роботи із усно історичними джерелами, особлива увага приділялася жестам, міміці, артикуляції та темпу й особливостям мовлення, ритміці дихання респондентів, які сигналізують про їх емоційний стан¹⁶⁶.

przykładzie Polski w okresie II wojny światowej. *Studia socjologiczne. Kwartalnik* / pod red. J. Wasilewski. Warszawa, 2016. Nr 3(222). S. 133–166.

¹⁶² Kudela-Świątek W. Odpamiętane: o historii mówionej na przykładzie narracji kazachstańskich Polaków o represjach na tle narodowościowym i religijnym. Kraków: Universitas, 2013. S. 86–87.

¹⁶³ Ibid. S. 86–87.

¹⁶⁴ Ibid. S. 88–89.

¹⁶⁵ Ibid. S. 90–91.

¹⁶⁶ Клименкова Т. Феминистские стратегии интервьюирования и анализа данных. По страницам статьи М. Девулт. *Возможности использования качественной методологии в гендерных исследованиях*. Материалы семинаров / под ред. к. ф. н. М. Малышевой. Москва: МЦГИ, 1997. С. 130–131.

Ця емоційна складова розповідей дала змогу відтворити ті нюанси спогадів, які умисно (задля психологічного захисту), або ж не умисно (вважаються не суттєвими) замовчувалися, особливо це стосується аналізу тих частин оповіді, у яких йшлося про травматичний досвід війни, міжнаціонального конфлікту.

Запис спогадів будувався на підставах напівструктурованого інтерв'ю (дослідник формулює вступ до наративної частини, у якому закладене питання-звертання, що має спонукати респондента до роздумів і вільного викладу думок, згодом після завершення оповіді інтерв'юер задає уточнюючі запитання). При аналізі інтерв'ю використано наративний метод, суть якого полягає в аналізі оповіді. Під час нього головна увага дослідника зосереджена не на події, яку оповідає респондент, а на способі її подання¹⁶⁷. Таким чином, відбувається транскрибування й виокремлення текстових конструкцій, їх наративний аналіз, застосовується контент-аналіз для дешифрування образу «малої Батьківщини». Контент-аналіз використовують як соціологічний метод вивчення документів, за допомогою якого розкривають як виражений, так і прихований зміст комунікації. Також контент-аналіз розуміють як дослідницьку техніку для об'єктивного кількісного опису та аналізу змісту результату усного чи письмового спілкування. Він здійснюється шляхом систематичної класифікації виділених частинок тексту, розпізнавання у них прихованих тем і впливів¹⁶⁸. За допомогою контент-аналізу текстові конструкції були погруповані по рубриках, визначено їхнє емоційне забарвлення та здійснено підсумковий аналіз, на основі якого за кількісними та якісними показниками було реконструйовано образ «малої Батьківщини».

Під час аналізу матеріалів усної історії також виокремлено гендерні особливості представлення досвіду міжнаціонального конфлікту, депортації та подальшої адаптації депортованих. Українська дослідниця Олена Іванова, використовуючи доробок соціальних психологів, зауважувала, що гендерні особливості вираження емоцій є наслідком системи переконань та тих гендерних ролей, які закладалися у про-

¹⁶⁷ Грінченко Г. Авто(біографічне) інтерв'ю в усно історичних дослідженнях: до питання про теорію наративного аналізу. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. Вип. 11–12: Усна історія в соціально-гуманітарних студіях. С. 60.

¹⁶⁸ Костенко Н., Іванов В. Досвід контент-аналізу: моделі та практики. Київ: Центр вільної преси, 2003. С. 40–41.

цесі соціалізації людини. Тому, вона вважає, що «жінки у цілому виражають емоції більш вільно та відкритіше ніж чоловіки». Проте у деяких ситуаціях і чоловіки схильні розповідати про свої переживання, особливо, якщо вони підсилюють їх домінуючий статус¹⁶⁹. Щодо схеми викладу розповіді, то, як зауважувала українська дослідниця О. Кісь, як чоловіки, так і жінки, будують нарацію за причинно-наслідковим зв'язком, але у чоловічих спогадах частіше присутня часова послідовність, натомість у жіночих рідше спостерігається такий суворий хронологічний виклад¹⁷⁰. Чоловіки в розповідях переважно зосереджують увагу на зовнішній картині світу, тоді як жінки – на «створенні інтер'єрів, заселення їх людьми»¹⁷¹. Жінки частіше описують свій внутрішній стан, переживання та емоції, приділяють менше уваги просторовій локалізації, на відміну від чоловіків¹⁷².

Використання у дослідженні письмових та особливо усних наративів депортованих концептів, пов'язаних із травматичною пам'яттю, фальшивими спогадами, покликани не заповнити «білі плями» в історії польсько-українського конфлікту та депортації, чи довести правоту однієї із сторін протистояння, а показати людський вимір цих подій, особливості сприйняття та репрезентації цього досвіду. Обраний методологічний напрямок не є універсальним ключем до дослідження, має певні обмеження та недоліки. Насамперед це питання верифікації усної історичної наративів, адже противники цього напрямку часто критикують автентичність отриманих свідчень, їх пізнавальну можливість. Однак усну історію варто сприймати не як джерело «правдивої/істинної/об'єктивної» інформації (так само, як і будь-яке інше джерело, створене людиною), а як погляд на певні події з середини, бачення свідка, спостерігача, яке надає задокументованій історії гуманістичного виміру.

Щодо травматичних спогадів, зокрема матеріалів інтерв'ю, то існують діаметрально протилежні погляди щодо можливості їх відтворення-усвідомлення (травматичних подій), впливу на людину,

¹⁶⁹ Иванова Е. О гендерных особенностях памяти. *Гендерные исследования*. 1999. № 3(2). С. 242–243.

¹⁷⁰ Кісь О. Українки в ГУЛАГУ: вижити значить перемогти. Львів, 2017. С. 38.

¹⁷¹ Гапон Н. Гендер у гуманітарному дискурсі: філософсько-психологічний аналіз. Львів: Літопис, 2006. С. 99.

¹⁷² Там само. С. 106–108.

як у когнітивних психологів, так і в дослідників гуманітаріїв. Перед дослідником гуманітарного профілю постає чималий виклик, яку із запропонованих вище теорій застосовувати у роботі. Тому проаналізовані матеріали розглядаються із двох перспектив.

1.4. ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ПОГРАНИЧЧЯ, МНОЖИННОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Прикордоння – це складний соціокультурний феномен, багатовимірне поняття, що об'єднує різні, але взаємопов'язані поняття, такі як: «простір», «взаємодія-конфлікт культур», «релігія», «символи», «суспільства», чи їх структурні, політичні, економічні форми організації тощо. Складність та багатогранність цього поняття, відсутність усталеної термінології в соціогуманітарних дисциплінах призводить до чималих термінологічних дискусій між різними спеціалістами¹⁷³.

Термінологічні дискусії пов'язані насамперед зі змістом згаданого поняття в різних мовах, проблемою розуміння понять, що використовувалися у попередні історичні періоди¹⁷⁴. В українській мові існують два поняття «пограниччя»/«прикордоння» (місцевість біля кордону¹⁷⁵; територія, розташована біля кордону, вздовж кордону¹⁷⁶), однак це не вичерпує дискусій навколо контекстів, у яких вони використовуються¹⁷⁷. В англійській історіографії використовують терміни «*border (land)*», «*frontier*», «*boundary*»; у французькій – «*frontière*», «*confins*», «*limite*»; у німецькій – «*grenze*», «*rand*», «*randgebit*»¹⁷⁸. Початково поняття «*frontier*» у англійській мові озна-

¹⁷³ Беспаятных Н. Границы и пограничья: подходы, понятия, перспективы. Минск: РИВШ, 2012. С. 5.

¹⁷⁴ Klusáková L., Ellis S. Terms and Concepts: «Frontier» and «Identity» in Academic and Popular Usage. *Frontiers and Identities: Exploring the Research Area* / Ed. by L. Klusáková, S. Ellis. Pisa, 2008. Vol. 1: Frontiers and Identities. P. 1–2.

¹⁷⁵ Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1975. Т. 6. С. 22.

¹⁷⁶ Там само. 1976. Т. 7. С. 643.

¹⁷⁷ Гуль М. Феномен пограниччя: соціокультурний аспект. URL: <http://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/1354> (дата звернення: 21.04.2018).

¹⁷⁸ Каппелер А. «Поверх кордону» концепція прикордоння як об'єкт дослідження. *Україна Модерна*. 2011. Чис. 18: Пограниччя-окраїни-периферії. С. 50.

чало передові загони, батальйони армії, так само як, у французькій поняття *«frontière»* використовували у військовій сфері¹⁷⁹. Проте в сучасній англійській мові *«frontier»* означає мобільну і рухливу межу, також це поняття використовують для позначення процесу, зони переходу. Натомість *«boundary»* трактується як стійке поняття, його найчастіше використовують для означення державного кордону. *«border»* і *«borderlands»* – загальні поняття, що включають *«frontier»*, *«boundary»*. Термін *«borderlands»* використовують теж для позначення уявних кордонів/меж, наприклад для позначення цивілізаційного кордону між східною та західною культурою і релігією (як у польській мові – *«kresy wschodnie»*)¹⁸⁰.

Концепція «фронтиту» Фредерика Тернера стала основою в дослідженнях пограничного простору та спільнот. Сьогодні акцент у дослідженнях перемістився із вивчення простору на складніші питання, пов'язані із суперечливими тенденціями розвитку (наприклад, руйнування державних кордонів у Центрально-Східній Європі наприкінці ХХ ст., їх вплив на мислення, сприйняття і поведінку людей)¹⁸¹, мультикультурної взаємодії, ментальності, і здійснюється в межах *«border studies»*¹⁸².

Подібно до еволюції тернерівської концепції «фронтиту» в Центрально-Східній Європі схожих трансформацій зазнав термін «креси». Уперше цей термін вжив польський поет і письменник Вінцентій Польш у поемі «Могорт» (1855), яка оспівувала лицарів – захисників прикордоння. Хоча в сучасній польській культурології та літературознавстві *«kresy»* і є самостійним терміном, що позначає минуле польське прикордоння на Сході, однак, загалом для позначення всіх прикордонних територій його не використовують¹⁸³. Початкове значення кресів як укріпленої смуги поселень, що охороняла польські землі від татарських, і згодом козацьких набігів, змінювалося і стало

¹⁷⁹ Klusáková L., Ellis S. Terms and Concepts: «Frontier» and «Identity»... Р. 1–2.

¹⁸⁰ Каппелер А. «Поверх кордону»... С. 50.

¹⁸¹ Там само. С. 49–51.

¹⁸² Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України: зб. наук. статей / гол. ред. В. Смолій, відп. ред. Я. Верменич*. Київ, 2012. Вип. 6. С. 67–68.

¹⁸³ Сухомлинов О. Культурні пограниччя: Новий погляд на стару проблему. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2008. С. 15.

включати прикордонні південно-східні території, після поділів Речі Посполитої – усі східні території. Семантичне навантаження цього поняття не обмежується лише просторовим визначенням кордонів, а й включає ідеологічне, культурне, аксіологічне значення. Багатозначність цього терміна зумовлена частою зміною кордонів Польщі і впливом її культури, суспільства¹⁸⁴.

Так званий «кінець кресів» у межах просторового поняття відбувся після втрати Польщею східних територій на початку ХХ ст., проте образ цих земель як втрачених продовжив існувати в колективній свідомості. Відтоді креси – це архетипи, у які входять більшість польських топосів, що визначають національну ідентичність; із плином часу вони стають усе більше спрощеними, суперечливими, і менш важливими для польського суспільства, через втрату своїх культурних символів, які творили міф, зменшення кількості осіб-носіїв історичної пам'яті¹⁸⁵. На схожий архетип перетворилися Холмщина, Надсяння та Лемківщина, особливо для переселенців із цих теренів, які опинилися в Україні. Символічний контекст поняття південно-східних кресів і «малої Батьківщини» переселенців в Україні відрізняється, але можна провести певні аналогії: з втратою цих територій спільноти творять спрощений, поетизований образ, який дає змогу підтримувати емоційний зв'язок і конструювати ідентичність, демонструючи унікальність спільноти, її виключне право на ці території.

Доробок польських дослідників у вивченні концепту південно-східних кресів є чималим, і може слугувати взірцем до вивчення прикордонних територій. Передовсім науковці займаються розробкою теоретичних принципів функціонування цього поняття¹⁸⁶, намагаються вписати цей феномен у ширший європейський дискурс¹⁸⁷.

Разом із модифікацією понять, концептів, які використовують для дослідження пограниччя, змінився і сам простір. Як зауважила Ярослава Верменич, простір «перетворився на активний, самодостатній чинник впливу як на архетипи й структури подій, що відбуваються,

¹⁸⁴ Сухомлинов О. Культурні пограниччя... С. 26–27.

¹⁸⁵ Там само. С. 39–43.

¹⁸⁶ Там само. С. 50–51.

¹⁸⁷ Kieniewicz J. Kresy jako przestrzeń europejska. *Dziedzictwo kresów – nasze wspólne dziedzictwo?* Materiały międzynarodowej konferencji. Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie i Urząd ds. Ochrony Dziedzictwa Kulturowego w Budapeszcie, 4–5 listopada 2005. Kraków, 2006. S. 13–24.

так і на їхнє сприйняття». Ця трансформація вимагає переосмислення дослідницьких підходів у вивченні пограниччя¹⁸⁸. Дослідниця пропонує вивчати це поняття, відштовхуючись від його багатовимірності¹⁸⁹. Така зміна фокусу у вивченні прикордонних територій пов'язана з відмовою від досліджень територій лише у рамках центр–периферія у Центрально-Східній Європі. Як зауважує польський дослідник Томаш Зарицький, такий аналіз призводить до «символічного знецінення теренів, яким приписують периферійний статус. Периферійність, на противагу до прикордоння, яке сприяє дооцінці, прочитується як синонім відсталості та глухомані»¹⁹⁰.

Вивчення прикордоння з боку просторової моделі включає сукупність питань, пов'язаних із трансформацією кордонів, встановленням нових взаємовпливів на свідомість людей, їх самоусвідомленням, загалом із складною структурою геополітичних процесів, владних відносин, формуванням нового типу ідентичності – регіональної. Пограниччя є простором, який творять представники різних культур, тому завжди має не лише фізичний, а й ментальний прояв¹⁹¹. Цей ментальний прояв пограниччя активно розробляють польські науковці, переважно розглядаючи прикордоння «як стиковий культурний простір». Тут культури взаємодіють за схемою: зіткнення – конфлікт – сусідство – контакт. Польський дослідник Станіслав Ульяш розширює цю схему, і вважає, що культурні пограниччя є перехідною зоною, у якій під впливом часу виникає особлива знакова спільнота, із своїм набором кодів та символів, певним типом особи із свідомістю¹⁹². Функціонування норм, ідеологій на інших основах, аніж у центрі, поєднання цінностей різних культур приводять до виникнення особливої ідентичності пограниччя – регіональної субкультури. Ця ідентичність, чи субкультура, має свою екзистенціальну філософію та ідеологію «приватної Батьківщини»¹⁹³.

Крізь призму ідеології «приватної Батьківщини» відбувається творення образу прикордоння переселенцями із Закерзоння. Образ як

¹⁸⁸ Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен... С. 68.

¹⁸⁹ Там само. С. 68.

¹⁹⁰ Зарицький Т. Парадигма прикордоння і центр-периферійні підходи. *Україна Модерна*. 2011. Чис. 18: Пограниччя–країни–периферії. С. 87–90.

¹⁹¹ Сухомлинов О. Культурні пограниччя... С. 16.

¹⁹² Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен... С. 72.

¹⁹³ Там само. С. 72.

відображення дійсності в свідомості людини є складовою частиною ширшого поняття – мовного образу світу¹⁹⁴. Мовний образ світу є точною інтерпретацією реальності, з бачення того, хто її конструює, відображає ментальність особи, її поточні потреби¹⁹⁵. Тому в ширшому значенні будь-який образ світу – це витвір минулого, окресленого людським досвідом, історією, мовою, культурою спільноти (народу)¹⁹⁶.

Якщо образ прикордоння розглядати з просторового боку, то його можна вважати географічним образом, вписаним у культурологічне поле досліджень. Цей географічний образ – це просторове уявлення, що сформувалося в одній із сфер культури; зазвичай це компактна модель географічної реальності, створена для її кращого розуміння. Умовно цей образ можна ототожнювати з реальністю, хоча насправді як образи, так і контексти, у яких вони вживаються, постійно трансформуються¹⁹⁷.

Образи українсько-польського прикордоння, як і будь-якого іншого простору, не є монолітними і статичними. У це поняття входять як мінімум дві складові: уявлення переселенців про ці терени, явище прикордоння як історіографічний концепт. Уявлення переселенців про прикордоння формувалося з чималої просторової дистанції, переважно після примусового переселення, тому цей образ є надмірно ідеалізований. Прикордоння депортованих – це сільська місцевість на фоні мальовничої природи, із красивими будинками, розвинутим господарством, і лише дружніми, приязними стосунками з односельчанами, головно – поляками. Така ідеалізована візія прикордоння перетворилася на міф. Цей міф важливий для самоусвідомлення особи, бо слугує опорою для конструювання регіональної, чи локальної ідентичності переселенців. Це самоусвідомлення людини є частиною ширшої системи ідентичностей, або ж є підвидом так званої культурної ідентичності¹⁹⁸.

¹⁹⁴ Живіцька І. А. *Мовна картина світу* як відображення реальності. *Філологічні студії. Науковий вісник КДПУ*: зб. наук. праць. Кривий Ріг, 2010. № 4. С. 20.

¹⁹⁵ Bartmiński J. *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. S. 14.

¹⁹⁶ Ibid.

¹⁹⁷ Замятин Д. *Культура и пространство: моделирование географических образов*. Москва: Знак, 2006. С. 92–93.

¹⁹⁸ Rykiel Z. *Tożsamość terytorialna jako uczenie w kulturze. Tożsamość terytorialna w różnych skalach przestrzennych* / pod red. Z. Rykła. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszewskiego, 2010. S. 19.

У сучасному плинному світі питання ідентичності як належності до певної спільноти стає дедалі важливішим¹⁹⁹. Ключове запитання: «Хто я є?» неможливо звести лише до приналежності до сукупності людей, адже тут йдеться також і про усвідомлення людиною свого місця, ролі, а тому і «про формування ціннісно-сміслових орієнтацій, як характеристик особистості»²⁰⁰. Множинність категорій, які вміщує в себе концепт ідентичності та різні його виміри, на кшталт персонального, соціального²⁰¹, культурного (у розумінні окреслення себе та іншого, певної диференціації), зумовлює його теоретичну пластичність, вивчення різними науками.

Дослідження феномена ідентичності виводять із праць соціологів та психологів кінця XIX ст., проте спроби досягнути поняття «я», «особи» у філософсько-богословських трактатах сягають раніших часів²⁰². Праці Джона Локка, Рене Декарта, Адама Сміта²⁰³, Девіда Юма, Томаса Ріда заклали основи до розуміння ідентичності особи, її самототожності, свідомості²⁰⁴, тобто «соціологічної» концепції ідентичності, що сформувалась у XIX ст.²⁰⁵.

Від початку XX ст. з'явилась чимала кількість досліджень, присвячених визначенню, категоризації цього концепту, різним напрямкам, тому зупинимось лише на огляді визначальних праць. У першій половині XX ст. соціологи та філософи, представники напрямків символічного інтеракціонізму та соціального конструктивізму намагались зрозуміти механізм окреслення, визначення «себе» людиною в суспільстві. Ці питання особливо гостро постали після війни, зі зміною пізнавальних парадигм (лінгвістичний поворот, постмодернізм) у гуманітаристиці, завдяки соціальним рухам за рівність, процесам деколонізації у 1960-х роках. Тут на перший план висувались питан-

¹⁹⁹ Носова Г. Невизначеність соціального процесу: навколо ідентичності. Київ: Стило, 2016. С. 39.

²⁰⁰ Бистрицький Є. Поняття ідентичності. Ідентичність і спільнота. *Бистрицький Є., Пролеєв С., Білий О. Національна ідентичність і громадянське суспільство*. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 12.

²⁰¹ Бетлій О., Діса К. Усе про ідентичність. *Міжкультурний діалог*. Київ: Дух і Літера, 2009. Т. 1: Ідентичність. С. 12.

²⁰² Woodward K. Knowing me, knowing you. *Woodward K. Understanding Identity*. London: Arnold, 2003. P. 5.

²⁰³ Ibid. P. 5–6.

²⁰⁴ Бетлій О., Діса К. Усе про ідентичність. Т. 1. С. 19–22.

²⁰⁵ Woodward K. Knowing me, knowing you. P. 6.

ня, пов'язані із соціальною сутністю ідентичності, її самістю, буттям, творенням у рамках символічної системи.

Американський дослідник Чарльз Кулі, стверджував, що «я» як самість закорінена в повсякденній мові, особливо займенниках, тобто позначення самості – це бінарні окреслення «я-не я». Використовуючи ідеї американського психолога та філософа Вільяма Джеймса, який підкреслював рефлексивність самості (кожного разу, коли я мислю, я усвідомлюю, що я мислю, не просто знаю, що я думаю), Ч. Кулі визначав, що таке «я» і як воно формується завдяки соціальній взаємодії. На його думку, «я» проявляється через уяву, згідно із концепцією «дзеркального “я”/дзеркальної самості» («*looking-glass self*»), запропонованою у 1902 р. Уявляючи собі, як ми постаємо перед іншими, як вони нас оцінюють, які емоції при цьому виникають, наше «я» усвідомлює, розуміє себе²⁰⁶. У цьому підході важливим є не лише те, як ми думаємо про себе, чи уявляємо те, як нас бачать інші люди, а те, що такий взаємозв'язок між людьми, як зауважувала британська соціологиня Кет Вудвард, «зберігає міцний елемент інстинкту та спільного людського спадку»²⁰⁷.

Американський соціолог і філософ Джордж Мід також зосередив свою увагу на зв'язку між тим, як ми бачимо себе, і здатністю уявляти собі, як нас бачать інші. Індивідуальність твориться у соціальному контексті через мислення індивідів про те, що їх об'єднує із соціальним світом²⁰⁸. У його розумінні самість не існує до процесу комунікації, а є невід'ємною частиною процесу, що відображає сам себе. Дж. Мід протиставляв «я» – суб'єкт власної уваги та «мене» – об'єкт власної уваги («і» and «те») ²⁰⁹. «Я» реагує на особистість, що виникає через сприйняття інших людей, і завдяки цьому сприйняттю філософ вводить поняття «мене», на яке ми реагуємо, як на «я». Відповідно до такого розуміння, «я» варто розуміти як «відповідь організму на інших», натомість «мене» – як «організований комплекс поглядів інших, які сам хтось сприймає». Зв'язок між «я» та «мене» виникає через взаємодію

²⁰⁶ Woodward K. Knowing me, knowing you. P. 7–8.

²⁰⁷ Ibid. P. 8.

²⁰⁸ Woodward K. Who are you? What can social science tell us? *Questioning identity: gender, class, ethnicity* / Ed. K. Woodward. Second edition. London; New-York: Routledge Taylor & Francis Group, 2004. P. 12.

²⁰⁹ Бетлій О., Дуса К. Усе про ідентичність. Т. 1. С. 13.

між внутрішнім та зовнішнім сприйняттям²¹⁰. Самість має багатоскладову ідентичність, згідно з трактуванням Дж. Міда, що можна пояснити тим, що в повсякденному житті особистість змушена по-різному себе репрезентувати (через різні соціальні ролі)²¹¹.

Розвинув концепцію ролей Дж. Міда американський соціолог Ервін Гофман, зосереджуючись на важливості їх символічності, водночас розширюючи контекст на те, як ці ролі виконуються. Е. Гофман помістив ідентичність у соціальний світ, який розглядає як драматургійну модель – спектакль, у якому особистість як актор грає певні ролі, який, хоча і не виключає можливість вибору тлумачень, але лише у межах тих ролей, які виконує²¹². Ідеї Е. Гофмана про залучення особистості у повсякденне життя, за аналогією з театром, мали вплив на його пізніших послідовників, зокрема в поколінні постструктуралістів. Пожвавили дискусії навколо концепції ідентичності також погляди про множинність особистостей у повсякденному житті²¹³.

Суттєвий вплив на розвиток пізніших концепцій ідентичності мали етнометодологи, зокрема засновник цієї соціологічної школи американський соціолог Гарольд Гарфінкель. Використовуючи різні філософські напрямки, соціолог намагався виробити особливу методику для дослідження соціальної активності та відносин. Праці Г. Гарфінкеля розглядають як частину «лінгвістичного повороту». Водночас вони вплинули на австро-англійського філософа Людвіга Вітгенштайна, особливо на його пізніші роботи²¹⁴. Г. Гарфінкель стверджував, що соціальні актори володіють практичними мовними навичками, через які елементи повсякденного життя змістовно виробляються, їх можна спостерігати та усвідомлювати. Тобто люди самі створюють і управляють сенсом своєї об'єктивної реальності, таким чином дослідник намагався зрозуміти, як відбувається/твориться ідентичність, а не «що вона є і чому вона є»²¹⁵.

Австрійський та американський соціолог Пітер Бергер як представник напрямку соціального конструктивізму зосередив свою увагу на вивченні взаємозв'язків, що існують між ідентичністю та сус-

²¹⁰ Woodward K. Knowing me, knowing you. P. 8–9.

²¹¹ Ibid. P. 9.

²¹² Ibid. P. 9–10.

²¹³ Ibid. P. 10.

²¹⁴ Ibid. P. 11.

²¹⁵ Ibid. P. 12.

пільством. Разом із німецьким соціологом Томасом Лукманом Пітер Бергер у їх спільній монографії «Соціальне конструювання реальності» (1966) стверджував, що ідентичність є основним елементом соціальної реальності, формується соціальними структурами завдяки соціальним процесам²¹⁶. Ідентичність перебуває всередині соціально сконструйованого світу, де індивід сам визначає своє місце²¹⁷.

Німецько-британський соціолог та філософ Норберт Еліас напередодні Другої світової війни висунув концепцію так званої «фігуративної соціології». Термін «фігурація», на думку вченого, має допомогти подолати «традиційну пастку соціології – прірву між індивідом та суспільством»²¹⁸; сам же термін «виражає, що те, що ми називаємо “суспільством” є “сплетінням взаємозалежностей, утворене індивідами”»²¹⁹. Н. Еліас, використовуючи метафору колективного танцю, намагався показати зв'язок індивіда та суспільства²²⁰. За допомогою таких образних засобів дослідник показує систему взаємозв'язків індивідів, видозміни/переміни суспільств, які так само, як і танці, бувають повільними чи швидкими, досліджує процес державотворення²²¹. Щодо зміни фігурації, то її можна простежити, помінявши кут зору, і зосередивши увагу на самоназвах людини, адже ім'я – це «візитівка, через посередництво якої відбувається інтерактивне включення названого в суспільство»²²².

Французький соціолог та філософ П'єр Бурдьє, представник постструктуралізму і засновник концепції «соціального поля»²²³, також ви-

²¹⁶ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва: Медуум, 1995. С. 278.

²¹⁷ Бетлій О., Диса К. Усе про ідентичність. Т. 1. С. 13.

²¹⁸ Козловский В. Фигуративная социология Норберта Элиаса. *Журнал социологии и социальной антропологии*. Санкт-Петербург, 2000. Т. 3. № 3. С. 44.

²¹⁹ Еліас Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження. Том I-II. / пер. з нім. О. Логвиненко. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. Т. 1: Зміни поведінки у світських верхніх прошарках Західної Європи. С. 44.

²²⁰ Бетлій О., Диса К. Усе про ідентичність. Т. 1. С. 14–15.

²²¹ Еліас Н. Процес цивілізації... С. 45.

²²² Бетлій О., Диса К. Усе про ідентичність. Т. 1. С. 14–16.

²²³ Добренъков В., Кравченко А. История зарубежной социологии. Москва: ИНФРА-М, 2004. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/dobr/09.php (дата звернення: 21.04.2018).

окремлював роль імені у визначенні ідентичності: «за допомогою цієї особливої форми номінації – власного імені – на тривалий період твориться постійна соціальна ідентичність біологічного індивідуума»²²⁴. Однак П. Бурдьє наголошує на тому, що інформація, яка є у імені, не містить опису, тобто властивостей ідентичності, адже те, що номінує ім'я, «це лише рапсодія різних біологічних та соціальних особливостей, що постійно змінюються, тому будь-які описи будуть чинними лише в рамках певного етапу та простору»²²⁵.

Суттєвий вплив на розвиток філософської думки, досліджень у гуманітарній сфері та, власне, на сприйняття різних культурних концептів мали діячі, які сповідували ідеї екзистенціалізму. Для них людина була лише «смертним індивідом, який живе не завершеним життям, у якому лише самосвідомість є фундаментальною та незмінною»²²⁶. Одним із ключових запитань у цьому філософському напрямку було поняття ідентичності, яке трактувалось як «самотожність, саморозуміння людиною»²²⁷. Французький філософ Жан-Поль Сартр уважав, що людина вільна у виборі своєї ідентичності, так само як у визначенні/віднайденні свого життєвого шляху, використовуючи свободу та відповідальність, якими вона наділена. Ж.-П. Сартр, услід за Георгом Гегелем, розглядав питання ідентичності у фокусі людських відносин. На його думку, було би безглуздо вважати, що ідентичність має природне походження, наприклад те, що одна людина є рабом, а інша – вельможею. Адже соціально визначена ідентичність є результатом «наперед заданого соціального взаєморозуміння, яке може бути зміненим»²²⁸. У цьому прикладі залучені дві сторони, які встановлюють взаємовідносини між собою, таким чином «ми не можемо володіти бажаною нами ідентичністю без згоди з боку інших». Цей взаємозв'язок, який пояснював соціальне коріння нерівності, ви-

²²⁴ Бурдьє П. Биографическая иллюзия. *Журнал «Интер»*. «ИНТЕРакция. ИНТЕРвью. ИНТЕРпретация». 2002. № 1. С. 78.

²²⁵ Там же.

²²⁶ Скирбекк Г., Гилье Н. Феноменология и экзистенциализм – Гуссерль и Сартр. *Скирбекк Г., Гилье Н. История философии: учебное пособие для вузов / пер. с. англ. В. Кузнецова*. Москва: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2008. С. 735.

²²⁷ Скирбекк Г., Гилье Н. Идентичность и признание – де Бовуар и феминистская философия... С. 737.

²²⁸ Там же. С. 738.

користали представники антиколоніального та жіночого руху, зокрема активний основоположник останнього Сіміона де Бовуар²²⁹.

Вивчення концепту самості та ідентичності неможливо уявити без психоаналітики, психіатрії, у рамках яких ще в кінці XIX ст. розроблялись ці поняття. Французький психоаналітик та психіатр Жак Лакан у 1970-х роках, використовуючи ідеї З. Фрейда про несвідоме/воно, его/я та супер-его/над-я (id, ego, super ego), реінтерпретує їх, використовуючи поняття несвідомого (id), наголошує на ролі символіки та мови у формуванні тотожності²³⁰. Ж. Лакан використовує метафору дитини перед дзеркалом, яка, сприймаючи власне відображення як когось іншого, починає усвідомлювати себе, щоб пояснити процес формування власної ідентифікації, яка базується на сприйнятті іншого²³¹. Не менш важливе значення тут відіграє гегелівська «діалектика визнання», що трактується як конфлікт між рабом та господарем за означенням. Намагаючись подолати цю взаємозалежність, виникає боротьба, агресія. Позиція суб'єкта, яка формується завдяки іншому, не може бути однозначно визначеною, адже існує певна суперечність між тим, що інша людина вкладає у поняття, які характеризують нас, та нашим розумінням цих окреслень²³². Феномен ідентичності також досліджував американський психолог, психоаналітик Ерік Еріксон, увівши у вжиток поняття «его-ідентичність», «криза ідентичності»²³³. Особливо цінними є його повоснні дослідження. Згідно з підходом Е. Еріксона, ідентичність передбачає наявність «я» складової без відокремлення від соціального компоненту. Е. Еріксон підкреслював множинність факторів, які впливали на визначення ідентичності, адже саме поняття трактував як «збереження єдності

²²⁹ Скирбекк Г., Гилье Н. Идентичность и признание – де Бовуар и феминистская философия... С. 739.

²³⁰ Woodward K. Knowing me, knowing you. P. 17.

²³¹ Ibid. P. 18.

²³² Ставцев С. Язык и позиция субъекта. Лакановская структурно-семиотическая концепция субъективности. Колесников А., Ставцев С. *Формы субъективности в философской культуре XX века*. Санкт-Петербург, 2000. URL: <http://anthropology.ru/ru/text/stavcev-sn/yazyk-i-poziciya-subekta-lakanovskaya-strukturno-semioticheskaya-koncepciya> (дата звернення: 21.04.2018).

²³³ Колосок Т. Культурна ідентифікація в контексті діалогічної парадигми. Колосок Т. *Феномен соціокультурної ідентичності в контексті міжкультурної взаємодії (крізь призму українсько-чеських культурних зв'язків)*. Луцьк: Вежа-Друк, 2014. С. 33.

серед різнобарв'я “я” та відчуття самоті в середині внутрішніх та зовнішніх змін»²³⁴.

Дослідження концепту ідентичності від 1980-х років актуалізувалось із новою силою. Швидкі зміни у політиці та економіці, руйнування єдиної світоглядно-філософської системи вплинули на появу нової філософської категорії дійсності у другій половині ХХ ст., яка одержала назву «пост-модерн». Поява нового поняття, а відтак і конструювання нової парадигми, крізь яку сприймають світ, викликала жваву дискусію, починаючи від кінця 1980-х до початку 1990-х років, а накладання дискурсу глобалізації зумовило нову хвилю досліджень у гуманітаристиці, зокрема і концепту ідентичності.

Вивчаючи стрімкий розвиток світу та намагаючись пояснити його зміни, британський соціолог Ентоні Гіденс вводить поняття епохи «модерніті», яку протиставляє попереднім часам традиціоналізму. В рамках епохи «модерніті», або ж новочасності (цей переклад більш поширений у польській гуманітристиці, хоча вживається і в українській)²³⁵, ідентичність особи стає фрагментарною, менш стійкою, слабшою, адже відбувається постійна та швидка зміна світоустрою, розмивання рамок того, що ще донедавна вважалось знайомим та зрозумілим, зокрема і соціальних практик²³⁶. Особистість дослідник розглядав як «рефлексивний проект, відповідальність за який несе сама людина». Як наголошував Е. Гіденс: «Ми є не те, що ми є, а те, що робимо для себе», тобто підкреслюючи важливість свідомого усвідомлення себе, яке «підпорядковане загальнолюдським та фундаментальним цілям побудови почуття ідентичності»²³⁷. Сучасність творить чимало можливостей для людини і «ставить перед людиною складну

²³⁴ Бетлій О., Діса К. Усе про ідентичність. Т. 1. С. 25.

²³⁵ Urbaniak M. Gorzki posmak płynnej nowoczesności. *Wybrane zagadnienia z filozofii społecznej Zygmunta Baumana. Kwartalnik Naukowy Uczelni Vistula* / pod red. J. Fazlagić, Ł. Batory. Warszawa: Akademia Finansów i Biznesu Vistula w Warszawie, 2014. Nr 4(42). 2014. S. 5–7.

²³⁶ Якушина О. Идентичность в социологической теории Э. Гидденса. *Современные проблемы науки и образования*. 2014. № 2. URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=12685> (дата звернення: 23.04.2018).

²³⁷ Giddens A. Self-identity, history, modernity. *Giddens A. Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press, 1991. P. 75.

різноманітність вибору»²³⁸. Ця тиранія вибору впливає на життя індивіда, на його стиль життя, який слід розуміти як «набір практик, які людина виконує не лише тому, що задовільняє утилітарні потреби, а й тому, що вони творять матеріальну форму наративу самоідентичності»²³⁹. Стиль життя передбачає певну єдність, адже об'єднує у собі звички та орієнтації людини, водночас вибір людини обмежений певними рольовими моделями, соціально економічними-обставинами²⁴⁰.

Плюралізм вибору, а, отже, множинність ідентичностей, підтримує індійський економіст та соціальний філософ Амартья Сен: «Світ часто розглядається як сукупність релігій (або “цивілізацій” чи “культур”), ігноруючи інші ідентичності, якими володіють та цінують люди, включаючи класову, статеву, професійну, мовну, наукову, моральну та політичну»²⁴¹. У повсякденному житті людина є членом різних груп, а колективи, до яких вона належить, творять певні ідентичності, які варто розглядати сукупно²⁴². Наголошуючи на можливості вибору, А. Сен зауважує, що «свобода визначає нашу лояльність та пріоритети між різними групами ..., а наявність вибору не означає, що немає обмежень щодо нього. Вибір завжди здійснюється лише в межах того, що ми вважаємо можливим»²⁴³. Особиста ідентичність також обмежена сприйняттям іншими людьми та соціальним становищем²⁴⁴. Отже, подані вище методологічні розвідки дають підстави стверджувати про наявність системи ідентичностей, які сповідує особистість. До однієї із таких ідентичностей – регіональної чи локальної – можна зарахувати цей тривкий зв'язок депортованих із «малою Батьківщиною», який співіснує поряд із ключовою самоідентифікацією – українською.

²³⁸ Giddens A. Lifestyles and life plans. *Giddens A. Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press, 1991. P. 80.

²³⁹ Ibid. P. 81.

²⁴⁰ Ibid. P. 82.

²⁴¹ Sen A. *Identity and Violence: The Illusion of Destiny*. Issues of our time. New-York; London: W.W. Norton & Company, 2006. P. XVI.

²⁴² Sen A. The violence of illusion. *Sen. A. Identity and Violence: The Illusion of Destiny*. Issues of our time. New-York; London: W.W. Norton & Company, 2006. P. 19.

²⁴³ Ibid.

²⁴⁴ Ibid. P. 20.

Розділ 2.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА (МІЖНАЦІОНАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ ТА ДЕПОРТАЦІЯ) У НАРАТИВАХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

2.1. ВІЙНА ТА МІЖНАЦІОНАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ: ТРАВМА, ВІКТИМІЗАЦІЯ ТА ФАНТОМНА ПАМ'ЯТЬ ДЕПОРТОВАНИХ УКРАЇНЦІВ

Із початком Другої світової війни терени Закерзоння окупували німецькі війська, згідно з таємним протоколом до Договору про не-напад від 23 серпня 1939 р.²⁴⁵. Радянська армія після перетину Збруча 17 вересня просувалася далі на захід, оволодівши майже повністю Люблінським воєводством²⁴⁶. А 28 вересня 1939 р. Німеччина та СРСР підписали Договір про дружбу і кордони, згідно з яким до Німеччини відійшло Люблінське та частково Варшавське воєводство, а до Радянського Союзу – територія Литви. Кордон встановлювався приблизно по лінії Керзона – уздовж річок Сян, Солокія, Західний Буг²⁴⁷. Так, 12 жовтня 1939 р. утворено Генеральну губернію на чолі з Гансом Франком, куди увійшли Холмщина з південним Підляшшям, частина Надсяння (Перемищина, Ярославщина), Лемківщина²⁴⁸.

Українсько-польське протистояння 1943–1944 рр. на території Люблінщини набуло форми міжнаціонального збройного конфлікту. Польсько-український конфлікт слід розглядати в контексті Другої

²⁴⁵ Сергійчук В. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації. *Україна–Польща: важкі питання* / відп. ред. М. Кучерепа. Варшава: Тирса Т, 1999. Т. 4: матеріали IV Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 8–10 жовтня 1998 р.). С. 166.

²⁴⁶ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя. Вінніпег; Торонто, 1989. С. 245–246.

²⁴⁷ Сергійчук В. Становище і доля українців... С. 166–167.

²⁴⁸ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... Т. 1. С. 394; Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії, 1939–1941: Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1975. С. 19.

Фото 1. Молодь Холмщини 1940-ві роки.

Фото з особистого архіву Прокопишин (Мельничук) Ольги Василівної

світової війни (націоналістичні організації розцінювали її як можливість проводити боротьбу за відновлення держави), і, як наголошував історик Ярослав Ісаєвич, «з урахуванням характеру польсько-українських взаємин кінця XIX – першої половини XX ст.»²⁴⁹. Важливою передумовою до загострення польсько-українських відносин під час війни була політика міжвоєнної Польщі. Польський історик Владзімеж Менджецький серед таких безумовних заходів-«каталізаторів» виділив: мовний устав 1924 р., який обмежував розвиток української мови та шкільництва; брак заходів, які би сприяли розвитку сільського господарства українських селян, при одночасному збільшенні кількості польських поселенців; колонізаційно-ревіндикаційні акції²⁵⁰. У польській історіографії, особливо тенденційного щодо Укра-

²⁴⁹ Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2003. Т. 10: Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння його відлуння та наслідки. Дослідження, документи, спогади. С. 4.

²⁵⁰ Mędrzecki W. Polityka narodowościowa II Rzeczypospolitej a antypolska akcja UPA w latach 1943–1944. *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944: fakty i interpretacje* / red. nauk. G. Motyka i D. Libionka. Warszawa, 2003. S. 14.

їни спрямування, популярною є теза, яку висловив Здіслав Конечни про те, що українці, які проживали в Другій Речі Посполитій, мали ряд переваг над своїми співвітчизниками в інших країнах. Натомість справжньою причиною загострення польсько-українського конфлікту є сподівання ОУН на створення Української держави за допомогою Третього рейху, співпраця українців та німців у Генеральному губернаторстві²⁵¹.

Безпосереднім приводом до початку конфлікту була політика німецької адміністрації, яка, орієнтуючись у польсько-українському антагонізмі попередніх років, вміло його використовувала у своїх цілях²⁵². Загострення українсько-польської конфронтації сприяло планам Німеччини щодо опанування захопленої території Польщі в умовах нейтралізації визвольного руху обох народів²⁵³. Визначальну роль німецької політики у радикалізації настроїв визнають як польські, так і українські науковці²⁵⁴. Проте існують суттєві розбіжності щодо причин перших сутичок, їх хронології. Український дослідник Володимир Сергійчук вважав, що розпочався конфлікт на Холмщині та Підляшші 1941 р., коли, на його думку, «з'явилися польські боївки, які тероризували мирне населення»²⁵⁵. На відміну від нього, Володимир В'ятрович називав 1942 р., відзначивши, що початком були виступи польського підпілля, спрямовані проти німецької окупації та українського активу, який займав адміністративні посади на місцях²⁵⁶.

Польський історик Маріуш Заячковскі зауважував, що восени 1942 р. активізувався комуністичний партизанський рух (після атаки на німецький табір для радянських в'язнів) на теренах Люблінського воєводства. У відповідь на діяльність партизанських загонів ні-

²⁵¹ Konieczny Z. *Stosunki polsko-ukraińskie na ziemiach obecnej Polski w latach 1918–1947*. Wrocław, 2006. S. 34–43.

²⁵² Zajązkowski M. *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*. Lublin; Warszawa, 2015. S. 93.

²⁵³ Trofymowych W. *Rola Niemiec i Związku Sowieckiego w konflikcie ukraińsko-polskim w latach 1939–1945*. *Polska-Ukraina: trudne pytania*. Warszawa, 1999. T. 5: materiały VIII Międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej» (Łuck, 27–29 kwietnia 1999 r.). S. 202.

²⁵⁴ В'ятрович В. *Друга польсько-українська війна 1942–1947*. 2-ге вид., доп. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. С. 86.

²⁵⁵ Сергійчук В. *Становище і доля українців...* С. 177.

²⁵⁶ В'ятрович В. *Друга польсько-українська війна...* С. 86–87.

мецька адміністрація провадила пацифікаційні акції протягом весни 1942 р. – зими 1942/1943 рр. у східних та південно-східних повітах Люблінського дистрикту, жертвами яких ставали євреї, поляки та українці²⁵⁷.

Польські та українські історики вбачали у німецькій переселенській акції 1942 р. у Замоїському повіті безпосередню причину загострення польсько-українського конфлікту²⁵⁸. Ідея швидкої германізації Люблінщини належала бригадфюрерові СС Оділо Глобочнику, призначеному у 1939 р. командувачем СС та поліції в дистрикті Люблін. Згідно з його проектами 1941 р., які мали стати частиною довготривалого етапу плану «Ост» на Замоїщині, пропонувалося виселити поляків та створити німецьку колонію переселенців із Сходу (фольксдойчів)²⁵⁹. Акція в Замості тривала з паузами протягом 27 листопада 1942 р. – серпня 1943 р., у її рамках також проведено «Ukraineaktion», тобто українську акцію – у домівках депортованих поляків із частини Грубешівського та Білоградського повітів заселено українців, переселених раніше із Замоїщини. Завершальним етапом була акція під кодовою назвою «Верфольф», яка також супроводжувалася терором, прагнучи знищити партизанські загони. У селах, «очищених» від поляків, поселили українців із Білоградського та Замоїського повіту. У такий спосіб німецька влада створила захисну зону із українських поселень навколо німецьких колоній, відділяючи їх від польських поселень та партизанських загонів²⁶⁰. Переміщені українці стали жертвою нападів Армії Крайової та Батальйонів хлоп-

²⁵⁷ Zajączkowski M. *Ukraińskie podziemie...* S. 95–100.

²⁵⁸ Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла»... С. 172–177; Ясяк М. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації. *Україна–Польща: важкі питання* / відп. ред. М. Кучерепа. Варшава: Тирса Т, 1999. Т. 4: матеріали IV Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 8–10 жовтня 1998 р.). С. 211; Лисенко О. Українсько-польський конфлікт. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2007. № 16. С. 386; Макар Ю. Холмщина в роки німецької окупації. *Україна–Польща: важкі питання*. Варшава, 2006. Т. 10: матеріали XI Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». (Варшава, 26–28 квітня 2005 р.). С. 214.

²⁵⁹ Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла»... С. 172–173.

²⁶⁰ Там само. С. 173–174; Zajączkowski M. *Ukraińskie podziemie...* S. 111–112.

ських на підставі колективної відповідальності. Українське населення через примусове переселення відчувало себе скривдженим, але поляки сприймали його як грабінників та колоборантів²⁶¹. Гжегож Мотика та Маріуш Заячковські визнавали факти нападів польських партизанських загонів на українське населення у 1943 р. На думку цих польських істориків, вони мали на меті змусити українців залишати польські господарства. Водночас дослідники наголошували на ролі української поліції та місцевих українців, які допомагали німецькій адміністрації виявити поляків. Використовуючи різні джерела, Г. Мотика та М. Заячковські підсумовували, що українське населення у Люблінському воєводстві на початку 1943 р. загинуло головно через німецькі репресії, а не від польських партизанських загонів²⁶².

Подальша ескалація польсько-українського конфлікту відбулася 1944 р., її апогеєм була серія антиукраїнських акцій у березні 1944 р., у результаті якої спалено 14 сіл (Сагринь, Турковичі, Модринь, М'ягке, Андріївка, Вороничі, Пасіка, Маличі, Ласків, Шиховичі, Березвине (волесть Кирилів), Терebinь, Стріженець)²⁶³. У польській історіографії цю частину конфлікту охрестили «грубешівською революцією», яка, на думку істориків М. Заячковського, Анджея Леона Сова, була відплатною акцією відділів АК та БХ супроти УПА та загонів самооборони, у результаті якої постраждало цивільне населення²⁶⁴. Польські дослідники Г. Мотика, М. Заячковський спростовували твердження про те, що події на Волині 1943 р. були спровоковані антиукраїнськими акціями в Люблінському воєводстві. Натомість історики доводили, що Волинська трагедія та вплив біженців з-за Бугу, які розповідали про неї, посилила напруження в польсько-українських відносинах та акції супроти українців Холмщини 1944 р.²⁶⁵. Український історик Ігор Ілюшин дотримувався протилежної позиції, волинські події, на його думку, зумовлені масовими вбивствами у квітні 1942 р.

²⁶¹ Zajączkowski M. *Ukraińskie podziemie...* S. 101, 115.

²⁶² *Ibid.* S. 103; Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла»... С. 181.

²⁶³ Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / відп. ред. та упоряд. В. М. Вятрович. Львів, 2011. Т. 1: Війна під час війни. 1942–1945. С. 348.

²⁶⁴ Zajączkowski M. *Ukraińskie podziemie...* S. 282–288.

²⁶⁵ *Ibid.* S. 256–262; Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла». С. 177–178.

української інтелігенції у Холмщині²⁶⁶. Проте Я. Ісаєвич вважав таке твердження помилковим, бо «ініціатори і керівники думали насамперед про “остаточне вирішення українського питання” в Польщі у її нових територіальних межах: наявність широкої смуги українських сіл, на їхню думку, могла б стати підставою для порушення питання про зміну кордону не на користь Польської держави»²⁶⁷.

Рух лінії фронту на Захід, розміщення загонів Червоної армії у Ряшівському та Люблінському воєводстві, які стали «фронтовим запліллям», тимчасово призупинив польсько-український конфлікт²⁶⁸. Однак після подальшого переміщення ЧА на Захід у січні 1945 р. сутички спалахнули знову. На рубежі 1944–1945 рр. та на початку 1945 р. відбулися напади відділів УПА на окремі польські сім'ї у Перемиському повіті²⁶⁹. Ці дії спровокували польські партизанські загони, які з'явилися після розпуску АК, БХ та «підрозділи націоналістичного підпілля та формування, підпорядковані урядові Люблінської Польщі». Відбувалися широкомасштабні напади, спалення українських сіл протягом лютого–квітня 1945 р. у Перемиському, Ярославському та Любачівському повітах (у місцевостях від Любачева до Сяніка)²⁷⁰.

У квітні–травні 1945 р. польське та українське підпілля на Ряшівщині дійшло до порозуміння, підписавши у березні 1945 р. перемир'я в Селиськах²⁷¹. Після підписання порозуміння польське підпілля виступало проти депортації та допомагало українцям²⁷². Проте, як зауважив Ґ. Мотика, кінець цьому порозумінню настав після примусового переселення українців та нападів УПА. Тривалішим було перемир'я

²⁶⁶ Льюшин І. Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 233–234.

²⁶⁷ Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія... С. 44.

²⁶⁸ Pisuliński J. Konflikt polsko-ukraiński w powiecie przemyskim zimą i wiosną 1945 roku i udział w nim grupy Romana Kisiela «Sępa». *Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo Instytutu Pamięci Narodowej*. Warszawa, 2005. Nr 2(8). S. 109; Мотика Ґ. Від волинської різанини до операції «Вісла»... С. 229.

²⁶⁹ Pisuliński J. Konflikt polsko-ukraiński... S. 109–110.

²⁷⁰ Мотика Ґ. Від волинської різанини до операції «Вісла»... С. 230–232; Pisuliński J. Konflikt polsko-ukraiński... S. 114–116.

²⁷¹ Мотика Ґ. Від волинської різанини до операції «Вісла»... С. 233–234.

²⁷² Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009. S. 121–122.

на Люблінщині, укладене між АК-ВіН («Вольність і неподлег- лость») та УПА 21 травня 1945 р. у Руді Ружанецькій; навіть від- булася 27–28 травня 1946 р. спільна атака на Грубешів, у якому розмі- шувалися Переселенська Комісія та НКВС. Проте це порозуміння не знайшло підтримки у націоналістичних загонах НЗС («Народові сили Збройні»), які вчинили терор у селі Верховина 6 червня 1946 р., мож- ливо, щоб посприяти розриву угоди²⁷³. Завдяки порозумінню у Руді Ружанецькій у липні–вересні 1945 р. переселення українців із Поль- щі майже призупинилося. Задля активізації процесу радянська влада залучила декілька дивізій піхоти польського війська, непоодинокими були грабежі, згвалтування. Траплялися навіть убивства та масовий терор, як, наприклад, у селах Терка та Завадці Морохівські²⁷⁴. Трива- лість порозумінь між підпіллями варіювалася у різних місцевостях. Український історик та публіцист Р. Кабачій стверджував, що на Під- ляшші розрив відбувся найпізніше – у 1947 р. через те, що УПА на- кладала контрибуції і здійснювала грабежі польських господарств, на теренах Холмського та Грубешівського повіту – у 1946 р. через від- сутність порозуміння між польським та українським керівництвом. У прикарпатських регіонах, тобто в Бещадах, домовленості були пору- шені вже у жовтні 1945 р., після рішення ВіН про демобілізацію своїх загонів, що, по суті, означало втрату союзника для УПА, а також через відплатні акції українського підпілля супроти поляків, які призводили до грабежу українців²⁷⁵. Г. Мотика відзначав, що у вересні 1945 р. міс- цеві підрозділи УПА отримали від керівництва наказ виступити про- ти депортації: знищувати переселенські комісії та залишене майно, яке міг використати ворог. Проте українські партизани провадили не лише диверсійну роботу – нищення комунікацій, чи вступ у сутички з військовими, а й вдавались до терору польських сіл, насамперед у Ряшівщині. У Бещадах упівці на початку 1946 р. успішно здійснили акцію із ліквідації мережі застав Прикордонних військ²⁷⁶.

Після завершення депортаційних акцій у 1946 р. польське військо надалі боролосся із українськими партизанськими загонами, проте, як

²⁷³ Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла»... С. 234–238;

²⁷⁴ Motyka G. Ukraińska partyzanka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. Warszawa, 2006. S. 580.

²⁷⁵ Kabaczij R. Wygnani na stepy... S. 196.

²⁷⁶ Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла»... С. 253–256.

зауважував І. Мотика, підтримка місцевого українського населення ставала все меншою. У Нижніх Бескидах, які заселяли лемки, УПА не користувалося особливою підтримкою восени 1945 р., тому вже у 1946–1947 рр. можливо було провести «успішну антипартизанську військову операцію, не вдаючись до етнічної чистки у Південно-Східній Польщі». Тобто, насправді першочерговою метою було вирішення українського питання у Польщі²⁷⁷.

Під час війни на Закарзонні не відбувалися масштабні військові операції, за винятком Лемківщини. Після перелому на Східному фронті у кінці 1943 р. – на початку 1944 р. німці почали відступати з окупованих територій. У другій половині 1944 р. східну частину Лемківщини зайняли радянські війська: райони Дуклі, Кромпної, Мисцови, до Дукельського перевалу, за які тривала позиційна боротьба. Після якої були знищені села Мисцова, Кромпна, Березова, Гута, Святкова, а населення цих сіл депортували на захід.

Новий наступ радянських військ розпочався 1 січня 1945 р., у результаті якого було захоплено всю Лемківщину, а лінія фронту пересунулась на захід²⁷⁸. У переселенців із Холмщини та Надсяння початком «спільних траєкторій» (термін, запропонований Фріцом Шутце²⁷⁹ для аналізу біографічних інтерв'ю – узагальнених сюжетних ліній розповідей про важкі моменти, переосмислюючи які особа знімає із себе відповідальність через їх складність)²⁸⁰, а відтак вихідною точкою, яка впливає на представлення подій, можна вважати загострення польсько-українського міжнаціонального конфлікту, що посилив тривоги місцевого населення²⁸¹, частина якого покладала надії на те, що з приходом Української Повстанської Армії життя налагодиться²⁸²; а у

²⁷⁷ Мотика І. Від волинської різанини до операції «Вісла»... С. 258–265.

²⁷⁸ Желем М. Мацина Велика – село лемківське... С. 112–113.

²⁷⁹ Kubica G. Pamięć społeczna i dziedzictwo kulturowe – II wojna światowa w śląskich narracjach biograficznych. *Dziedzictwo kulturowe jako klucz do tożsamości pogranicza polsko-czeskiego* / pod red. H. Rusek, A. Pieńczak, J. Szczyrbowskiego. Cieszyn; Katowice; Brno, 2010. Vol. 1. S. 206.

²⁸⁰ Грінченко Г. Усні «історії життя» і текстуальні форми репрезентації біографічних структур: Ф. Шутце. *Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти*. Харків: «НТМТ», 2012. С. 59–62.

²⁸¹ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною, 1936 р. н., записане у м. Львові 17 липня 2013 р. *Архів авторки*.

²⁸² Спогад Саснчук Лариси. *Депортації. Західні землі України...* Т. 3. С. 210.

лемків – із передислокацією військ²⁸³, ліквідацією фронту²⁸⁴. Тому лише в оповідях лемків, особливо тих, які проживали неподалік польсько-чехословацького кордону, є згадки, пов'язані із радянсько-німецьким протистоянням (зазвичай пригадують чоловіки)²⁸⁵, переховуванням у лісі/полі²⁸⁶ у так званих «схронах» із наближенням фронту, обстрілами чи бомбардуваннями: «Боже, який то страх пережили ... Ходили ми по-під голе небо по полях, бо так стріляли, же як німці відступали ... з літаків кидали бомби, а ми сиділи в льохах під хатами»²⁸⁷.

Болісні розповіді як досвід травми-втрати стають матрицею, або ж рамкою, яка впорядковує, творить логічний зв'язок між різними фактами біографії. Також, враховуючи тезу Стівена Портер та Анджели Р. Бірт²⁸⁸ про те, що такі неприємні, важкі спогади не лише більш емоційні, а й детальніше закарбовуються у пам'яті, можна стверджувати про певний зв'язок між репрезентацією і тим, які емоції супроводжували ті чи інші події. Травматичні спогади неможливо забути, тому вони частіше з'являються у пам'яті²⁸⁹, аніж позитивні.

Депортація, у порівнянні з попередніми обставинами життя під час Другої світової війни, є менш деструктивним процесом, тому він частіше представлений стандартизованими й уніфікованими фразами на кшталт: «...3 липня село окупили польські військові, і дали термін на вечір слідуючого дня, щоб ні одного українця не було в селі. Всього, що могли на віз поскладати, остальне – пораздавали»²⁹⁰.

²⁸³ Ардан В. Мої рідні Поляни: штрихи до історії села. Львів, 2011. С. 44.

²⁸⁴ Інтерв'ю з Ліг. Михайлом Стефановичем, 1933 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району (тепер – Чортківського району) Тернопільської області 7 лютого 2014 р. *Архів авторки*; Інтерв'ю з Куз. (Ш.) Марією, 1921 р. н., записане у м. Львові 26 березня 2016 р. *Архів авторки*.

²⁸⁵ Інтерв'ю з Ліг. Михайлом Стефановичем, 1933 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району (тепер – Чортківського району) Тернопільської області 7 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

²⁸⁶ Інтерв'ю з Миш. Анною, 1932 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району (тепер – Тернопільського району) Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Архів авторки*.

²⁸⁷ Інтерв'ю з Хон. Марією Петрівною, 1938 р. н. записане у с. Глібів Гусятинського району (тепер – Чортківського району) Тернопільської області 7 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

²⁸⁸ Porter S., Birt S. R. Is Traumatic memory special? ... S. 111.

²⁸⁹ Ibid. S. 111–112.

²⁹⁰ Інтерв'ю з Піс. Володимиром, 1940 р. н., записане у м. Львові 13 березня 2012 р. *Архів авторки*.

Або ж: «...війна була, біда була? нас переселили нас ту, ні їсти, ні пити, ні сі ні вбрати»²⁹¹.

Центральне місце у спогадах українців Холмщини та Надсяння займають сюжети, які пов'язані з нападами польських військових/озброєних формувань²⁹², грабунками²⁹³, убивством односельців або членів родини²⁹⁴ (у тих, хто був переселений у 1951 р. ключове місце у споминах займає депортація)²⁹⁵; у спогадах лемків – такі ж негативні наслідки нападів або розправи, ініційовані німецькими і радянськими військовими²⁹⁶, рідше поляками. Цей болісний емоційно-психологічний досвід, примусове переселення вплинули на те, що депортовані здебільшого однобічно висвітлюють ці події, розповідаючи про проблеми виживання тільки своєї соціальної групи.

Переселенці, розповідаючи про міжнаціональний конфлікт, переповідають про це емоційно або ж, навпаки, вдаючись до узагальнень, часто використовують повторювальні звороти, як-от: «...то таке страшне було, українців били, різали», «...такий був час страшний». Такі звороти можуть свідчити про глибоку психологічну травму, про яку особа не бажає пригадувати, тому обмежує оповідь стандартизованими фразами. Діалектичне протиріччя травматичного досвіду зумовлює «конфлікт між бажанням викинути зі свідомості жахливу подію та прагненням розповісти про неї вголос»²⁹⁷ й «робить їх роз-

²⁹¹ Інтерв'ю з Муд. Ганною Іванівною, 1939 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району (тепер – Тернопільського району) Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Архів авторки*.

²⁹² Інтерв'ю з Б. Іваном Васильовичем, 1934 р. н., записане у м. Львові 15 березня 2012 р. *Архів авторки*.

²⁹³ Інтерв'ю з Фед. Володимиром Михайловичем. *Історія переселення українців з теренів Республіки Польща у 1944–1947 роках*. Збірка уривків інтерв'ю, зібраних учнями Львівської обласної Малої академії наук серед членів товариства «Надсяння» / під. ред. В. Середи. Львів: Край, 2007. С. 16–17.

²⁹⁴ Спогад Карабин Ємілії. *Корманичі й Фредропіль на Перемишльщині. Документи, дослідження, спогади, анотації, коментарі світлини*. Львів, 2009. С. 109.

²⁹⁵ Інтерв'ю з Хем. (В.) Ганною Миколаївною, 1937 р. н., записане у м. Червонограді Львівської області 22 листопада 2015 р. *Архів авторки*.

²⁹⁶ Радь Т. Село Репедь. Друга частина. URL: <http://lemky.lviv.ua/?p=1685> (дата звернення: 04.04.2018).

²⁹⁷ Герман Дж. Психологічна травма та шлях до видужання: наслідки насильства – від знущань у сім'ї до політичного терору. Львів: Видавництво Старого Лева, 2015. С. 9.

повіді неправдоподібними і призводить до подвійних норм правди і таємниці/одночасної вимоги говорити правду і тримати все в таємниці/подвійного імперативу правди і таємниці»²⁹⁸.

Більшість осіб, які давали інтерв'ю, а також значна частина тих, хто залишив спогади, були дітьми, або ж підлітками під час війни та переселення, а це впливає не лише на інформативність, а й загалом на те, який образ минулого буде сконструйовано. Як слушно зауважує польська соціологиня Анна Вилегала, яка досліджує колективну пам'ять депортованих українців та поляків, дитячі спогади про такі події – це багатоголосся різних людей: дитини та дорослого, який рефлексує про свій досвід із сучасної перспективи²⁹⁹. До того ж діти вразливіші, ніж дорослі, тому їх спогади про війну та переселення сповнені сильними почуттями страху, тривоги, непевності. Руйнується базове відчуття безпеки, яке забезпечують батьки. Це почуття захищеності та безпеки відіграє важливу роль у розвитку особистості дитини, тому будь-які зсуви та зміни, які принесла війна, такі як сплеск та зустріч із насильством у дитячому віці, серйозно вражають дитину, залишаючи слід на все життя³⁰⁰.

Частина з них, будучи свідками подій ще в дитячому віці, будуть свої розповіді з позиції дорослого. Вони конструюють фантомні сюжети³⁰¹, пов'язані, наприклад, із злочинами «польських бандитів», яким приписують надмірну жорстокість. Ілюстративними прикладами є спогади двох респонденток із Лемківщини, які постраждали від «польських бандитів». Одна з них, 1936 р. н., безапеляційно стверджувала, що на її дім у 1944–1945 рр. напали бандити в масках, які, на її переконання, були поляками, бо розмовляли польською³⁰². Інша респондентка, 1906 р. н., назвала своїх кривдників спершу «бандерами з лісу». Потім вона зауважила, що хоча вони й говорили поль-

²⁹⁸ Там само.

²⁹⁹ Wylegała A. Child migrants and deportees from Poland and Ukraine... P. 296.

³⁰⁰ Ibid. P. 296–297.

³⁰¹ Ложные воспоминания: можно ли быть уверенным в том, что случилось вчера. По материалам: «How False Memory Changes What Happened Yesterday» / Scientific American. URL: <https://monocler.ru/lozhnyie-vospominaniya/> (дата звернення: 30.03.2018).

³⁰² Інтерв'ю з Одр. Марією, 1936 р. н., записане в м. Львові 12 жовтня 2014 р. *Архів авторки.*

ською, проте з впевненістю не скаже хто це був: «...а хто знає, як они гадали по-польськи [показує як на неї наставляли зброю. – Ю. А.], і не дали на них поглядати, треба було десь на тин поглядати»³⁰³. У першому випадку жінка була ще дитиною і, можливо, не була присутня при нападі, тому виразно не запам'ятала цей момент, однак на неї впливали розповіді мами, яка, як видно з подальшої розповіді, мала чималі труднощі з психологічною адаптацією, тому з виразним негативом ставилася до будь-чого, пов'язаного з поляками, Польщею. У другому випадку особа була свідком подій у зрілому віці, проте мала чималі сумніви щодо нападників та спершу іменує нападників «бандери». На таке окреслення впливає не лише поважний вік жінки, а й обставини, в яких вона опинилася після депортації: респондентка була депортована в Тернопільську область, де після закінчення війни ще діяло націоналістичне підпілля³⁰⁴, яке трактувало частину переселенців як зрадників, як загрозу. Певну роль тут відіграло й те, що Вальтер Максимович, який записував із нею інтерв'ю, хоч і проживав у США, але походив із Польщі.

У розповідях про міжнаціональний конфлікт чи польських військових респонденти зазвичай окреслювали кривдників словосполученням «польські бандити», «польська банда», однак відрізняли їх від односельців, які, навпаки, могли допомагати, переховувати українців³⁰⁵.

У такий же спосіб оповідали про міжнаціональний конфлікт, акцентувавши на нападах банд, кривдах, депортовані по-іншу сторону кордону – із Волині та Галичини. У їх розповідях також війна та міжнаціональний конфлікт руйнували звичний триб життя, порозуміння між поляками та українцями³⁰⁶.

³⁰³ Інтерв'ю з Швагла (Телішак) Пелагією, 1906 р. н., записане в с. Доброводи Монастирського району Тернопільської області 1 жовтня 2009 р. Хронтоп: 20.42–21.28. Зберігається в архіві Максимовича В. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=MJmmVxUUqbo> (дата звернення: 06.04.2018).

³⁰⁴ Інтерв'ю зі Ш. (Я.) Наталією Михайлівною, 1934 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району (тепер – Тернопільського району) Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Архів авторки*.

³⁰⁵ Спогад Гриндю Єлизавети. *Депортації. Західні землі України...* Т. 3. С. 217; Інтерв'ю з Пав. (Ів.) Оксаною Адамівною, 1963 р. н., записане у Львові 11 листопада 2012 р. *Архів авторки*; Інтерв'ю з Лаврик Зіновією, 1938 р. н., записане у м. Львові 19 листопада 2012 р. *Архів авторки*.

³⁰⁶ Jakimowicz M. Do dziś nie wiem dlaczego z sąsiadów stałiśmy się wrogami... Czysztki etniczne na Wołyniu i w Galicji Wshodniej w latach 1943–1944

Респонденти називають кривди, яких зазнала їх громада без особливих емоцій, такі оповіді вказують на пасивне пригадування. Вони підсвідомо вдаються до таких розповідей, щоб узгодити особисті болісні спогади з колективною пам'яттю про ці події, оскільки час стирає деталі, порушував достовірність, залишаючи лише емоційний каркас.

Можемо також припустити, що конструювання таких фантомних сюжетів пов'язане з «інформаційним вакуумом», який не гласно існував як у суспільстві, так і у сім'ях переселенців. Діти, які були свідками травматичних подій під час війни, після депортації мали доволі розмиті уявлення про ці події, які здебільшого нагадувала пам'ять-спалах, однак могли відчувати тривогу, страх, до кінця не усвідомлюючи його походження: «...я бачив страшні сновидіння. А коли був малим то часто зривався і кудись біг»³⁰⁷. Про міжнаціональний конфлікт та переселення не було прийнято згадувати, проговорювати цю травму при дітях, яких оберігали від цієї інформації, адже діти менше розуміють, або ж взагалі до кінця не розуміють, що відбувається у їхньому житті чи загалом у громаді/країні. Окрім того, чим меншою була дитина, тим менше вона відчувала тугу за тими місцями, де народилася, адже для більшості дітей та підлітків депортованих переїзд у жахливих умовах, перші важкі роки на новому місці були першими свідомими спогадами³⁰⁸.

Ненароком почута інформація, уривки спогадів, якими ділилися дорослі (батьки, родичі, знайомі), ставали тими джерелами інформації для переосмислення, або ж роздумів про те, що вони лише відчували, або ж лише частково пам'ятали. Згодом частина дітей, яка виросла, сформувавши уявлення про ці події на основі «напівпідслуханої» правди, цікавилась цими питаннями, однак не всі батьки бажали розповідати про війну та переселення, або ж були надто поважного віку, щоб дати чіткі відповіді на складні питання. Однак, як з'ясувалось під час інтерв'ю, дуже часто «діти війни», навчаючись, працюючи, загалом будуючи своє життя, не надто переймалися своїм

w narracjach biograficznych. *Pamięć i afekty* / red.: Z. Budrewicz, R. Sendyka, R. Nycz. Warszawa, 2014. S. 417–419.

³⁰⁷ Спогад Падовського М. *Депортації. Західні землі України...* Т. 3. С. 85–86.

³⁰⁸ Wylegała A. Child migrants and deportees from Poland and Ukraine... P. 296–298.

родинним минулим, усвідомлення якого приходило уже в поважному, літньому віці, коли все менше залишалось живих свідків.

Емоційний каркас, який обрамлює травматичний спогад, або ж так званий «незгладимий слід», можна розцінювати як один із симптомів посттравматичного стресового розладу – інтрузію. «Травматичним спогадам бракує вербального наративу та контексту; натомість вони закодовані у формі яскравих відчуттів та образів»³⁰⁹. Емоційні образи закодовуються у пам'яті людини, а, отже, можуть спонтанно виринати у свідомості, або ж через незначні нагадування, у формі повторного переживання травми, безсоння, нічних жахів³¹⁰. Про схожі переживання розповідали деякі із переселенців під час інтерв'ю. Одна із респонденток розповідала, що під час війни за невиконання сільськогосподарського контингенту гітлерівці мали спалити людей у stodолі, і її найгіршим спогадом був плач та молитва жінок, які очікували смерті. Хоча село вдалося врятувати, однак уже після переселення жінка не могла слухати людського плачу³¹¹.

У наративах про війну та міжнаціональний конфлікт також можна простежити гендерні особливості пам'яті. Жінки, акцентуючи на власних спогадах та переживаннях, розповідали про свій емоційний стан та страх, який пережили. У дуже завуальованій формі, але за умов встановлення довіри із інтерв'юером, жінки розкривали дуже табуйований досвід, пов'язаний із їх тілесністю, домаганням: «Я сі ховала, бо він хотів мене до окопів взяти [німець – Ю. А.], ну а я, що до окопів, може в військо піду? Та я сі бояла, то сі потім ховала. А тоді, як він мене вже ввів, туди на друге село, а моя мама була там, то їх забрали до окопів. А потім відпустили, бо вже старі були – тай відпустили»³¹². Натомість у чоловічих спогадах такі сюжети не траплялися, адже вони могли відчувати себе більш впевненими, захищеними. Проте це не означає, що чоловіки не відчували, не переживали страх за своє життя, але у нашій культурній парадигмі відкритий вияв емоцій чоловіками сприймається як вияв слабкості. Тому, наприклад,

³⁰⁹ Герман Дж. Психологічна травма... С. 65–69.

³¹⁰ Там само. С. 68.

³¹¹ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною, 1936 р. н., записане 17 липня 2013 р. *Архів авторки*.

³¹² Інтерв'ю з Сір. (Ф.) Марією Петрівною, 1929 р. н. записане у с. Глібів Гусятинського району (тепер – Чортківського району) Тернопільської області 8 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

розповідаючи про переховування у схованці під час перелікування нападів польського підпілля чи бандформувань, чоловіки розповідали, без оповідей про свій емоційний стан, доволі детально про облаштування та вигляд «схрону»: «...рядом була цегельня стара, яка вже не працювала ... І в бурці була така яма викопана, де люди брали всяку там глину, підмазували ... А у війну, коли війна почалася тоді цей господар Зеленко Федір викопав таку більшу, зробив вхід, такий вже був низенький, щоб як бомбити, що там можна сховатися, бо там будка така висока. Ми туди залізли, десь через півгодини почали поляки там ходити»³¹³. Оповідаючи про переховування, цей чоловік розповідав і про свого лякливого пса, який дрижав під час грому, але перебуваючи у схроні під час обстрілів не скавулів, сидів тихо³¹⁴. Можливо у цій оповіді про сумирного пса, який не виявив емоцій, і тим самим не видав їх, є прихований підтекст про емоції чоловіка, який переживав цей час, будучи дитиною. Навіть якщо припустити, що чоловік звик до загрозливих ситуацій, він все одно відчував страх.

У чоловічих розповідях можна віднайти згадки про переміщення фронту, бої, які відбувались неподалік³¹⁵. А у жіночих оповідях частіше траплялися описи про те, як був влаштований побут та життя сім'ї³¹⁶, продовжувалося життя: відбувалися весілля, народжувалися діти³¹⁷, святкували релігійні свята³¹⁸.

Завдяки впливу різних меморалізаційних практик, які здебільшого творить спільнота переселенців, ця емоційна складова стає частиною колективного уявлення про події, які тяжіють до стереотипізації, а відтак відбувається творення конструкту колективної травми переселенців із Польщі. З огляду на це, слушним є твердження американського дослідника Джефрі Александра, який розмежовує травматичні

³¹³ Інтерв'ю з Б. Іваном Васильовичем, 1934 р. н., записане у м. Львові 15 березня 2012 р. *Архів авторки*.

³¹⁴ Там само.

³¹⁵ Інтерв'ю з Ліг. Михайлом Стефановичем, 1933 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району (тепер – Чортківського району) Тернопільської області 7 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

³¹⁶ Інтерв'ю з Хон. Марією Петрівною, 1938 р. н. записане у с. Глібів Гусятинського району (тепер – Чортківського району) Тернопільської області 7 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

³¹⁷ Вспомини лемків. Катерина Ришко. URL: <http://www.lemko.org/wisla/malomice/index.html> (дата звернення: 06.04.2018).

³¹⁸ Спогад Винарчук О. *Депортації. Західні землі України...* Т. 3. С. 300.

події як такі, і їх подальші інтерпретації. На його думку, події не можуть самі по собі бути основою для творення концепту колективної травми, адже вона виникає внаслідок подальшої інтерпретації та актуалізації певними колами (професійними групами: елітами, чи маргіналізованими особами), які стають творцями, а згодом рупорами/проторами ідеї про травматичний вплив певних подій. Так звані професійні групи ретранслюють широкому загалу інформацію не про важкий досвід, а їх розуміння, вигідну їм інтерпретацію, вносячи, класифікуючи травматичні події минулого у новому світлі. Цей процес «уявлення» травми, згідно з Дж. Александром, схожий до Дюркгеймівського концепту «релігійної уяви», в якій уява притаманна процесам репрезентації, адже вона охоплює першочерговий життєвий досвід, що втілюється у певній формі через асоціацію, конденсацію та естетичне творення³¹⁹.

У випадку переселенців із Польщі стереотипізовані і вкрай емоційно забарвлені судження та спогади з'явилися у суспільно-культурних товариствах депортованих, які творили власний канон пригадування. При цьому значний акцент робився на польсько-українському етнополітичному конфлікті в роки Другої світової війни, на втратах українців, героїзації вояків Української Галицької Армії та УПА, вихідців із Закерзоння або ж доведенні власної самотності. Канон пригадування, який підтримується у виданнях переселенських товариств, можна розцінювати як один із виявів міфологізації/героїзації історичної пам'яті, що є необхідними складовими не лише для існування нації (її легітимізації через історичну тяглість, героїв, територію, мову), а й для суспільних середовищ.

Отже, наративи, які конструюють переселенці з Польщі, є відображенням їх травматичного досвіду, а також сконструйованої культурної травми. У випадку, коли депортовані особи пишуть спогади, краєзнавчі нариси, творячи такий дискурс, який негласно прийнятий у цій спільноті пригадування, вони є авторами, або ж проторами культурної травми. Однак варто розуміти, що їх творення є багаторівневим процесом, на який впливають як вік та психологічно-емоційні особливості, її соціальний статус та оточення, так й історична культура регіону (польський соціолог Анджей Шпоцінський вживає термін «історична культура» для категоризації історичного минулого, образ

³¹⁹ Alexander J. C. Cultural trauma: a social theory... P. 13–16.

якого творять як науковці, так і пересічні громадяни, з їх колективною пам'яттю та поточними уявленнями про минуле)³²⁰.

Конструювання таких наративів переселенцями, де переважають два взаємовиключні образи – страждання та героїчної боротьби – є відображенням ширшого канону національної пам'яті в Україні, де серед спектру всіх подій акцентується увага лише на поразках, зрадах, знедоленому становищі, або ж, навпаки, на перемозі, звитязі³²¹. Із 1990-х років на хвилі національного відродження починається активне дослідження національної історії, особливо її замовчуваних сторінок, відбувається так звана ідеологічна та внутрішня деколонізація пам'яті (по-перше, нові еліти починають активно звертатись до раніше замовчуваної, або ж викривленої колективної пам'яті; по-друге, офіційним дискурсам минулого протистоять «голоси» груп, досвід яких раніше не був включений до історичного гранд-наративу)³²². Акцент у дослідженнях минулого зміщується на трагічні сторінки історії, зокрема сталінські репресії, Другу світову війну, ОУН і УПА, чи, загалом, на критику компартійного режиму. У соціогуманітарній сфері, відповідаючи на суспільний запит, з'явилася велика кількість публіцистів, які продукували низьковартісний продукт, який переповняли не лише сенсації, але й неперевірені, викривлені факти з минулого³²³. На жаль, і сьогодні у гуманітаристиці, здебільшого у науково-популярних виданнях, є чимало недостовірних фактів. Проте реалії сьогодення, зокрема так званий інформаційний бум, змушують мас-медіа, задля підвищення рейтингу, більш інтенсивно створювати заголовки статей чи сюжетів, які містять елемент сенсації, новинки.

Доволі промовистим є запис інтерв'ю із так званим «професійним свідком» – відомою діячкою лемківського походження пані Емілією. Розповідаючи про переселення сім'ї із села Сянічок Сяницького пові-

³²⁰ Szpociński A. Miejsca pamięci (lieux de mémoire).(Sites of Memory)... S. 11–20.

³²¹ Симоненко І. Подолання віктимності історичної пам'яті українського суспільства. *Стратегічні пріоритети*. 2010. № 4(17). С. 37–40.

³²² Серета В. Місто як lieu de mémoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2008. Вип. 2. С. 74–75.

³²³ Лисенко О. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 167.

ту, жінка згадала про злочини, вчинені польськими військовими у Завадці Морахівській Сяніцького повіту (про які, найімовірніше, дізналася із оповідей інших депортованих, або ж літератури): «Село Завадка Мурахівська – там винищили всіх людей, всіх вистріляли, хати всі підпалили і всіх трупів покидали до вогню»³²⁴. Однак її слова про «польські звірства» були використані як заголовок статті «Поляки палили села, а трупи кидали до вогню»³²⁵, яку згодом передрукувало кілька інших інформаційних Інтернет-ресурсів³²⁶, водночас репрезентуючи ці слова так, неначе ті події були частиною її життєвого досвіду.

Таку таблоїдизацію історичних подій, із використанням промовистих заголовків, варто розцінювати не лише як журналістський інструмент щодо збільшення читацької аудиторії. Цю нарацію жінки можна вважати постпам'яттю у її гіперболізованій формі, що стає об'єктом маніпуляції та частиною політики пам'яті, інструменталізації пам'яті, тобто апелювання до минулого та використання лише тих сюжетів та їх контекстів, які є вигідними для спільноти. Ці вибрані моменти історії, як зауважив Ярослав Сирник, використовуючи тези політичного філософа Майкла Оукшотта, слугують аргументом у «політичному диспуті»³²⁷. У нашому випадку – підкреслюють «мученицький» вимір української історії, який доводить, що важливий саме свідок минулого. Особлива цінність та увага до «свідків історії», які є героями нашого часу, бо пережили лихоліття та поневіряння ХХ ст., не дозволяє критично ставитись до їх свідчення широкому загалу людей, як і почасти науковцям. Це моральне табу пов'язане не лише із позитивістською вірою у об'єктивність історії, а й тим, що такі спогади, чи матеріали усної історії свідків та їх наступників (тобто тих, хто репрезентує не свій досвід), досі сприймаються як джерело правдивої інформації, незаангажованої, не сфальсифікованої супроти колишнього офіційного дискурсу минулого³²⁸.

Отже, частина мас-медійного простору доволі штучно продукує такі візії минулого, які накладаються на образи зовнішніх ворогів,

³²⁴ «Поляки палили села, а трупи кидали до вогню». Історія лемкині, яку депортували у 1944-му в УРСР. URL: https://zaxid.net/polyaki_palili_sela_a_trupi_kidali_do_vognyu_n1407991 (дата звернення: 06.04.2018).

³²⁵ Там само.

³²⁶ Там само.

³²⁷ Сутык J. Postpamięć i świadkowie zastępczy... S. 219–220.

³²⁸ Ibid. S. 221.

що ще від часів Радянського Союзу утверджувалися в підручниках із історії (та існують досі), наприклад Польщі, яка «поневолювала», чи «нищила» українців³²⁹, або ж на сучасну політичну ситуацію, створюючи частково основу для культурної травми, у якій свідки, чи то представники спільноти пригадування, виступають лише суб'єктами/об'єктами, а не її творцями/авторами/проторами.

2.2. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ДЕПОРТАЦІЙНИХ АКЦІЙ

Друга світова війна стала переломним моментом у історії ХХ ст. як за своїми масштабами, так і за геополітичними наслідками. Вона призвела до численних втрат військових та цивільного населення, розрухи, знищення сотень міст та сіл, етнічних чисток та примусових переселень, Голокосту. На перший погляд примусове переселення або ж депортація (тут і надалі вживаю ці поняття як синоніми) із цього переліку видаються чи не найменш травматичним, однак, як зауважує український історик Андрій Козицький, вигнання або примусове переселення населення можна, за певними винятками, трактувати як злочин, який потрапляє під визначення геноциду³³⁰.

Передісторією масових депортацій, на думку польської історикині Кристини Керстен, можна вважати англо-турецьку конвенцію 1817 р., а також договори між Болгарією та Туреччиною (1913), Болгарією та Грецією (1919), які передбачали взаємний обмін – трансфер населення з прикордонних регіонів. До цього переліку дослідниця також зараховує одну із найбільших переселенських акцій міжвоєнного часу між Грецією та Туреччиною, умови якої ратифіковані на Лозаннській конференції в січні 1923 р.³³¹.

³²⁹ Портнов А. Українські образи Першої Речі Посполитої. Деякі спостереження. *Портнов А. Історії для домашнього вжитку: Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті*. Київ: Критика, 2013. С. 99–100.

³³⁰ Козицький А. Примусові переселення народів СРСР під час Другої світової війни. *Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. причини, особливості, наслідки*: навч. посіб. Львів: Літопис, 2012. С. 340.

³³¹ Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. Москва, 2001. С. 30; Kersten K. *Międzypaństwowe przesiedlenia...* S. 6–7.

Натомість дослідник А. Козицький першими «масовими примусовими переселеннями» у контексті модерної історії України називає ті, які в XVIII ст. ініціювала Російська імперія – примусове направлення на будівництва Санкт-Петербурга, Ладозького каналу, переселення ногайських татар та християнського населення півострова наприкінці XVIII ст.³³². Водночас російський дослідник Павло Полян вважає найчисельнішими у довоєнній Росії депортації євреїв із Москви та Ростова-на-Дону в 1891–1892 рр. та виселення за межі Росії у 1895 р.³³³. Наступна хвиля переселенських акцій, які за своїми масштабами перевищували попередні переміщення населення, відбулася під час Першої світової війни. Ще до офіційного оголошення війни російська влада розпочала арешти, а, отже, і заслання німецьких та австро-угорських підданих, які проживали в Санкт-Петербурзі, Одесі, Новоросійській та Волинській губерніях, Королівстві Польському, балтійських країнах³³⁴. Також здійснювалося виселення турецьких підданих, євреїв у 1914–1916 рр. із території Польщі, Литви, Білорусі, Подільської та Волинської губерній до внутрішніх російських губерній, німецьких колоністів із підросійської Волині на Урал, Поволжя, Кавказ і Сибір³³⁵.

Модернізація та емансипація суспільства на межі XIX–XX ст., розвиток концепції національного самовизначення, яку легітимізувала Версальська система мирних договорів³³⁶, висунула на перший план питання національних меншин та їх державного суверенітету³³⁷. Ще в 1912 р. у Парижі за ініціативи французького журналіста Жана Пелісьє та литовського емігранта Юозаса Габриса створено Союз у справі національностей (інша назва – Центральний офіс чи Бюро управління у справі національностей), який проіснував до 1919 р. Структурно організація складалася із Виконавчого комітету в Парижі, комітету в США та мережі допоміжних комітетів та делегатів у Європі; її покровителями були понад 50 видатних діячів, серед яких Теодор Рузвельт та Вудро Вільсон. На думку засновників, принцип національного са-

³³² Козицький А. Примусові переселення народів СРСР... С. 341.

³³³ Полян П. Не по своей воле... С. 25–26.

³³⁴ Там же. С. 26–28.

³³⁵ Козицький А. Примусові переселення народів СРСР... С. 341; Полян П. Не по своей воле... С. 26–28.

³³⁶ Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej... S. 26.

³³⁷ Kersten K. Międzypaństwowe przesiedlenia... S. 20.

мовизначення міг стати ключем до вирішення національних питань, тому головним завданням організації було сприяння розвитку національного і політичного самовизначення національних меншин, переважно у Східній Європі. Для здійснення цих амбітних цілей Союз у справах національностей здебільшого здійснював дослідження національних меншин, публікуючи отримані матеріали у своєму періодичному виданні «Аннали національностей»³³⁸.

Варто наголосити на тому, що один із членів Центрального офісу у справах національностей, французький антрополог та етнограф Джордж Монтандон, є творцем концепції трансферу населення. Суть останньої полягає у можливості переміщення населення за умов демаркації кордонів за етнічною ознакою. Меморандум із цього приводу був розроблений і опублікований під час першої конференції з питань національностей у Лозанні 1916 р.³³⁹ Таким чином трансфер населення стає зручним інструментом для вирішення політичних проблем.

Із встановленням радянської влади комуністичний режим почав застосовувати практику насильницьких депортацій і надалі у щораз більших та організованіших формах: 1920–1925 рр.: переселення козаків Терської області; заслання до Уралу, Сибіру, Якутії та Далекого Сходу під час колективізації 1920–1930-х років; депортації за національною ознакою із прикордонних районів (поляків, німців, корейців та інших); масові виселення населення Західної України, зокрема Північної Буковини та Бессарабії, Західної Білорусі, країн Балтії у 1940–1941 рр.³⁴⁰ Водночас зі згаданими переселенськими акціями відбувалося творення нормативної бази, зокрема видавалися закони, які уможливлювали їх здійснення.

Так, 20 грудня 1934 р. ЦК КП(б)У затвердив постанову «Про переселення із прикордонних районів німецького та польського населення». Схожі постанови приймалися згодом й для інших національних меншин, однак під час війни вони стосувалися лише певних «неблагонадійних» соціальних чи політичних груп цього населення³⁴¹.

³³⁸ Svarauskas A. Union des Nationalités. International Encyclopedia of The First World War. URL: http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/union_des_nationalites (дата звернення: 06.04.2018).

³³⁹ Kersten K. Międzypaństwowe przesiedlenia... S. 20.

³⁴⁰ Козицький А. Примусові переселення народів СРСР... С. 341–343.

³⁴¹ Там само. С. 341–345.

Проте польський історик Станіслав Чешелскі слушно зауважив, що «існування конкретних правових рішень, які могли б стати основною примусового переселення, не означало, що політичні та адміністративні органи зверталися до них, вирішуючи питання депортації тієї чи іншої групи населення»³⁴². І справді, зазвичай репресивна система СРСР спершу здійснювала переселення, а згодом уже відбувалося формальне включення цієї акції у певні правові рамки, або ж її публічне оприлюднення³⁴³.

Із огляду на значну кількість подальших депортаційних акцій, ініційованих Радянським Союзом та Німеччиною, виділимо лише деякі із них. Після 1943 р. радянська влада проводила депортацію народів Кавказу, зокрема карачаївців, калмиків, чеченців, інгушів, балкарців, також із Грузії переселено курдів, турків-месхетинців, хемшилів, вірмен, а з території кримського півострова – кримських татар, вірмен, греків, болгар, які здійснювалися із залученням терору, військових та військовослужбовців НКВС³⁴⁴. Окрім переселень, здійснених у контексті вирішення єврейського та ромського питання, німецька влада також ініціювала депортацію мешканців Замойщини до інших районів Генерального Губернаторства³⁴⁵.

Важливим методологічним питанням є термінологія та класифікація переміщення, або ж міграції населення. Варто зауважити, що студії із дослідження міграції є міждисциплінарною галуззю гуманітаристики, а відтак складно сформулювати єдиний термінологічний апарат³⁴⁶. Американські соціологи Сьюзан К. Бровн та Френк Д. Бін вважали, що автором перших систематичних праць про міграцію є британський дослідник Ернест-Георг Равенштейн, праці якого, написані на основі переписів, з'явилися в останній чверті XIX ст.³⁴⁷. На думку німецької дослідниці Анни Амеліни та швейцарського вченого Кенета Хорвата, основоположником міграційних студій також

³⁴² Ciesielski S. Masowe deportacje w ZSRR... S. 34.

³⁴³ Ibid. S. 34–35.

³⁴⁴ Козицький А. Примусові переселення народів СРСР... С. 350–373.

³⁴⁵ Kozaczyńska B. Wysziedlenia mieszkańców Zamojszczyzny do dystryktu warszawskiego w latach 1942–1943 i losy deportowanych (w świetle sprawozdań RGO). *Exodus. Deportacje i migracje (wątek wschodni). Stan i perspektywy badań* / pod red. Marcina Zwolskiego. Warszawa; Białystok, 2008. S. 70–92.

³⁴⁶ Brown S. K., Bean F. D. Conceptualization Migration... P. 92.

³⁴⁷ Ibid.

можна вважати німецького філософа та соціолога Георга Зімеля³⁴⁸. Першу типологізацію запропонував американський соціолог Генрі Прет Фейрчайлд у 1925 р., виокремивши чотири типи міжнаціональної міграції: поширення (повільний, несвідомий рух до необжитих територій), вторгнення, колонізація, імміграція³⁴⁹.

У 1946 р. під егідою французького міністерства економіки Національний інститут статистики та економічних досліджень уклав монографію «Міжнародні переміщення населення», присвячену проблемі масових переселень. У ній поняття «трансфер/переміщення» (*transfer de population*) трактувалось як «добровільне або примусове виключення/переміщення визначеної групи людей за межі її існуючого рідного середовища та організоване перенесення/переміщення її на території іншої держави, згідно з міжнародними договорами, які мають на меті створення однорідних національних організацій»³⁵⁰.

Термін «трансфер» («*transfer*») вживався в англійській, французькій, рідше – німецькій мові³⁵¹. Однак у сучасній англо-саксонській традиції частіше вживають поняття міграції (*migration*), добровільної (*voluntary*), зазвичай викликані економічними причинами, примусової (*forced, displasment*)³⁵². А в українській та польській історіографіях для позначення примусової міграції/переселення не існує єдиної чітко визначеної термінології.

У нормативно-правових актах, зокрема в угодах, які були підписані між Польським Комітетом Національного Визволення та сусідніми Українською, Білоруською та Литовською Радянськими Соціалістичними Республіками, протягом вересня 1944 р. фігурує термін «евакуація»³⁵³. Наприклад, в «Угоді між Польським Комітетом Національного Визволення і Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки у справі переселення українського населення з території Польщі до УРСР і польських громадян з території УРСР до Польщі»

³⁴⁸ Артимішин Ю. Дослідження міграційних процесів: історіографічні та методологічні аспекти. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2022. Вип. 35. С. 131–132.

³⁴⁹ Brown S. K., Bean F. D. *Conceptualization Migration*... P. 92.

³⁵⁰ Kersten K. *Międzypaństwowe przesiedlenia*... S. 3–4.

³⁵¹ Ibid.

³⁵² Reed H. E., Ludwing B., Braslow L. *Forced Migration*... P. 605.

³⁵³ Srebrakowski A. *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001. S. 81.

Фото 2. Уривок з урядової газети «Радянське слово», 1951 р. Повідомлення про «Укладення договору між Радянським Союзом і Польською Республікою»

на була переселитися³⁵⁷. Із певною умовністю до репатріантів, на думку цих дослідників, можна зарахувати тих поляків, які поверта-

від 9 вересня 1944 р. вживаються поняття «евакуація», «евакуація добровільна»³⁵⁴. Більш поширеним у польській історіографії, особливо до 1989 р., було поняття «репатріація» («repatriacja») ³⁵⁵, що по-суті означає повернення на Батьківщину, яку з певних причин люди змушені були покинути³⁵⁶. Однак, як слушно зауважили польські історик Станіслав Чешелські та соціолог Роберт Вишиньські, поняття «репатріація» не доцільно вживати стосовно поляків, які були переселені із сусідніх радянських республік у 1944–1947 рр. Вказана група населення не поверталася до своєї Батьківщини, адже вона її не покидала, проте кордони держави були змінені так, що вона змуше-

³⁵⁴ Угода між Польським Комітетом Національного Визволення і Урядом Української Радянської Соціалістичної республіки у справі переселення українського населення з території Польщі до УРСР і польських громадян з території УРСР до Польщі. 9 вересня 1944, Люблін. *Repatriacja чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР*: зб. док. / за ред. Є. Місила. Львів: Каменяр, 2007. С. 39.

³⁵⁵ Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej... S. 31; Kersten K. Przemiany struktury narodowościowej Polski po II wojnie światowej. *Kwartalnik historyczny*. Warszawa, 1969. R. LXXVI. Nr 2. S. 344.

³⁵⁶ Przesiedlenie ludności polskiej... S. 7.

³⁵⁷ Ibid; Wyszynski R. Przesiedlenia ludności polskiej z ZSRR w latach 1920–1960. *Studia BAS. Biuro Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu*. Warszawa, 2013. Nr 2(34). S. 109–110.

лися із Сходу СРСР після виселення 1939–1941 рр. Із огляду на новий політичний дискурс, після 1989 р. у Польщі та 1991 р. в Україні історики частіше вживають поняття «переселення», «депортація», «виселення»³⁵⁸.

На законодавчому рівні вперше питання, пов'язані з міграцією населення, почала розробляти Ліга Націй (попередниця Організації Об'єднаних Націй)³⁵⁹. У статті 14 Загальної декларації з прав людини 1948 р. (прийнята Генеральною Асамблеєю ООН) визначено право осіб шукати притулку у разі переслідування в інших країнах³⁶⁰. А 28 липня 1951 р. прийнято Конвенцію ООН про статус біженців (набула чинності 22 квітня 1954 р.), яка стала основоположним документом щодо захисту біженців³⁶¹.

Практика переселення народів задля вирішення національних проблем міцно утвердилася в європейській політиці першої половини ХХ ст. Окрім наявності певних ідей, чи теоретичних досліджень, реалізація цих ідей була безпосередньо пов'язана із геополітикою, впливовістю тих чи інших країн. Українсько-польське переселення 1944–1947 рр. та 1951 р. слід розглядати у контексті польського питання під час Другої світової війни.

Після агресії з боку Німеччини та СРСР Республіка Польща де-факто перестала існувати, однак, як зауважує український історик Іван Козловський, «проблема східного кордону Польщі з площини таємної дипломатії двох держав-агресорів перемістилася в площину багатовекторної дипломатичної боротьби довкола проблеми українсько-польського кордону (у рамках радянсько-польського

³⁵⁸ Цепенда І. Історіографія проблеми українсько-польського переселення 1944–1946 років. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*: у 2 ч. / гол. ред. Л. Алексієвць. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 5. Ч. 1. С. 294–295.

³⁵⁹ Бекашев Д., Иванов Д. *Международно-правовое регулирование вынужденной и трудовой миграции*. Москва: Проспект, 2014. С. 4–5.

³⁶⁰ Всеобщая декларация прав человека (рос./укр.). Принята и провозглашена в резолюции 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10.12.1948 года. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_015 (дата звернення: 06.04.2018).

³⁶¹ Конвенция про статус біженців (укр./рос.). Офіційний переклад. ООН; Конвенція, Міжнародний документ, Коментар від 28.07.1951. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_011/page (дата звернення: 06.04.2018).

кордону)»³⁶². У цій дипломатичній грі ключову роль відігравали Велика Британія, США, Радянський Союз та його маріонеткові уряди, еміграційний уряд Польщі. З огляду на це, буде здійснений аналіз їх політико-дипломатичної взаємодії стосовно вище окреслених питань.

Ще напередодні війни, 31 березня 1939 р., британський прем'єр Невіл Чемберлен у відповідь на розширення німецької агресії («березневу кризу») оголосив про гарантію надання Польщі допомоги «у випадку будь-яких дій, які виразно поставлять під загрозу польську незалежність», а 6 квітня 1939 р. це тимчасове зобов'язання було замінено на союзницький договір³⁶³. Зі свого боку, 13 квітня французький уряд заявив, що підтверджує франко-польський союз³⁶⁴.

Після захоплення східних теренів Польщі (Західної України) Радянським Союзом, між ним та Польщею фактично існував стан війни, і хоча польський еміграційний уряд наполягав на визнанні принципу територіальної цілісності Польщі у кордонах до 1 вересня 1939 р., проте де-юре війна не була проголошеною, особливо під тиском західних союзників³⁶⁵. Очевидно, що головну роль у цій дипломатичній грі під час Другої світової війни не відігравав польський еміграційний уряд, проте польське питання, особливо майбутній східний кордон, було маніпулятивним засобом у політиці західних союзників та СРСР. Доволі ілюстративним є той факт, що після наступальних операцій Німеччини, особливо після падіння Франції, Велика Британія, усвідомлюючи можливість залишитися сам-на-сам із Німеччиною, активніше шукала можливості для зближення з Радянським Союзом³⁶⁶.

Із огляду на це, уряд Великої Британії наполегливо рекомендував Польщі нормалізувати відносини із радянським урядом. Хоча, як стверджував радянський посол у Англії Іван Майський, ініціатива

³⁶² Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону 1941–1951 рр. Львів: Каменяр, 1998. С. 11.

³⁶³ Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. Київ: Основи, 1999. С. 205–206.

³⁶⁴ Там само. С. 206.

³⁶⁵ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону... С. 32–33.

³⁶⁶ Мрака І. Польська проблема в контексті східноєвропейської політики уряду В. Черчіля (травень 1940 – червень 1941 рр.). *Схід: аналітичний інформаційний журнал. Серія історія*. 2009. № 9(100). грудень. С. 81–82.

щодо відновлення польсько-радянських відносин належала Москві. Проте український історик Іван Козловський, посилаючись на роботи своїх польських та російських колег, дотримується думки, що «вихідним пунктом на шляху відновлення стосунків між Москвою і “лондонцями” в липні 1941 р. стало радіозвернення прем'єра Владислава Сікорського до населення від 23 червня 1941 р., у якому останній заявив про можливість зникнення в міжнародній політиці польсько-радянської проблеми»³⁶⁷. Натомість британська дослідниця Аніта Дж. Пражмовська стверджує, що, хоча і не існувало прямого тиску британського уряду на поляків, але Ентоні Іден та Міністерство закордонних справ Великої Британії виявили чималу цікавість щодо цього питання. Офіційний Лондон був готовий, і водночас зацікавлений у переговорах Польщі та СРСР, тому Е. Іден навіть редагував та модифікував текст звернення В. Сікорського так, що у ньому зникли будь-які агресивні висловлювання щодо СРСР³⁶⁸.

Протягом липня 1941 р. за посередництва міністра закордонних справ Е. Ідена, відбувалися зустрічі В. Сікорського, польського міністра закордонних справ Августа Залеського та радянського посла Івана Майського. У ході зустрічей відбувалося обговорення проблем відновлення дипломатичних відносин та польсько-радянського кордону. Під тиском британців польський уряд погодився підписати угоду в радянській редакції, яку попередньо схвалила і Велика Британія³⁶⁹. Отже, 30 липня 1941 р. був укладений польсько-радянський договір, що передбачав відновлення дипломатичних відносин, а попередні радянсько-німецькі угоди стосовно територіального розподілу Польщі визнавалися такими, що втратили силу. Наступні статті передбачали: взаємодопомогу сторін у війні з Німеччиною; згоду СРСР на формування на її теренах польської армії³⁷⁰.

Так, 3 грудня 1941 р. прем'єр-міністр В. Сікорський та головнокомандувач Другого польського корпусу (збройне формування, створене на території СРСР) Владислав Андерс зустрілися в Кремлі із Йосипом Сталіним та міністром закордонних справ В'ячеславом Мо-

³⁶⁷ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону... С. 35.

³⁶⁸ Prażmowska A. J. Britain and Poland 1939–1943... P. 85.

³⁶⁹ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону... С. 39–45.

³⁷⁰ Там само. С. 46–47.

лотовим³⁷¹. Приводом до зустрічі було обговорення питання амністії польських громадян, які були депортовані із Східної Польщі у 1940–1941 рр., створення польських військових формувань³⁷², урегулювання призовного процесу польських громадян, які проживали в СРСР³⁷³. Наступного дня була обговорена проблема майбутніх кордонів. Відповідно до польських офіційних записів, Й. Сталін не бажав говорити про це питання, однак зауважував, що варто врегулювати спільні кордони до мирної конференції, як тільки польська армія піде у бій³⁷⁴. Наступні ключові розмови щодо кордонів Польщі відбувалися у рамках триденного візиту Е. Ідена до Москви, протягом 16–19 грудня 1941 р. Під час цих зустрічей Й. Сталін послідовно відстоював позицію, що приймає лише узгоджені з нацистами кордони, що існували до 1941 р.³⁷⁵ Радянська сторона навіть запропонувала підписати Великій Британії так званий «секретний протокол», у якому будуть врегульовані майбутні межі країн Центрально-Східної Європи, проте Британія відхилила цю пропозицію, з огляду на раніше підписану із США Атлантичну хартію³⁷⁶.

На тлі просування німецької армії влітку 1942 р. у напрямку нафтових родовищ на Кавказі, західні союзники та Радянський Союз побоювалися, що війна на Кавказі може схилити Туреччину до співпраці з Німеччиною. У разі такого загострення необхідним було відкриття Другого фронту, який, як висловлювався Вінстон Черчилль, не може бути відкритим через те, що Англія не в змозі побудувати сильний фронт на Заході, натомість було активізовано наступ у рамках Північноафриканської кампанії³⁷⁷. У таких умовах Велика Британія, щоб хоч якось продемонструвати свою підтримку Радянській державі та уникнути відкритої конфронтації, змушена була ретельніше стежити за діяльністю лондонського уряду Польщі. Натомість поляки надалі вважали не можливими територіальні зміни Польської держави і прагнули брати активну участь у врегулюванні її повоєнного устрою.

³⁷¹ Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима. Київ: Темпора, 2010. С. 116.

³⁷² Kochanski H. *The Eagle Unbowed...* P. 328.

³⁷³ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону... С. 47.

³⁷⁴ Kochanski H. *The Eagle Unbowed...* P. 328–329.

³⁷⁵ Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима. С. 118.

³⁷⁶ Там само. С. 118–121.

³⁷⁷ Prazmowska A. *J. Britain and Poland 1939–1943...* P. 139–140.

У січні 1942 р. діячі еміграційного уряду зближуються з Югославським урядом у вигнанні з метою підписання військового союзу, але цього не відбулося³⁷⁸. Також не були успішними спроби польського уряду в екзилі створити Польсько-чехословацьку федерацію³⁷⁹.

На цьому тлі посилювалася польсько-радянська конфронтація, яка розгорнулася навколо роботи посольства (уряду в екзилі) у СРСР. Польське посольство активно надсилало звернення на адресу радянського Наркомату закордонних справ щодо теренів західних областей України, майна, що там залишилося та питання «звільнення громадян Другої Речі Посполитої з місць позбавленої волі»³⁸⁰. У розпал цієї кризи, яка, на думку І. Козловського, припала на липень–серпень 1942 р., після виведення армії В. Андерса за межі СРСР, відбувся арешт працівників польського посольства органами НКВС, яким інкримінували «розвідувальну та іншу ворожу СРСР діяльність»³⁸¹. А 16 січня 1943 р. польське консульство у Куйбишеві отримало ноту Народного комісаріату закордонних справ СРСР, апелюючи до нот 1941–1943 рр. «між НКЗС і посольством у справі громадянства, депортованого з Західної України» та до польських «вимог, які суперечать суверенним правам Радянського Союзу щодо згаданих територій». Відбувалося скасування попереднього положення від 1 грудня 1941 р., тому «відтепер особи польської національності, котрі перебували на території СРСР, розглядалися як радянські громадяни»³⁸².

Складна ситуація на фронті змусила союзників замислитися над більшими поступками Радянському Союзу, зокрема, як зауважив український історик права Володимир Макарчук, 12 березня 1942 р. від імені британського уряду була передана телеграма американському президенту. У ній йшлося про те, що заперечення територіальних вимог, які висуває Й. Сталін, може бути потрактовано останнім «невідповідним духові співробітництва». По-суті англійська сторона дуже обережно висловила побоювання, що такі дії західних союзників можуть спровокувати не лише розрив союзних відносин, а й укладання сепаратного миру з Німеччиною. Франклін Рузвельт, який був обережніший у своїх висловлюваннях, відмовився підтримати

³⁷⁸ Ibid. P. 140.

³⁷⁹ Ibid. P. 141–142.

³⁸⁰ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону... С. 56.

³⁸¹ Там само. С. 61.

³⁸² Там само.

В. Черчилля, особливо його пропозицію щодо схвалення післявоєнних кордонів СРСР; цьому також посприяв тиск польського еміграційного уряду, що мав певні впливи в Америці³⁸³.

Вирішальне значення у дипломатичних відносинах під час війни мала Тегеранська конференція 28 листопада – 1 грудня 1943 р., що відбулася за участі США, Великої Британії та СРСР³⁸⁴. Серед комплексу проблем, які обговорювали союзники, доволі дискусійним було і питання про майбутній польсько-радянський кордон. Виступаючи з позиції сили, Радянський Союз на заключному засіданні домогся визнання польського кордону на Сході станом на вересень 1939 р. та західного – по ріці Одер, із приєднанням до Польщі Східної Пруссії та Опольської провінції³⁸⁵. Велика Британія та США не лише погоджувалися, а й також були співтворцями нової політичної карти світу. Увечері 28 листопада 1943 р. В. Черчилль у особистій розмові з Й. Сталініним порушив питання Польщі. Безуспішно намагаючись вивідати, що думає радянська сторона, він сам висловив своє ставлення: «Польща може пересунутися на захід, так як солдати роблять два кроки вбік ... сильна Польща мусить бути»³⁸⁶. Значимість цієї фрази, як і уже хрестоматійний приклад із трьома сірниками, які пересунули В. Черчилль та Е. Іден, накреслюючи нові кордони Польщі та Німеччини, як зауважує британський історик Лоренс Різ, не можливо недооцінювати, адже по-суті британський президент запропонував здійснити одне з наймасштабніших переміщень населення ХХ ст³⁸⁷. А 1 грудня 1943 р., коли розмова трьох союзників знову стосувалася

³⁸³ Макарчук В. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною та Польщею (1939–1945). Київ: Атіка, 2004. С. 184–185.

³⁸⁴ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной Войны 1941–1945 гг. Сборник документов / гл. ред. комиссии А. Громько; Министерство иностранных дел СССР. Москва: Издательство политической литературы, 1978. Т. 2: Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.). С. 6–7.

³⁸⁵ Запись четвертого заседания глав правительств от 1 декабря 1943 г., Тегеран. *Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* Москва, 1978. Т. 2: Тегеранская конференция руководителей трёх союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.)... С. 167.

³⁸⁶ Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима... С. 215–216.

³⁸⁷ Там само. С. 216–217.

польського питання, Й. Сталін запевнив, що Росія зацікавлена у хороших відносинах із Польщею (проте не з еміграційним урядом) та виступає за її відновлення. Радянський лідер наголосив, що «українські землі повинні відійти до України, а білоруські – до Білорусії, тобто між нами і Польщею повинен існувати кордон 1939 року». Такий погляд поділяв і американський президент Ф. Рузвельт. Він цікавився можливістю організації переселення поляків на добровільних засадах із територій, які відійдуть до СРСР³⁸⁸. Проте, зважаючи на майбутні вибори, не міг відкрито схвалити нові польські кордони, однак у приватній розмові запевнив радянського генсека у своїй прихильності³⁸⁹. Демократичні ідеали, які були узгоджені у рамках Атлантичної хартії, не були втілені західними союзниками із суто прагматичної чи політичної перспективи. В. Черчилль та Ф. Рузвельт не мали альтернатив, щоб протистояти окупації польських територій Радянським Союзом, зважаючи на той факт, що ще тривала війна, а після її завершення, як зауважує Л. Різ, «громадська думка у Британії і США навряд чи підтримала б ідею Третьої світової війни»³⁹⁰.

Отримавши формальну підтримку від В. Черчилля та Ф. Рузвельта, Радянський Союз надалі послідовно тиснув на польський еміграційний уряд, демонструючи свою непохитність щодо майбутнього польсько-радянського кордону. За посередництвом США та Великобританії протягом першої половини 1944 р. відбувалися різного рівня дипломатичні зустрічі за участі польської та радянської сторони. Головним їх завданням було відновлення дипломатичних відносин між державами, а відтак визнання майбутніх кордонів та змін у складі еміграційного уряду, у вигідному для СРСР напрямку³⁹¹.

Із огляду на те, що у вересні 1944 р. була підписана угода про депортацію українського населення з прикордонних територій, варто звернути увагу на зустріч Станіслава Миколайчика та радянського посла Віктора Лебедева 22 червня 1944 р. Польський прем'єр намагався схилити радянську делегацію до того, щоб провести демаркаційну лінію за етнографічним принципом, у відповідь була озвучена

³⁸⁸ Запись четвертого заседания глав правительств от 1 декабря 1943 г. ... С. 164–165.

³⁸⁹ Трофимович В. Проблема західного кордону України в 1941–1945 рр. *Військово-науковий вісник*: зб. наук. праць. Львів, 2012. Вип. 18. С. 245–246.

³⁹⁰ Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима... С. 219.

³⁹¹ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону... С. 71–89.

чітка позиція про незмінність майбутнього кордону, що має проходити по лінії Керзона. Еміграційний уряд натомість заявив, що у Польщі «не буде антиросійської української ірреденти [яка б становила загрозу для СРСР – Ю. А.] ... запропонували вирішити цю проблему шляхом переселення українців з Польщі до СРСР»³⁹².

Після переговорів у червні–липні 1944 р. між радянською стороною та Союзом Польських Патріотів (діяв на території СРСР), Крайовою Радою Народовою, більш відомою під назвою Польська національна рада (утворена з ініціативи Польської робітничої партії, виконувала репрезентативні функції Польщі за кордоном, а після утворення Тимчасового уряду виконувала парламентські функції)³⁹³, 21 липня був утворений Польський комітет національного визволення на чолі з Едвардом Осубкою-Моравським³⁹⁴. Головним завданням цього адміністративного органу було управління звільненими польськими територіями. При ПКНВ були також утворені дві комісії, які розробляли питання, пов'язані із проблемою кордонів³⁹⁵. А 27 липня 1944 р. між ПКНВ та Радянським Союзом була підписана угода про радянсько-польський кордон, із змінами лінії Керзона на користь Польщі («територію, розташовану на схід від лінії Керзона до ріки Західний Буг і Солокії, на південь до міста Крилова; частину території Біловезької Пущі на відтинку Немирів-Ялівка, розташовану на схід від лінії Керзона, залишаючи Немирів, Гайнівку, Біловежу і Ялівку на боці Польщі»)³⁹⁶. Й. Сталін, хоча і не зміг встановити кордон по лінії етнографічного розмежування, проте, щоб уникнути подальших

³⁹² Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону... С. 87.

³⁹³ Там само. С. 102–109.

³⁹⁴ Люшин І. Польський комітет національного визволення. Енциклопедія Історії України / за ред. В. Смолія. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Polskyj_komitet (дата звернення: 06.04.2018).

³⁹⁵ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону... С. 108.

³⁹⁶ Угода між Польським Комітетом Національного Визволення і Урядом Союзу Радянських Соціалістичних республік про польсько-радянський державний кордон від 27 липня 1944, Москва. *Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР*: зб. док. / за ред. Є. Місила. Львів: Каменярь, 2007. С. 31–32.

конфронтацій із цього питання із західними союзниками, використовуючи тактику доконаних фактів, вирішив це питання шляхом так званого «обміну населення». Договір про обмін населення, а по-суті про депортацію, було підписано Радою народних комісарів УРСР і ПКНВ 9 вересня 1944 р.³⁹⁷ та між урядом СРСР і Тимчасовим урядом національної єдності Польської Республіки 6 липня 1945 р.³⁹⁸. Реалізація договорів зумовила депортацію «громадян української, білоруської, російської, русинської національностей» із Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя на територію Української РСР, натомість поляків та євреїв (які були польськими громадянами) із західних областей УРСР – у Польщу³⁹⁹. Схожу угоду ПКНВ уклав 22 вересня 1944 р. із Урядом Литовської Соціалістичної Республіки, яка передбачала евакуацію польських громадян із території Литви та литовців – із Польщі⁴⁰⁰.

Вказані договори можна розглядати в рамках однієї системи, або політики доконаних фактів, яку здійснював Радянський Союз. Варто звернути увагу на те, що угоди про депортацію підписували спершу радянські республіки (Українська, Литовська) та ПКНВ. Тобто таким чином імітувалося устанавлення кордону між народами, а також по-суті Радянський Союз знімав із себе відповідальність у разі протидії західних союзників. В. Макарчук, поділяючи думку дослідника Сергія Ткачова, наголошує, що по-суті на момент підписання цих договорів ПКНВ не був міжнародно визнаним, і не мав повноважень його підписувати, а, окрім того, де-юре не існувало кордону між Польщею та Радянським Союзом (точніше зберігав

³⁹⁷ Угода між Польським Комітетом Національного Визволення і Урядом Української Радянської Соціалістичної республіки у справі переселення українського населення з території Польщі до УРСР і польських громадян з території УРСР до Польщі від 9 вересня 1944 р., Люблін. *Репатріація чи депортація...* С. 39–43.

³⁹⁸ Лист Л. Райхмана з доданим текстом Угоди між Урядом СРСР і Тимчасовим Урядом Національної Єдності РП від 6 липня 1945 р. УРСР. 21 липня 1945 р., Москва. *Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб / упоряд. З. Гайовнічек. Варшава; Київ, 2000. Т. 2: Переселення поляків та українців 1944–1946. С. 424–432.*

³⁹⁹ Репатріація чи депортація... С. 12.

⁴⁰⁰ Srebrakowski A. Polacy w Litewskiej SRR... S. 81.

112

Годовина Установи ошче
Польскому Республіці

Уряду Української РСР
Української Народної Республіки

(Польського Комітету Національного Визволення)
Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego

21. 11 1946 р.

Евакуаційний лист
Книга евакуаційна

Дано громадянину Серега Микола А
Вулиця Стефанівська
містечко села (міста) Міхалів Средьське
підлясько-го (міста)

Область (воєводства) в тому, що він за державою Головного Уповноваженого Уряду
область (воєводства), яка доводиться на розв'язанню Головного Республіки
Української РСР (Польського Комітету Національного Визволення) по евакуації
Книга Української РСР (Польського Комітету Національного Визволення) для евакуації

на території Польщі (Української РСР) евакуаційна в
на території Польщі (Української РСР) евакуаційна в

район (воєводства) Польський області УРСР (воєводства Польщі)
реґіон (гміна) Польський області УРСР (воєводства Польщі)

З ним разом евакуаційна книга його сім'ї:
Члени сім'ї: Серега Микола А Серега Микола А Серега Микола А

ПРИЗВИЩЕ, ІМ'Я, ПО БАТЬКОВІ Nazwisko, imię, imię ojca	Вік Wiek	Рік народження Rok urodzenia	Примітка Uwagi
<u>Серега Микола А</u>	<u>40</u>	<u>1908</u>	
<u>Серега Микола А</u>	<u>10</u>	<u>1936</u>	
<u>Серега Микола А</u>	<u>10</u>	<u>1936</u>	
<u>Серега Микола А</u>	<u>10</u>	<u>1936</u>	

Фото 3. Зразок евакуаційного листа з території Польщі

ня, Тимчасового уряду національної єдності Польської Республіки, а також сумнівна легітимність пізніше існуючих органів не може бути підставою для ігнорування того факту, що вони ефективно виконували державну владу»⁴⁰².

Нові східні кордони Польщі із незначними відхиленнями від 5 до 8 км на користь останньої, а відтак і переміщення населення, були узаконені рішенням Ялтинської конференції⁴⁰³. Згодом, ці територіальні зміни були закріплені рішенням Постдамської конференції та польсько-радянським договором про кордони від 16 серпня 1945 р.⁴⁰⁴.

чинність Ризький договір 1921 р.)⁴⁰¹. Питання суверенітету ПКНВ та радянських республік, які підписували договори про так звану «евакуацію населення», порушували також польські дослідники, а також правники в контексті правомірності здійснення аграрної реформи 1944 р. Частково крапку у цих дискусіях поставила ухвала Трибуналу Конституційного Республіки Польща від 28 листопада 2001 р., у якій стверджувалося, що ПКНВ не можна трактувати як конституційний орган суверенної держави, але «відсутність легітимності конституційних правових органів, таких як Польський комітет Національного Визволен-

⁴⁰¹ Макачук В. Міжнародно-правове визнання... С. 280.

⁴⁰² Postanowienie TK z dnia 28 listopada 2001 r. (SK 5/01). URL: <https://prawo.money.pl/orzecznictwo/trybunal-konstytucyjny/postanowienie;z;dnia;2001-11-28;sk;5,01,1115,orzeczenie.html> (дата звернення: 06.04.2018); Michniewicz-Wanik K. Mienie zabużańskie... S. 36.

⁴⁰³ Борагынский С. Дипломатия периода Второй мировой войны. Международные конференции 1941–1945 годов / пер. с пол. Д. Томашевского. Москва: Издательство иностранной литературы, 1959. С. 291–294.

⁴⁰⁴ Макачук В. Міжнародно-правове визнання... С. 279.

Переміщення населення для Радянського Союзу означало не лише закріплення кордонів, а й мало певну економічну доцільність, зокрема завдяки українцям, яких переселяли в південно-східні області УРСР разом із худобою та реманентом. Як вважає французька дослідниця історії Катрін Гуссефф, влада планувала відновити зруйновану по війні колгоспну систему⁴⁰⁵.

Депортаційні акції до УРСР 1944–1946 рр. остаточно не вирішили української проблеми в Польщі, адже на її території, згідно з підрахунками польського дослідника українського походження Романа Дрозда, проживало приблизно 200 000 українців⁴⁰⁶. Враховуючи це, міністри громадської безпеки та державного управління Тимчасового уряду національної єдності Польщі Станіслав Радкевіч та Владислав Кернік видали 23 листопада 1946 р. постанову про виселення українців до 31 листопада цього ж року (тих, які підписали евакуаційні документи та не виїхали, або ж повернулися)⁴⁰⁷.

Так, 29 березня 1947 р., тобто наступного дня після вбивства генерала польського війська Кароля Сверчевського (смерть якого стала лише формальним приводом для вирішення української проблеми⁴⁰⁸), у Варшаві зібралося Політбюро Польської робітничої партії для спеціального засідання у складі Болеслава Берута, Владислава Ґомулки, Станіслава Радкевіча, Якуба Бермана⁴⁰⁹, яке ухвалило рішення прискорити виселення українців: «У рамках репресивної операції щодо українського населення постановили: швидкими темпами переселити українців і змішані родини на повернені терени (передусім Північна Пруссія), не витворюючи суспільних груп і не ближче 100 км від

⁴⁰⁵ Goussef C. *Evacuation versus Repatriation: The Polish–Ukrainian Population Exchange 1944–6. The Disentanglement of Populations Migration. Expulsion and Displacement in Post-War Europe, 1944–9* / Ed. by J. Reinisch. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011. P. 92–97.

⁴⁰⁶ Дрозд Р. Депортація та розселення українців – чинник асиміляції. *У пошуках правди про операцію «Вісла»*. Збірник доповідей і матеріалів конференції, присвяченої операції «Вісла» (Перемишль, 22–23 листопада 1997 р.) / упоряд. М. Козак. Перемишль: ОУП, 1998. С. 13.

⁴⁰⁷ Wysocki J. *Українцы на Lubelszczyźni w latach 1944–1989*. Lublin: Instytut pamięci narodowej, Komisja ścigania zbrodni przeciwko narodowi polskiemu. Oddział w Lublinie. Lublin, 2011. S. 83.

⁴⁰⁸ Mironowicz E. *Polityka władz Polski Ludowej wobec Ukraińców w latach 1944–1947. Akcja «Wisła»* / pod. red. J. Pisulińskiego. Warszawa, 2003. S. 61.

⁴⁰⁹ Мотика І. Від волинської різанини до операції «Вісла»... С. 263.

кордону»⁴¹⁰. Переселенську акцію, як наголошує Г. Мотика, офіційна Варшава вирішила скоординувати з керівництвом СРСР і Чехословаччини. Генералам Мар'янові Спихальському та Станіславу Радкевічу було доручено підготувати плани майбутньої депортації⁴¹¹.

Операційна група «Вісла» 28 квітня 1947 р. розпочала депортацію українців із повітів Сянок, Лісько, Перемишль, Березів, і частково Любачів, у червні вона охопила такі повіти: Ярослав, Любачів, Горлиці, Новий Санч, Новий Торг, а також Люблінське воєводство⁴¹². Акція проводилася із застосуванням терору, а сам переїзд відбувався у непристосованих вагонах із жахливими санітарними умовами⁴¹³. Згідно з розпорядженням Міністерства громадської безпеки, українські родини слід було селити рівномірно на теренах одного повіту так, щоб їх загальна кількість в одному населеному пункті не перевищувала 10 % від усього населення⁴¹⁴. Переселенців поділили на три групи, які відповідали суспільно-політичній характеристиці українців: категорія «А» (особи, що знаходилися у списках УБ), категорії «В» та «С» (ті, які були у військових списках, активні громадяни та решта осіб)⁴¹⁵. Із формального боку, операція мала завершитися у липні 1947 р., проте виселення продовжувалося і в серпні, і, як наголошує дослідник Юрій Шаповал, «окремі особи, тимчасово затримані або відлучені від своїх родин, приїздили на нове місце мешкання ще в січні 1948 р. Останньою групою переселенців були 32 родини, переселені у січні–квітні 1950 р. із повіту Новий Торг до Щецінського воєводства»⁴¹⁶.

Із організаційного боку, акція «Вісла» була військовою операцією, яка, згідно з твердженням американського історика Тімоті Снайдера, була покликана нарешті завершити втілення проекту гомогенізації

⁴¹⁰ З протоколу № 3 засідання Політбюро Центрального Комітету Польської Робітничої Партії від 29 березня 1947 р., Варшава. *Акція «Вісла». Документи* / упоряд. і ред. Є. Місила. Львів; Нью-Йорк, 1997. Ч. 8. С. 71.

⁴¹¹ Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла»... С. 263.

⁴¹² Там само. С. 265.

⁴¹³ Дрозд Р. Депортації та розселення українців... С. 14.

⁴¹⁴ Там само. С. 14.

⁴¹⁵ Hałagida I. Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947–1957... S. 34.

⁴¹⁶ Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі 1944–1947. Київ, 2000. С. 22.

Польської держави, тобто утворення мононаціонального суспільства⁴¹⁷. Аналогічну думку висловлює Г. Мотика, який вважає безпідставним твердженням, що метою акції «Вісла» є ліквідація підпілля, адже ті українці, що залишилися після переселення 1944–1946 рр., були змучені війною та польсько-українським конфліктом і прагнули спокою⁴¹⁸. Г. Мотика висловлює переконання, що населення, яке проживало на Ряшівщині та в районі Нижніх Бескидів, надто не симпатизувало ОУН та УПА⁴¹⁹. Проте ще більше дискусій викликає питання про ініціаторів акції, зокрема Р. Тожецькі та Г. Мотика акцентують свою увагу на тому, що Польща перебувала у прямій залежності від уряду СРСР, тому не могла самостійно приймати, чи ініціювати акцію «Вісла»⁴²⁰. Натомість Я. Дашкевич вважає, що акція «Вісла» була «цілком логічною ланкою, а не якимсь екстраординарним проявом польської національної політики», «хоча окремої команди для проведення акції “Вісла” не було потрібно»⁴²¹. Я. Дашкевич слушно зауважує, що акція «Вісла» не була необхідною з військового боку, адже тоді, після активних рейдів проти українського підпілля та його ліквідації, розформоване українське населення мали би повернути через певний час на місце його проживання⁴²².

Оцінюючи правові аспекти операції «Вісла», Ян Моравіньські (директор Бюро кореспонденції та інформації Польського сейму) здійснив аналіз Додаткового II протоколу від 8 червня 1977 р. до Женевської конвенції від 12 серпня 1949 р. про захист жертв міжнародних збройних конфліктів: (протокол ратифікований Польщею у 1991 р.⁴²³, УРСР – у 1989 р.). Статтею 17 «Заборона примусового переміщення цивільних осіб» стверджено, що: «1. Не повинні віддаватися розпорядження про переміщення цивільного населення з причин, пов'язаних із збройним

⁴¹⁷ Snyder T. Akcja «Wisła» a homogeniczność społeczeństwa polskiego... S. 49–50.

⁴¹⁸ Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла»... С. 259.

⁴¹⁹ Там само.

⁴²⁰ Piłszyn I. Akcja «Wisła» w historiografii ukraińskiej. *Akcja «Wisła»* / pod. red. J. Pisulińskiego. Warszawa, 2003. S. 27.

⁴²¹ Дашкевич Я. Дискусійні питання довкола акції «Вісла»... С. 24–25.

⁴²² Там само. С. 26.

⁴²³ Morawiński J. Akcja «Wisła» – aspekty prawne. *Biuletyn. Z posiedzenia Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych (NR. 32)*. Warszawa, 2007. Nr 1970/V. S. 13.

конфліктом, якщо необхідність у цьому не викликана вимогами забезпечення безпеки зазначених цивільних осіб або настійними причинами воєнного характеру. За необхідності здійснення таких переміщень вживаються всі необхідні заходи щодо умов приймання цивільного населення, задовільних з точки зору забезпечення пристановища, гігієни, здоров'я, безпеки та харчування. 2. Цивільні особи не можуть бути примушені покидати власну територію з причин, пов'язаних з конфліктом»⁴²⁴. Правник стверджує, що із суто теоретичних та правових підстав примусове переселення українців порушувало концепцію міжнародного звичаєвого права⁴²⁵. Я. Моравіньські зауважив, що акція не мала спеціально нормативної бази і була втілена як військова операція, яка відзначалася адміністративним спрямуванням: «тому з юридичної точки зору немає ніякого конкретного законодавства, яке можна було б оскаржити, чи вважати незаконним»⁴²⁶.

Відомо, що 20 квітня 2017 р., за ініціативи Українського інституту національної пам'яті, відбувся круглий стіл «Акція «Вісла» – злочин польського комуністичного режиму». Серед присутніх, окрім істориків, громадських діячів із середовища депортованих українців, були і правники, зокрема: Володимир Василенко – доктор юридичних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія», Сергій Рябенко – головний спеціаліст відділу правового забезпечення Українського інституту національної пам'яті. С. Рябенко, посилаючись на Четверту Гаазьку конвенцію про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 р., Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р., Римський статут міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. та Резолюцію Ради Безпеки ООН № 780 щодо етнічних чисток у колишній Югославії від 6 жовтня 1992 р., стверджує, що операцію «Вісла» з правового боку можна трактувати як етнічну чистку, або ж як злочин проти людяності, чи військовий злочин⁴²⁷.

⁴²⁴ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_200 (дата звернення: 07.04.2018).

⁴²⁵ Morawieński J. Акція «Wisła» – aspektu prawne... S. 13–14.

⁴²⁶ Ibid. S. 14–15.

⁴²⁷ Парламентаріїв Польщі й України закликали засудити акцію «Вісла». URL: <http://www.polukr.net/uk/blog/2017/04/parlamentariyiv-polshhi-j-ukrayini-zaklikali-zasuditi-akciyu-visla/> (дата звернення: 07.04.2018).

Остання переселенська акція з українсько-польського прикордоння відбулася 1951 р. у рамках так званого «обміну територіями». За ініціативи польського уряду у Москві відбулися переговори, що завершилися підписанням 15 лютого 1951 р. Угоди між СРСР та Польською республікою про обмін ділянками державних територій. Відповідно до неї, СРСР відав ділянку Дрогобицької області, загальною площею 480 км², Польській Республіці, яка передавала ділянку такої ж площі у Люблінському воєводстві. Ці території долучались до складу, відповідно, державних територій УРСР та РП, таким чином змінюючи лінію державного кордону між ними⁴²⁸. У протоколі до згаданої вище угоди йшлося про те, що кожна сторона зобов'язувалася передавати «безкоштовно нерухому державну, кооперативно-колгоспну та іншу суспільну власність уряду держави, до якої відходить дана територія, а також має право вивозу з обмінної території рухомої державної, колгоспно-кооперативної та іншої суспільної власності». До цієї переліченої власності зараховували машини, сільськогосподарський реманент, худобу⁴²⁹.

Для виконання вище перелічених умов, які передбачала угода, створено Змішану радянсько-польську демаркаційну комісію, і таку ж комісію, яка координувала процес передачі-прийому майна⁴³⁰. Ратифікація домовленостей відбувалася у такі етапи: 26 травня 1951 р. їх затвердив сейм, 28 травня – Президент Республіки Польща та 31 травня – Верховна рада УРСР, а 5 червня 1951 р. сторони обмінялися демаркаційними грамотами у Варшаві⁴³¹. А 13 червня 1951 р. був відправлений перший ешелон із людьми, 16 жовтня цього ж року – останній⁴³². Депортація українців проводилася з Дрогобицької області (Нижньо-Устриківського району, трьох сільських рад Стрілківського, чотирьох сільських рад Хирівського району); їх переселили до південно-східних областей УРСР (Донецької, Миколаївської, Одеської та Херсонської)⁴³³.

⁴²⁸ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону... С. 182.

⁴²⁹ Юристовський О. З історії депортації населення українських бескидів. *Кляшторна Н. Акція–51. Останні свідки*. Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. С. 16.

⁴³⁰ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону... С. 182.

⁴³¹ Там само. С. 182.

⁴³² Ніточко І. Остання депортація: до 60-річчя примусового переселення 1951 року. Одеса: Прес-кур'єр, 2011. С. 29.

⁴³³ Там само. С. 28–29.

Демаркація українсько-польського кордону в офіційних радянських та польських відозвах описувалася як дружня, партнерська угода, що водночас була актом дружньої допомоги Радянського Союзу Польщі. Однак, якщо відмежуватися від пропагандистських заяв, то можна простежити послідовну політику Радянського Союзу, який прагнув отримати родовища кам'яного вугілля та інших корисних копалин, запаси якого мали відігравати важливу роль у розвитку важкої промисловості. Із цих же ж мотивів Рада міністрів СРСР планувала ще одну зміну кордону в 1952 р., згідно з якою до УРСР мали відійти частина Томашівського і Грубешівського повітів Польщі, проте цей проект не був реалізований⁴³⁴.

Так, 21 липня 1952 р. між урядом Польської республіки та урядами Української, Білоруської та Литовської Радянських Соціалістичних Республік був підписаний договір про взаємні розрахунки, які «виникли у зв'язку з евакуацією населення та делімітацією польсько-радянського державного кордону». Відповідно до умов, сторони визнавали повністю врегульованими усі претензії, що виникали на підставі республіканських договорів. Це, на думку польської дослідниці Кристини Міхнієвіч-Ванік, означало, що країни по-суті визнавали ці умови як міжнародні взаємні зобов'язання, які мають силу закону⁴³⁵.

Якщо розглядати проблему депортації українців та поляків із прикордонних теренів у дещо ширшому європейському контексті, то таку практику активно застосовували протягом першої половини ХХ ст. Водночас переселення населення стало остаточним засобом для руйнування колишнього річпосполитського простору, сприяло утворенню мононаціональних держав і уникненню в майбутньому міжнаціональних конфліктів, як на теренах Радянського Союзу, так і Республіки Польщі.

2.3. НАРАТИВИ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ПРО ПРОЦЕС ДЕПОРТАЦІЇ ТА ОБЛАШТУВАННЯ НА НОВОМУ МІСЦІ. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ТА МАТЕРІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ

Частиною уявлення про депортації є образи, які формує спільнота переселенців. Особи, які залишили спогади, або давали інтерв'ю,

⁴³⁴ Wawryniuk A.-A. Granica polsko-sowiecka po 1944 roku (na odcinku z Ukrainą). Chełm, 2015. S. 397, 423–424.

⁴³⁵ Michniewicz-Wanik K. Mienie zabużańskie... S. 23.

здебільшого пережили депортацію в дитячому або ж юнацькому віці, проте часто розповідали сюжети-узагальнення про загострення українсько-польських відносин, або апелювали до історичних фактів. На творення такого узагальненого образу значний вплив мала сім'я-родина, в якій батьки розповідали про пережиті події, які безапеляційно сприймали діти, згодом доповнивши ці дані інформацією з інших джерел. Вік респондентів впливав не лише на інформативність, а й загалом на те, який образ минулого був сконструйованим. Дитячі спогади це накладання розповідей самої дитини (вразливішої, чутливішої) та дорослої людини, яка з перспективи прожитих років роздумували про своє минуле⁴³⁶.

Наприклад, респондентка з Холмщини пригадує про підписання договору між Й. Сталіном та Польщею⁴³⁷, респондент із Лемківщини – вказівку Й. Сталіна⁴³⁸, а дехто із респондентів помилково вважав, що їх сім'ю виселили під час операції «Вісла»⁴³⁹. Частина осіб інтерпретує події, пов'язуючи їх із політикою Радянського Союзу, який після Другої світової війни намагався якнайшвидше відновити промисловість⁴⁴⁰.

Найпоширеніший сюжет у розповідях переселенців пов'язаний із характеристикою міжнаціональних відносин. Оповіді лемків про напади польських боївок трапляються рідше⁴⁴¹, і, на відміну від надсянців та холмщаків, вони емоційно нейтральніші, позбавлені розлогих характеристик. Лемки частіше акцентують увагу на тому, що після приходу радянської армії, розпочались нові біди та поневіряння, пов'язані із переселенням⁴⁴².

⁴³⁶ Wylegała A. Child migrants and deportees from Poland and Ukraine... P. 296–297.

⁴³⁷ Інтерв'ю з Лов. (Вр.) Марією Петрівною, 1920 р. н., записане у м. Львові 27 листопада 2012 р. *Архів авторки*.

⁴³⁸ Інтерв'ю з Хв. Михайлом Івановичем, 1936 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району (тепер – Чортківського району) Тернопільської області 8 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

⁴³⁹ Інтерв'ю з К. Лідією, 1936 р. н., записане у м. Львові 17 липня 2013 р. *Архів авторки*.

⁴⁴⁰ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною, 1936 р. н., записане у м. Львові 17 липня 2013 р. *Архів авторки*.

⁴⁴¹ Інтерв'ю з Ст. (Л.) Марією Степанівною, 1934 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району (тепер – Чортківського району) Тернопільської області 8 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

⁴⁴² Желем М. Мацина Велика – село лемківське... С. 113.

Депортовані українці з Холмщини та Надсяння, у більшості розповідях, роздумуючи про причини депортаційних акцій, згадують про погіршення українсько-польських відносин напередодні світової війни і в 1940-х роках⁴⁴³. Поширеними в їх спогадах є також сюжети, у яких згадується про збільшення кількості нападів польських бандитів під час самого виселення, або ж про те, що вони безпосередньо ініціювали цей процес, чи були у складі переселенських комісій⁴⁴⁴.

Водночас дехто у спогадах покладає відповідальність на так звані «треті сторони», які є збірним образом політиків, або керівників держав: «В нас жили наполовину поляків, наполовину українців. До війни ми з поляками жили дружно ... А потім під час війни, там зіткнулися треті сторони, яким певно було не вигідно, щоб поляки українці дружили, а потім почалися всякі бійки»⁴⁴⁵.

Вказаний збірний образ фігурує і у спогадах переселенців 1951 р., зокрема частина з них, здебільшого так звані «професійні свідки» (активні громадсько-політичні, чи культурні діячі, які існують у кожній спільноті переселенців), розповідаючи про причини депортації, звертаються до коротких витягів із документів чи досліджень⁴⁴⁶.

Схоже, як депортовані з Холмщини та Надсяння, респонденти з Лемківщини вважали, що польсько-український конфлікт посприяв виселенню, але передусім вину покладали на радянську владу. Щодо акції «Вісла», то ті, хто постраждав, проживають на території сучасної Польщі, однак у своїх спогадах вибудовують схожі сюжети, у яких ключове місце займає страх, безсилля, однак у деяких спогадах особи спростовують поширене твердження про те, що вони підтримували вояків УПА, а отже, є зрадниками, які підлягають виселенню: «Нас підозрювали в співробітництві з Українською Повстанською Армією. Крім того, нас звинуватили у вбивстві польського генерала Карла

⁴⁴³ Спогад Салагай (Карабин) Теклі Павлівни (1920 р. н.). *Корманичі й Фредропіль на Перемишльщині. Документи, дослідження, спогади, анотації, коментарі, світлина* / упоряд. О. Гринишин та ін. Львів, 2009. С. 108.

⁴⁴⁴ Там само. С. 108.

⁴⁴⁵ Інтерв'ю з Беш. Євгенією, 1932 р. н., записане у м. Львові 6 березня 2012 р. *Архів авторки*.

⁴⁴⁶ Спогад Юристовського Івана та Юристовського Олекси. *Депортації. Західні землі України...* Т. 3. С. 36.

Сверчевського ... Говорили, що лемки у своїх селах переховують во-яків УПА»⁴⁴⁷.

Патерналістська модель взаємодії держави та громадян, пригадування в рамках «пост-пам'яті» вплинули на творення відстороненого образу цих подій. Тут переселенці як соціальна група відіграють здебільшого пасивну роль жертви, яка не змогла змінити наперед визначений сценарій подій. Вказана сконструйована пасивність дозволяє на емоційному рівні легше пережити втрату свого дому.

Коллективне уявлення про ці події у представників другого та третього покоління переселенців дещо інше. Згідно з моїми даними опитування (51 особа), проведеного у 2013–2018 рр., 74,5 % респондентів вважали, що до організації переселення причетна радянська та польська влада, 15,7 % – радянська влада, і 7,9 % – польська влада. Респонденти, які вважають, що радянська та польська влада причетні до виселення, здебільшого схиляються до думки, що головною метою депортації була ліквідація українського населення Закерзоння шляхом асиміляції на новій території. Такої ж думки дотримується більшість тих, хто покладає вину за переселення лише на одну із комуністичних влад.

В оповідях частини холмщаків та надсянців депортація стала можливою в результаті змови так званих третіх сторін, схоже як і у лемків, які також схиляються до думки, що тут більшу відповідальність несе радянська влада. Коллективний образ процесу депортації у родинах переселенців формується переважно під впливом наративів свідків і гуманітарного дискурсу. Образ цих подій у родинах переселенців відображає не минулі події, а розуміння історичного процесу крізь призму сьогодення. Спільнота переселенців схильна до сприйняття моделі новітньої історії України як жертви, адже вона пережила травматичний досвід війни, депортації. Ці уявлення, підсилені емоційним зв'язком, впливали на друге та третє покоління переселенців, які вважали організаторами депортацій польську та радянську владу, що намагалася ліквідувати українство Холмщини, Надсяння та Лемківщини.

Спосібрепрезентації пам'яті про переселення у наративах пов'язаний із попереднім досвідом життя під час Другої світової війни; депорта-

⁴⁴⁷ Халюк Л. Усні народні оповідання українців-переселенців з Лемківщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння: жанрово-тематична специфіка, художні особливості. Київ, 2013. С. 73.

ція, у порівнянні з попередніми обставинами життя під час війни, є менш травматичним процесом. Проте у випадку нападу польських озброєних бандформувань, підпільних загонів, чи військових депортація була спробою врятувати життя родини, тому у таких розповідях процес депортації оповідали, поєднуючи ці дві обставини: «...на зміну поліції яка втекла, прийшла карна диспозиція – не менші головорізи. Грабували. Люди втікали на станцію і тижнями чекали транспорту на виїзд»⁴⁴⁸. Депортація в УРСР також була порятунком для тих, хто мав активну проукраїнську позицію. Пані Марія із с. Бортне, що на Лемківщині, працювала вчителькою початкових класів, організованих Українським Центральним Комітетом, переховувала і допомагала перейти польсько-чехословацький кордон двом військовополоненим французам, а можливо і воякам УПА, пригадувала: «Мої не поїхали ніде, а їх потім ... вигнали на Захід. Мої колеги, нас було 20 дівчат, які працювали по школах пішли здавати у польську гімназію до Горлиць [екзамен на підвищення кваліфікації – Ю. А.] за три дні, хто був, хто не поїхав додому, бо доїжджали поарештували. Тоді я подумала, тут нема що, я би попала в Явожно, то як закон. І моя тітка їхала, не мала дітей, і вони їхали на Україну, і я з ними поїхала»⁴⁴⁹.

Джерельний матеріал дає підстави виділити декілька ключових сюжетів, які трапляються у розповідях про депортацію як холмщаків, так і лемків. Насамперед, виселенню передувала певна організаційна робота: складали списки бажаних переїхати, проводили агітацію радянські уповноважені. Члени евакуаційної комісії давали певний час на збір речей, займалися оформленням документів на майно і землю. Облік майна та збір речей часто відбувалися поспіхом⁴⁵⁰. Частина населення виїхала без будь-якого майна, передусім постраждали в результаті польсько-українського конфлікту на території Холмщини⁴⁵¹, або ж

⁴⁴⁸ Спогад Мавдрик (Франц) Софії. *Депортації. Західні землі України*. Т. 3. С. 11.

⁴⁴⁹ Інтерв'ю з Куз. (Ш.) Марією, 1921 р. н., записане у м. Львові 26 березня 2016 р. *Архів авторки*.

⁴⁵⁰ Виноградська Г. Депортація українців з Польщі 1944–1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами устних оповідей депортованих). *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2007. Вип. 2: Депортація 1944–1951. С. 247.

⁴⁵¹ Інтерв'ю з Х. Стефанією Андрієвною, 1930 р. н., записане у м. Львові 8 листопада 2012 р. *Архів авторки*.

військових дій, як на Лемківщині⁴⁵². Більше пощастило тим особам, яких завчасно попередили про можливе переселення або ж порекомендували їм, куди краще їхати (в Західну Україну): «Пішли до священника та й питаються, що то робити ... Каже же як ми не виїдем, то каже все одно нас виселять. Але якщо їхати, то тіки сюда на Західну Україну»⁴⁵³. Однак траплялися випадки, коли люди переховувалися і відтермінували свій виїзд до України⁴⁵⁴: «...домовлялися в польському селі зразу за границею, там польське село-колонія така була, то село Ярців, а то колонія Ярцівецька. Забирають з мого села все мої батьки і татів брат, все забирають і переселяються на польське село до того Ярця. Хата пуста, село виїхало, очевидно, що ще декілька родин таких як ми були, але повиїжджали на польські села»⁴⁵⁵.

Після збору речей відбувся переїзд населення до залізничної станції, своїм транспортом (кіньми частіше на Холмщині та Надсянні, а коровами на Лемківщині) чи пішки: «Ми не мали коня, мали дві корови, корови запрягли, дві корови тягнули фіру, нас дітей купка була, і так вивезли на станцію»⁴⁵⁶.

Часто у спогадах переселенці згадують, що після приїзду на станцію доводилося довго очікувати на залізничні вагони, посеред поля без будь-якого укриття, часто у холодну пору року. Вартим уваги є те, що подальший переїзд до залізничної станції та очікування на товарні вагони пригадують дещо по-різному чоловіки і жінки. У чоловічому та жіночому наративах є описи зовнішнього вигляду і внутрішнього облаштування вагону: «Пульман, просто пульман такий що грузили зерно щось таке»⁴⁵⁷, проте жіночі розповіді міс-

⁴⁵² Інтерв'ю з Ст. (Л.) Марією Степанівною, 1934 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району (тепер – Чортківського району) Тернопільської області 8 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

⁴⁵³ Інтерв'ю з Коб. Михайлом Петровичем, 1928 р. н., записане у смт. Івано-Франкове Львівської області 13 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

⁴⁵⁴ Інтерв'ю з Фаб. Марією Петрівною, 1935 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району (тепер – Тернопільського району) Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Архів авторки*.

⁴⁵⁵ Інтерв'ю з П'ят. Катериною, 1936 р. н., записане у м. Львові 10 лютого 2016 р. *Архів авторки*.

⁴⁵⁶ Інтерв'ю з Хв. Михайлом Івановичем, 1936 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району (тепер – Чортківського району) Тернопільської області 8 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

⁴⁵⁷ Там само.

тять теж спомини про санітарно-гігієнічні незручності та загалом про свій стан: «Підігнали товарняки як на худобу, такі вагони були неприємні, такий запах пам'ятаю, бо то дитячі роки. Не було ніде сісти, ніде лягти»⁴⁵⁸.

Тривала психологічна напруга і численні стресові ситуації під час війни, очікування транспорту на переїзд, як і сам переїзд у товарних вагонах, вплинули на сприйняття часу та простору переселенцями. За таких умов втрачався точний лік днів, тривалість доби видовжувалася, а дорога здавалася більш затяжною і виснажливою.

Принцип добровільності при переселенні, тобто вільного вибору місця майбутнього проживання, здебільшого був формальним⁴⁵⁹. Більшість переселенців, окрім назви населеного пункту чи області, не мала будь-якої іншої інформації про місце призначення. Утім дорослі чоловіки, які брали участь в оформленні документів, могли мати трохи більше інформації про умови та маршрут переселення⁴⁶⁰. Жінки, на відміну від чоловіків, частіше конструювали свої уявлення про маршрут переважно завдяки почуттю в дорозі і власним здогадам: «Привезли нас до Львова. Думали, що нас там розгрузять, кажуть: “поїдете далше”, потім нам десь сказали: повезуть нас на Тернопільщину, як то говорили старші люди»⁴⁶¹.

Новий, незвичний для ока депортованих ландшафт південно-східних і навіть західних областей України вражав їх, про що вони часто згадують. Переважно, це – описи, рідше – враження від побаченого, які переселенці порівнюють із територією свого колишнього проживання. Чоловічі оповіді акцентували на новому природному просторі: «Довкола, скільки сягало око, лежав нескіченний степ, ні

⁴⁵⁸ Інтерв'ю з Хон. Марією Петрівною, 1938 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району (тепер – Чортківського району) Тернопільської області 7 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

⁴⁵⁹ Інтерв'ю з Грос. Михайлом Івановичем, 1929 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району (тепер – Тернопільського району) Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Архів авторки*.

⁴⁶⁰ Спогад Дідича Володимира. *Депортації. Західні землі України...* Т. 3. С. 153.

⁴⁶¹ Інтерв'ю з Хон. Марією Петрівною, 1938 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району (тепер – Чортківського району) Тернопільської області 7 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

дерев, ні хат не видно»⁴⁶². У жіночих наративах, окрім опису нового ландшафту, частіше йдеться про перші враження від зустрічі з місцевим населенням: «...і до кожного того драбенястого воза були запряжені воли, і люди як виглянули з поїзда всі, і дуже всі знітилися: вони були настільки здивовані – як то так, що вони корів запрягли ... ніхто не хоче вигружатись»⁴⁶³.

Переселенці з Лемківщини навіть у західних областях України, в умовах лісостепового клімату, більш схожого до природних умов Холмщини та Надсяння, важче адаптувалися. Тому в спогадах депортованих із Лемківщини частіше натрапляємо на протиставлення кліматичних умов до і після переселення: «...і в лісах було дуже повітря здорове. В нас люди були такі, ну такий вигляд мали, червоні таки поприїжджали сюда. А приїхали до Глібова тут ка молодьож всьо біле, аж позеленіло, бо то що повітря нема знаєш. Ну, але що зробиш річки були, річка така кам'яниста була, по камінчиках вода текла. Там були файні ліси і свіже повітря»⁴⁶⁴.

Перші враження від дороги (перша поїздка на потязі): «...чого тато плаче. Я на поїзді буду їхати»⁴⁶⁵, чи нового місця проживання, не завжди були негативними, особливо в дітей. Одна з респонденток, переселенка з Холмщини, пригадує, що жодних поганих вражень від Донецька, куди потрапила її сім'я, в неї не виникло. Навпаки, як дитині тоді їй подобалося на Донеччині різноманіття фруктів⁴⁶⁶.

Переселення холмшаків, надсянців і лемків на територію УРСР здійснювалося, переважно, у двох напрямках: південно-східному та західному. Передбачалося їх розселення у колишніх німецьких, грецьких, болгарських (південний-схід) або польських колоніях. Наркомзем УРСР, який мав займатися розселенням переселенців,

⁴⁶² Спогад В. Дідича. *Депортації. Західні землі України...* Т. 3. С. 153.

⁴⁶³ Інтерв'ю з Ром. Ніною Герасимівною, 1932 р. н., записане у м. Львові 15 березня 2012 р. *Архів авторки*.

⁴⁶⁴ Інтерв'ю з Хон. Марією Петрівною, 1938 р. н. записане у с. Глібів Гусятинського району (тепер – Чортківського району) Тернопільської області 7 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

⁴⁶⁵ Інтерв'ю з Омельчук Марією. *«Історична правда з Вахтангом Кініані: Операція з переселенням»*. (21.06.2015). Хронтоп: 15.24–15.27. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=77QbAf89a6A> (дата звернення: 28.03.2018).

⁴⁶⁶ Інтерв'ю з Лав. Зіновією, 1938 р. н., записане у м. Львові 19 листопада 2012 р. *Архів авторки*.

21 жовтня 1944 р. уніс до ЦК КП(б)У пропозиції, згідно з якими передбачалося переселити 240 000 осіб, із них 192 000 (80 %) планували поселити в західних областях, а 48 000 (20 %) – у східних. У грудні 1944 р. у план розселення внесли корективи на користь східних і південних областей УРСР, куди скеровували більшість населення до осені 1946 р., а після чисельність переселенців у цих регіонах поступово зменшувалася⁴⁶⁷. Так само першочергово у південно-східні області направляли депортованих у 1951 р. бойків із колишньої Дрогобицької області⁴⁶⁸.

Регіональний розподіл на перших етапах переселення був продиктований потребою в людських ресурсах у південно-східних областях для відбудови сільського господарства і промисловості. Внаслідок тривалого перебування цих областей у складі СРСР, вони були інтегрованіші в радянський простір, а місцеве населення вважалося більш «благонадійним». Тому, на думку радянського керівництва, сюди варто було направляти переселенців для швидшої радянзації. Суттєву роль відігравала також віддаленість від українсько-польського кордону, що мала стримувати переселенців від повернення до Польщі⁴⁶⁹. Депортованим забороняли оселятися у 50-кілометровій прикордонній смузі й ближче ніж за 30 км від морських портів чи обласних магістральних шляхів⁴⁷⁰.

На практиці розселення відбувалося із чималими відступами від задекларованих правил і порушеннями. Після воєнної розрухи і відсутності будівельного матеріалу, із прийняттям форсованих планів колгоспного будівництва, у поєднанні з упередженим ставленням місцевого населення, халатністю чиновників, було неможливо

⁴⁶⁷ Байкеніч Д. Кількість та місця розселення депортованих українців... С. 231–232.

⁴⁶⁸ Юристовський Ю. З історії депортації наслення українських Бескидів. *Кляиторна Н. Акція-51. Останні свідки*. Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. С. 15.

⁴⁶⁹ Крамар Ю. Особливості депортаційно-переселенських процесів з Польщі до південних регіонів України у 1944–1947 рр. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*. Збірник наукових праць III Міжнародної наукової конференції (Одеса, 15–16 квітня 2011 р.) / відп. ред. М. І. Михайлуца. Одеса, 2011. С. 115.

⁴⁷⁰ Вертлецька Н. Особливості переселення українців з Польщі в Україну у 1944–1947 рр. *Українці Холмищини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків*: зб. наук. праць. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Т. 2. С. 225.

швидко виконати державні плани стосовно ремонту і будівництва житла. Тому депортовані сім'ї були змушені самостійно шукати й ремонтувати житло⁴⁷¹.

«Відсутність деревини й житла, схожа на пустелю рівнинна територія» – так описували свої перші враження переселенці, які опинилися в південно-східних областях. Ще більше занепокоєння викликав господарський устрій цих територій. Показовим є приклад однієї з респонденток, родом із Холмщини, звиклої до того, що для обробітку землі використовують коней⁴⁷². Прибувши на станцію у Дніпропетровську область, вона була вражена, побачивши запряжених волів⁴⁷³. Не звичними для переселенців були на нових територіях ґрунти, агрокультура. Трохи легше було переселенцям із Холмщини, які опинилися на Поліссі чи Поділлі, де культура землеробства була схожою⁴⁷⁴. Сільськогосподарські традиції Лемківщини формувались із виразною спеціалізацією регіону на скотарстві, як і господарська діяльність бойків⁴⁷⁵. Тому переселеним лемкам та бойкам (депортованим у 1951 р.) було легше адаптуватися до нового життя у гірських районах Львівщини⁴⁷⁶. У південно-східних регіонах України депортованим, звиклим до не надто хороших ґрунтів, навіть попри незвич-

⁴⁷¹ Губанов О. Проблема забезпечення житлом українського населення, депортованого з Польщі у південну Україну в 1944–1945 роках. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць. Київ, 2010. Вип. 36. С. 88–90.

⁴⁷² Борисенко В. Основна господарська діяльність. *Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження* / В. Борисенко, Г. Вишнеvsька, Ю. Гаврилук та ін. Київ: Родовід, 1997. С. 106.

⁴⁷³ Інтерв'ю з Ром. Ніною Герасимівною, 1932 р. н., записане у м. Львові 15 березня 2012 р. *Архів авторки*.

⁴⁷⁴ Борисенко В. Основна господарська діяльність... С. 103–106; Горленко В. Господарська діяльність. Землеробство. Знаряддя праці. *Поділля: історико-етнографічне дослідження* / за ред. Л. Артюх, В. Наулко, З. Болтарович. Київ: Видавництво Незалежного культурного центру «Доля», 1994. С. 84–92.

⁴⁷⁵ Тарнович Ю. Лемківщина. Матеріальна культура. Краків: Українське видавництво, 1941. С. 9–20; Мандибура М. Традиційна структура господарської діяльності бойків...; Мандибура М., Павлюк С. Землеробство. *Бойківщина: історико-етнографічне дослідження* / за ред. Ю. Гошка. Київ: Видавництво «Наукова думка». 1983. С. 89–103.

⁴⁷⁶ Інтерв'ю з Коз. Ярославом Івановичем, 1933 р. н., записане у м. Львові 12 жовтня 2014 р. *Архів авторки*.

ну агрокультуру, впадала у вічі родючість тамтешньої землі⁴⁷⁷. Проте суттєво дисонувала з очікуваннями переселенців, які повірили в радянську агітацію, бідність місцевого населення, відсутність чоловіків⁴⁷⁸, голод 1946–1947 рр.⁴⁷⁹.

Після прибуття переселенців на нове місце, чоловіки й жінки виконували різні завдання. Чоловік-батько, як голова сім'ї, а за його відсутності – старший син, рідше вдова⁴⁸⁰, зустрічалися на залізничній станції з місцевими представниками евакуаційної комісії або головами сільських рад, які давали направлення на поселення. За відсутності житла, переселенців скеровували до домівок місцевих мешканців⁴⁸¹, або вони самотужки вирушали на пошуки житла. Жінки доглядали за худобою, готували їжу, обживали житло. Тому вони найчастіше пригадують про труднощі з водою і паливом, що виникали в умовах засушливого степового клімату⁴⁸².

Частина депортованих отримала деяке відшкодування у вигляді збіжжя чи картоплі. Але це було не всюди, переважно через відсутність цих продуктів на місцях і чітких інструкцій стосовно таких відшкодувань, а також через втрату чи брак у деяких переселенців евакуаційних документів⁴⁸³. Тому, за відсутності коштів і засобів до життя, переселенці були змушені відмовлятися від думки про власне господарство і вступати в колгоспи, передавати туди привезену ху-

⁴⁷⁷ Інтерв'ю з В. Євгенією Степанівною, 1940 р. н., записане у м. Львові 14 червня 2012 р. *Архів авторки*.

⁴⁷⁸ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною, 1936 р. н., записане у м. Львові 17 липня 2013 р. *Архів авторки*.

⁴⁷⁹ Пронь Т. Депортовані з Польщі українці на тлі повоєнного повсякденного життя колгоспників східних областей Української РСР. *Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р.)* / упоряд.: О. Лукашевич, Т. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 172.

⁴⁸⁰ Інтерв'ю з С. (Ф.) Марією Петрівною, 1929 р. н., записане в с. Глібів Гусятинського району (тепер – Чортківського району) Тернопільської обл. 8 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

⁴⁸¹ Губанов О. Розселення українського населення депортованого з Польщі у Херсонську область в 1944–1945 рр. *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць. Київ, 2010. Вип. 31. С. 122–123.

⁴⁸² Інтерв'ю з Л. (В.) Марією Петрівною, 1920 р. н., записане у м. Львові 27 листопада 2012 р. *Архів авторки*.

⁴⁸³ Губанов О. Державні розрахунки з депортованими українцями... С. 83–92.

добу і реманент⁴⁸⁴. Розчарування і несприйняття колгоспної системи, безплатна робота за трудовні, відсутність евакуаційних документів, описів залишеного в Польщі майна, за якими виплачували компенсацію, спонукали переселенців до думки про переїзд із південно-східних до західних областей⁴⁸⁵. Частина переселенців, особливо з Холмщини, які пам'ятали тимчасову евакуацію під час Першої світової війни, до останнього сподівалися на повернення в рідний край⁴⁸⁶.

Надії на тимчасовість депортації, важкі природо-кліматичні умови, комплекс господарсько-побутових проблем, голод спонукали переселенців до переїзду у західні області УРСР. На законній основі можна було переїхати у межах південних областей. Також існувала можливість зміни місця проживання на підставі звернень до органів влади, якщо батько опинився в іншій області, або ж хтось із родини брав участь у війні (у лавах Червоної армії чи радянських партизанських загонів). Однак для більшості депортованих це був не легальний переїзд, а по-суті втеча⁴⁸⁷. Як наголошував український історик та публіцист Р. Кабачій, головним напрямком руху були місця попереднього проживання. Частина депортованих, здебільшого із Лемківщини та Підляшшя, зуміла повернутись у рідні місця, купивши підроблені документи-посвідчення про місце проживання від польських представництв в УРСР. Хоча траплялись навіть доволі комічні випадки, коли лемки зуміли перетнути кордон лише із евакуаційними документами⁴⁸⁸.

Масштабність руху депортованих із південних та східних регіонів «на захід» підтверджують архівні матеріали (Матеріали по вопросам переселения украинского населения с территории Польши на Украину и польских граждан с территории Украины в Польшу и об переселении населения в границах УССР. 22 декабря 1945 г. – 16 июня 1946 г. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 3816), зібрані історикинею Юлією Боднарчук. Так, якщо станом на 1 листопада 1945 р. на Півдні та Сході УРСР було 39 517 господарств, то на 1 січня 1946 р. – 33 465⁴⁸⁹. За матеріалами УМВС у Дніпропетров-

⁴⁸⁴ Савчук О. Свої серед своїх... С. 113–115.

⁴⁸⁵ Trzeszczyńska P. Łemkowszczyzna zapamiętana... S. 101–102.

⁴⁸⁶ Макап Ю., Горний М., Макап В., Салюк А. Від депортації до депортації. Т. 1. С. 694.

⁴⁸⁷ Kabaczji R. Wygnani na stepy... S. 265.

⁴⁸⁸ Ibid. S. 265–266.

⁴⁸⁹ Боднарчук Ю. Шлях розпачу і надії... С. 122.

ські області, на 15 травня 1947 р. кількість родин переселенців знизилася із 5 637 до 903, у Сталінській (сучасній Донецькій) області із прибулих у 1945 р. 3 044 сімей залишилося 1 117, а в Кіровоградській із 2 812 – лише 444⁴⁹⁰.

ЦК КП(б)У і РНК УРСР намагалися запобігти неконтрольованій міграції і 3 жовтня 1945 р. прийнято постанову «Про невідкладні заходи у господарчому влаштуванні українського населення і роботу середнього». До боротьби був також залучений Наркомат внутрішніх справ УРСР, який 5 жовтня 1945 р. прийняв наказ «Про припинення самовільних переїздів евакуйованого з Польщі населення»⁴⁹¹. Згідно із наказом, переїзд без дозволу влади розцінювався як злочин, проте на практиці більшість керівників на місцях не дотримувалась урядових розпоряджень. Задokumentовано лише окремі випадки, наприклад у Рівненській області, коли депортовані родини були притягнуті до кримінальної відповідальності за самовільний переїзд⁴⁹².

На самовільний переїзд переселенців до західних областей УРСР влада фактично закривала очі, проте надалі стежила за цим процесом. Із цих місцевостей надходили таємні рапорти про скупчення українців із Закарпаття: «Переселенці, які були влітку і весною 1945 року поселені в Одеській і Запорізькій областях, масово переїжджають до західної України. На залізничних станціях і райцентрах зупиняються, де шукають притулку і роботи. Виконком Райради заборонив сільрадам приймати з залізничних станцій переселенців: приїзджі це все добре знають і влаштовуються за допомогою місцевих голів сільрад, а часто і без них»⁴⁹³. Про безсилля влади перед напливом переселенців свідчить рапорт голови Краснянської (с. Красне Буського району Львівської області) сільської ради товариша В. Яворського. До голови сільради щоденно, і навіть вночі, зверталися від 6 до 12 родин де-

⁴⁹⁰ Боднарчук Ю. Шлях розпачу і надії... С. 124.

⁴⁹¹ Там само. С. 123–124.

⁴⁹² Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... Т. 1. С. 697–698.

⁴⁹³ Таємна інформація Голові Виконкому Львівської обласної Ради депутатів трудящих тов. Козиріву М. В. від Помічника голови Виконкому Львівської обласної Ради депутатів трудящих М. Куц. 20.11.1945. *Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.)*. Ф. Р. 221 (Виконком Львівської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 25 (Листування з Радою народних комісарів УРСР о переселенні з Польщі). Арк. 99.

портованих, велику частину із них він влаштував у с. Красне, зокрема з ним проживало 4 родини⁴⁹⁴.

Малоефективність обмежувальних заходів засвідчує те, що уже 30 березня 1946 р. Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У надала дозвіл депортованим селитися у тих областях, куди вони приїхали до 1 квітня 1946 р., ті ж, хто приїхав пізніше, мав повертатися у ті місцевості, звідки прибув⁴⁹⁵.

Процес соціально-психологічної адаптації людини до нових умов життя зазвичай тривалий у часі і складний для дослідження. Успішність адаптації визначають індивідуальні та групові чинники. До перших прийнято зараховувати: соціально-демографічні особливості (вік, освіта, стать), а також такі особистісні характеристики, як когнітивна складність (одномірне або багатомірне бачення світу), тенденція використовувати при категоризації більш великі категорії (надмірна деталізація – категоризація простору не сприяє адаптації), низька схильність до авторитаризму; попередній життєвий досвід. Найважливішим груповим чинником адаптації є культурна дистанція, тобто міра схожості культур, носієм яких є і з якими стикається переміщена особа⁴⁹⁶.

На перебіг адаптації переселенців впливали, насамперед деструктивно, пам'ять про військові дії, міжнаціональний конфлікт, важкі умови переселення, особливо, якщо воно відбулося під примусом. Вплив цих чинників потребує додаткових досліджень, зокрема з боку психології. Тому з певною обережністю (адже в Україні існують лише окремі історико-антропологічні та соціально-психологічні дослідження, присвячені переживанню-приспосованню певних соціальних, або етнічних груп до різних проявів тоталітарної системи⁴⁹⁷), і то лише для окреслення цієї проблематики, посилаюся на доробок польської психологині Єви Яцковської про психічні наслідки депортації поля-

⁴⁹⁴ Там само.

⁴⁹⁵ Боднарчук Ю. Шлях розпачу і надії... С. 124.

⁴⁹⁶ Психологія міграції: навч. посіб. / за ред. М. Слюсаревського, О. Блинова. Кіровоград, 2013. С. 175–178.

⁴⁹⁷ Детальніше див.: Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити, значить перемогти. Львів, 2017. 288 с.; Гоманюк М. А. Соціальна адаптація й інтеграція турків-месхетинців в українському суспільстві: автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2007. 22 с.

ків на Сибір⁴⁹⁸. На підставі опитувань свідків депортації дослідниця виокремила такий перелік стресорів (біологічні, психічні, або фізичні фактори-стимули, вплив яких провокує стресову реакцію; «ситуація, яка порушує рівновагу поміж об'єктом і середовищем, що активізує адаптаційні психічні механізми»⁴⁹⁹): нічне вторгнення озброєних військових, виїзд із домівки, умови проживання та кліматичні особливості у місцях заслання, голод, важка фізична праця, відчуття ворожості та репресії з боку адміністрації поселень, або інших представників радянської влади та їх родичів, роз'єднаність сімей (перебування в дитбудинку), смерть членів родини або інших близьких, загроза власному життю, зокрема через хвороби⁵⁰⁰. Очевидно, що, з етичного боку, і через брак досліджень такого штибу серед депортованих українців із Польщі, не можливо ототожнювати ці життєві ситуації, або ж переносити результати дослідження коротко- і довготривалого впливу цих подій серед поляків, депортованих на Сибір, на українців Закарпаття. Однак із певною умовністю можна стверджувати, що схожі чиники, або ж стресори, впливали і на переселенців із Польщі.

У процесі входження у новий соціум чутливіше сприймали нову реальність жінки. Передусім цю гендерну специфіку можна простежити в розповідях про ставлення місцевого населення до переселенців. Спогади жінок із цього приводу дуже емоційні й деталізовані. Одна з депортованих пригадувала, що її разом із братом (тоді дітьми-сиротами) на станції Березівка Одеської області врятувала від смерті місцева жителька⁵⁰¹. Натомість чоловіки згадують про ці моменти життя здебільшого нейтральніше, майже без емоцій, навіть коли йдеться про неприязнь, підозру чи образу⁵⁰².

Загалом, ставлення місцевого населення і у південно-східних, і у західних областях УРСР було неоднозначним, воно залежало як від

⁴⁹⁸ Jackowska E. Psychiczne następstwa deportacji w głąb ZSRR w czasie Druhej wojny światowej. Przyczyny, moderatory, uwarunkowania. Szczecin, 2004. 397 s.

⁴⁹⁹ Ibid. S. 102.

⁵⁰⁰ Jackowska E. Psychiczne następstwa deportacji... S. 103–104.

⁵⁰¹ Григор'єва Н. Загарбана домівка. *Холмицина і Підляшшя. Обереги пам'яті*: Історія, культура, спомини / упоряд. Г. П. Вишневська. Київ: Унів. видавництво ПУЛЬСАРИ, 2010. С. 193–194.

⁵⁰² Інтерв'ю з Б. Миколою, 1929 р. н., записане у м. Львові 13 березня 2012 р. *Архів авторки*.

суто особистісних характеристик людини, так і ситуації в конкретній місцевості, попереднього деструктивного досвіду тощо, тому не варто узагальнювати життєві ситуації конкретних людей до усієї соціальної групи. Адже ставлення місцевих, як засвідчують спогади, було різним, від насторожено прохолодного, із певною підозрою до доброзичливого⁵⁰³. Дослідник Р. Кабачій виокремив декілька ключових причин, які впливали на сприйняття депортованих у південно-східних областях: етнічно-культурні та релігійні відмінності, майнова диференціація і різне ставлення до праці⁵⁰⁴. Також реакція місцевого населення як на Південному-Сході, так і на Заході, першочергово спровокована насамперед нерозумінням (поява на їх території «чужих людей», подекуди із кращим запасами їжі, чи с/г реманенту), частковою так званою захисною упередженістю (обережність, настороженість до будь-яких нововведень після пережитих голодомору (особливо у південно-східних областях), війни, репресій).

Незаконний переїзд до Західної України не вирішував усіх проблем депортованих, тут, як і у південно-східних областях, їх підстерігало чимало труднощів, а подекуди і навіть небезпек.

Про багатоваріантність життєвих ситуацій свідчать різні спогади про перші роки у західних областях. Один із респондентів, який опинився у Тернопільській області, пригадував, що місцеві жителі застерігали його з батьком, щоб вони не займали порожніх хат (виселених сімей учасників національно-визвольного руху, які ще повернуться)⁵⁰⁵. Інша респондентка, теж переселена в Тернопільську область, розповідала про те, що після обрання її матері сільським депутатом, вона боялася за життя своєї сім'ї⁵⁰⁶. Тобто для частини збройного націоналістичного підпілля переселенці, які погодилися виїхати, виявили слабкість, стали інструментом радянзації. Тому на новому місці їх сприймали як «підозрілих», «чужих». Водночас інша

⁵⁰³ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною, 1936 р. н., записане 17 липня 2013 р. *Архів авторки*.

⁵⁰⁴ Kabaczji R. Wygnani na stepy... S. 249.

⁵⁰⁵ Інтерв'ю з Як. Володимиром, 1935 р. н., записане у м. Львові 18 березня 2013 р. *Архів авторки*.

⁵⁰⁶ Інтерв'ю зі Шп. (Яц.) Наталією Михайлівною, 1934 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району (тепер – Тернопільського району) Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Архів авторки*.

частина депортованих мала гіпотетичні зв'язки з УПА, певною мірою допомагаючи українським повстанцям⁵⁰⁷.

Загалом, у західних областях переселенці відчували себе комфортніше, особливо в містах, де легше було «загубитися» серед великої кількості приїжджого люду⁵⁰⁸. Часто українці Закарпаття компактно поселялися в одній місцевості (наприклад, респонденти із с. Остап'є Підволочиського району Тернопільської області походили із лемківського с. Поляни і сусідніх сел., а із Глібова Гусятинського району Тернопільської області походили із с. Тернавка), здебільшого в селах чи передмістях. Вони заселяли спорожнілі колонії поляків (у західних областях)⁵⁰⁹ або німців і греків (у південно-східних областях)⁵¹⁰.

Водночас траплялись випадки у західних областях, коли місцеве польське населення ще не виїхало, а у їхні помешкання скеровувалися депортовані українці: «Було так, що ми приїхали по весні, а оні [інші мешканці с. Поляни, які приїхали швидше – Ю. А.] восени, то вони ще з поляками жили цілу зиму»⁵¹¹. Цей досвід спільного проживання був різним: як негативним: «То во як ми приїхали сюда до того господаря, то поляк з нами сидів цілу зиму. Він нам навіть не сказав, де його бараболя, де що ... І так ходили, копали де могли ... А потім цілу зиму нашу бараболю їв»⁵¹²; так і позитивним, бо деякі

⁵⁰⁷ Інтерв'ю з Куз. (Ш.) Марією, 1921 р. н., записане у м. Львові 26 березня 2016 р. *Архів авторки*.

⁵⁰⁸ Боднар Г. Львів. Щоденне життя міста очима переселенців зі сіл (50–80-ті роки ХХ ст.). Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. С. 15–20.

⁵⁰⁹ Довідка МГБ УРСР про важке становище українців, переселених з Польщі до східних областей УРСР та про діяльність ОУН серед переселенців. Березень 1947 р., Київ. *Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб / упоряд. З. Гайовнічек*. Варшава; Київ, 2000. Т. 2: Переселення поляків та українців 1944–1946. С. 198–920.

⁵¹⁰ Байкеніч Д. Кількість та місця розселення депортованих українців... С. 531–532.

⁵¹¹ Інтерв'ю з Шт. (Ар.) Ганною Іванівною, 1927 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району (тепер – Тернопільського району) Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Архів авторки*.

⁵¹² Інтерв'ю з Фаб. Марією Петрівною, 1935 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району (тепер – Тернопільського району) Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Архів авторки*.

поляки допомагали вижити українцям із Польщі: «...і тато найшов [житло – Ю. А.] в Кривчицях, а там ще були поляки. То напроти жила полька і три сини, то їх мали вивозити. Та полька була дуже добра ... вона мала три корови, а ми не мали корови, то нам дала одну корову, казала пасіть, годуйте, то є ваше. Ми сі будем забирали я заберу ... Один хтів переїхати до її хати вже фіра приїхала ... вже хтів си погрузати до її хати. А вона каже я не їду, я не буду виїжджала, то та фіра сі вступила, і хлопці ті поляки вночі з нашої хати до себе перенесли нас всю. Так хтіли, щоби ми трошки більше [мали – Ю. А.] ... вони сі подивили [польська сусідська сім'я – Ю. А.], що наша хата менша, а їх хата більша»⁵¹³.

Однак, загалом, проживання поряд депортованих дозволяло легше адаптуватися до нових умов і зберегти соціально-культурну цілісність.

На республіканському рівні було прийнято низку документів, що мали врегульовувати процес забезпечення житла та земельних наділів, надання грошових виплат, розрахунків за залишене майно депортованим українцям із Польщі на місцях. Додатково ці укази та постанови дублювали також виконавчі органи в межах областей та районів. Так, 5 травня 1945 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про розселення і господарське влаштування в західних областях УРСР 30 000 сімей українського населення, евакуйованих із Польщі», а 3 жовтня – «Про невідкладні заходи щодо господарського українського населення, що прибуло з Польщі на територію УРСР, і роботі серед нього». На додачу до цих документів Рада Міністрів 18 лютого 1947 р. ухвалила документ № 33-2сс «Про стан взаємних розрахунків з переселенцями з Польщі, що прибули в УРСР»⁵¹⁴. Ці та інші законодавчі документи, вказівки створювали правову базу для опіки над переселенцями, що прибували з Польщі, водночас де-факто існувала низка проблем (забезпечення житлом, отримання виплат), яку влада вирішувала із запізненням.

⁵¹³ Інтерв'ю з Хіл. Стефанією Андріївною, 1930 р. н., запис. у м. Львові 8 листопада 2012 р. *Архів авторки*.

⁵¹⁴ Кіцак В. Депортовані з Польщі українці: результати першого етапу входження в соціум та економічне пристосування у 1944–1947 рр. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2007. Вип. 2: Депортації 1944–1951 рр. С. 96.

Через депортацію поляків із УРСР до Польщі у західних областях залишався «вільний» житловий фонд, який дозволяв українцям із Польщі дещо швидше вирішувати проблеми із помешканням, однак і тут виникали проблеми через зловживання чиновників⁵¹⁵, займання та розкрадання залишених «польських» будинків, незадовільний стан будівель після війни⁵¹⁶.

Особливо гостро брак житла депортовані українці з Польщі також відчували в Станіславській, Дрогобицькій та Рівненській областях⁵¹⁷. В останній додатково посилювала напругу із вільним житлом реалізація угоди, підписаної між ЧСР та УРСР 10 липня 1946 р. про оптацію і переселення громадян чеської та словацької національності із теренів колишньої Волинської губернії та, відповідно, українців із Чехословаччини⁵¹⁸.

Згідно із підписаними угодами про депортацію, українці із Польщі після переїзду мали отримати земельний наділ, аналогічний до залишеного (не більше 15 га для однієї сім'ї). Селяни, що не мали земельних ділянок у Львівській, Дрогобицькій та Станіславській областях, мали отримати до 7 га, дещо більші наділи передбачалися у Рівненській – до 10 га⁵¹⁹, і Волинській – від 10 до 15 га (у Головнянському, Заболотівському, Камінь-Каширському, Маневичевському, Ратнівському, Старовижівському, Шацькому районах) областях⁵²⁰. Незважаючи на задекларовану крайню дату – 15 листопада 1945 р. до отримання земельних ділянок у західних областях УРСР, і до 10 днів після переїзду, депортовані одержували земельні ділянки із запізненням і зазвичай меншого розміру, ніж було зазначено в евакуаційних листах, гіршої якості (кращі ґрунти, що залишали поляки, займали

⁵¹⁵ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... Т. 1. С. 705.

⁵¹⁶ Доповідна записка голові Виконкому Львівської обласної Ради депутатів трудящих тов. Козиріву М. В. ...

⁵¹⁷ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... Т. 1. С. 707–709.

⁵¹⁸ Верглецька Н. Динаміка етнонаціональної структури населення Рівненщини у повоєнний період (1944–1953 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 4: На пошану професора А. О. Копилова. С. 459.

⁵¹⁹ Кіцак В. Депортовані з Польщі українці... С. 99.

⁵²⁰ Пронь Т. Міждержавне переміщення... С. 97.

місцеві селяни, керівництво села)⁵²¹. Також із суттєвою затримкою депортовані українці отримували відшкодування за зерно та інші с/г продукти, залишені в Польщі⁵²². Не поодинокими були випадки зловживання з боку чиновників та жителів села, які неправомірно отримували фураж, передбачений для виплат українцям із Польщі. Наприклад, у Львівській області, відповідно до «Постанови Виконкому облради і Бюро Обкому КП(б)У від 26 вересня 1945 р. за № 1265-а та від 11 жовтня 1945 р. за № 1342-а, було виділено 440 центнерів зерна для видачі переселенцям із Польщі, які не мали посівного матеріалу». Проте після перевірки було встановлено, що це зерно частково отримало «корінне населення» Буського району. Також, згідно із розпорядженням Райвиконкому, у цьому ж районі «службовці, що не займаються сільським господарством, отримують хліб по картках, неначе додаткове харчування» (загалом 400 кг). Додатково до цього 4 560 кг пшениці було перемелено на борошно, роздано по «талонах Райторгвідділу районому активу, у тому числі керівнику Райвиконкому»⁵²³.

На початках у переселенців виникали деякі труднощі в спілкуванні з місцевим населенням, але респонденти згадують про це побіжно й неохоче. Однак часто пригадують, як їх іменували-маркували місцеві мешканці. Це означення було спрощеним, стереотипним та відображало спосіб мислення у цих громадах. Через наявність колонізмів у говірці та території, з якої вони переїхали, депортованих називали «поляками», або «бандерами»⁵²⁴, що дуже ображало, так само, як і зневажливе окреслення «лемко»⁵²⁵, «лемки», «дурний/ бід-

⁵²¹ Кіцак В. Депортовані з Польщі українці... С. 99–100.

⁵²² Там само. С. 100.

⁵²³ Проект Постановлення Исполнительного Комитета Львовского Облсовета депутатов трудящихся и Бюро Обкома КП(б)У от 27 декабря 1945 г. «О разбазаривании хлебных ресурсов в Бусском районе». *Держархів Львівської обл.* Ф. Р. 221 (Виконком Львівської обласної Ради депутатів трудящих). Оп. 2. Спр. 205 (Матеріали про заготівлю с/г сировини). Арк. 180.

⁵²⁴ Інтерв'ю з Б. Миколою, 1929 р. н., записане у м. Львові 13 березня 2012 р. *Архів авторки*.

⁵²⁵ Інтерв'ю з Інтерв'ю з Г. Михайлом Івановичем, 1929 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району (тепер – Тернопільського району) Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Архів авторки*; Інтерв'ю з Муд. Ганною Іванівною, 1939 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району (тепер – Тернопільського району) Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Архів авторки*.

ний лемко»⁵²⁶ до всіх депортованих, не залежно від місцевості, з якої вони походили⁵²⁷,

Поступово переселенці налагоджували стосунки з місцевим населенням, хоча деяка частина з них (особливо літні особи) так і не змогла «вжитися» із новими мешканцями⁵²⁸. Найшвидше до нових умов звикали діти, які легше знаходили спільну мову з однолітками, наприклад граючись⁵²⁹.

Вирішивши першочергові проблеми з житлом, переселенці стикалися із наступними. Йшлося про працевлаштування і навчання. Частина дітей переселенців уже мала досвід навчання в польських або українських школах. Більшість дітей переселенців продовжила навчання в Україні, хоча були й такі, котрі через складні життєві обставини (смерть когось із батьків, потребу утримувати сім'ю) не змогли далі вчитися⁵³⁰. Відразу після переїзду більшість дітей депортованих українців із Польщі не відвідувала школу, через матеріальні проблеми та елементарний брак житла. За підрахунками, базованими на архівних документах, дослідниця Юлія Боднарчук зауважувала, що до вересня 1946 р. у освітніх закладах Тернопільської області було зареєстровано 15 668 дітей депортованих, із них відвідували школу – 15 412 осіб. Проте, як зауважувала історикinja, не всі із цієї кількості регулярно відвідували шкільні заклади. Водночас до цього зареєстрованого переліку учнів не внесли половину дітей шкільного віку до 13-ти років та 60 % старших 13 років підлітків⁵³¹.

⁵²⁶ Інтерв'ю з Хв. Михайлом Івановичем, 1936 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району (тепер – Чортківського району) Тернопільської області 8 лютого 2014 р.

⁵²⁷ Інтерв'ю з документально-художнього фільму «Евакуйовані назавжди». Режисер Любов Терлецька. (2017). Хронотоп: 38.27–38.45.

⁵²⁸ Інтерв'ю з Громосяком Михайлом. «Вирвані з коронем. Фільм про переселення лемків». Автор та режисер Олена Брода. (2012). Хронотоп: 29.13–29.30. URL: https://www.youtube.com/watch?v=hM0WdAjvAKU_ (дата звернення: 07.04.2018).

⁵²⁹ Інтерв'ю з Раб. (Хв.) Марією, 1937 р. н., записане в с. Глібів Гусятинського району (тепер – Чортківського району) Тернопільської області. 8 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

⁵³⁰ Інтерв'ю з Хон. Марією Петрівною, 1938 р. н. записане у с. Глібів Гусятинського району (тепер – Чортківського району) Тернопільської області 7 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

⁵³¹ Боднарчук Ю. Шлях розпачу і надії... С. 211.

Надалі низька відвідуваність шкіл дітьми переселенців була зумовлена браком взуття та одягу у сім'ях, про що регулярно звітували у відділах освіти. Так, наприклад, на Тернопільщині ця проблема була настільки нагальною, що вчителі Підзамочківської і Жизномирської шкіл Бучацького району у зимовий період проводили заняття із дітьми вдома, а навесні діти уже почали відвідувати школу. У зазначеній області у 1947–1948 н. р. навчалося 26 013 дітей депортованих, і до кінця року їх кількість зросла лише до 26 075 осіб, що складало 49 % від загальної кількості депортованих дітей до 13 років. Така низька відвідуваність шкіл зумовила неосвіченість або малоосвіченість дорослих та дітей депортованих, зокрема і їх погане володіння мовою⁵³².

Діаметрально протилежні тези висловлював дослідник Михайло Горний. На його думку, більшість сімей переселенців дбали про освіту дітей, аби ті в майбутньому могли отримати роботу й облаштуватися на новому місці. За підрахунками вченого, протягом 1945–1970 рр. із 193 000 переселенців у майже 40 % сімей хоча б одна дитина отримала вищу освіту, а в 75 % – вищу чи середню-спеціальну⁵³³.

Більшість депортованих згадує про труднощі з навчанням. Респонденти пригадують, що спочатку мали проблеми з мовою навчання, адже говірки переселенців дуже відрізнялися від мови місцевого населення. До того ж, у школах (переважно сільських), як пригадували респонденти, спершу існував негласний поділ на місцеве і прибуле населення⁵³⁴.

У східних областях депортовані здебільшого влаштовувалися, намагалися пристосуватися до колгоспної системи, натомість у західних – до початку колективізації створювали власні господарства і жили з отриманих у ньому продуктів. Після впровадження колгоспної системи частина людей працювала у ній, інша ж намагалася влаштуватися на робітничі спеціальності у колгоспному господарстві, або ж промислових об'єктах, будовах тощо. Також значна кількість депортованих, хто мав певну кваліфікацію, працювали за фахом,

⁵³² Там само. С. 212.

⁵³³ Горний М. Українська інтелігенція Холмщини та Підляшшя у ХХ ст. Львів, 2002. С. 276.

⁵³⁴ Інтерв'ю з Коц. (Т.) Надією Олександрівною, 1934 р. н., записане у смт. Рудному Львівської області 17 червня 2012 р. *Архів авторки*.

зокрема: «...колишні службовці, вчителі, медичні працівники, ... кооператори і ремісники, робітники промисловості і транспорту відразу або після переїзду зі східних областей, осідали в західних областях України»⁵³⁵.

Досліджуючи депортованих українців із Польщі як соціальну групу, слід враховувати різноманітність життєвих траєкторій, особливо якщо йдеться про входження у нову соціальну реальність – радянської України. Сукупно на цей тривалий процес адаптації, входження в нову громаду/державу впливали психо-емоційні особливості людини, особистий чи сімейний досвід життя до війни/депортації (зокрема матеріальне забезпечення, освіта, професійна спрямованість) та під час зазначених подій, умови та оточення, у яких опинилася особа після переселення.

Частина українців, як уже згадувалося вище, із Польщі симпатизувала, або ж була залучена до діяльності ОУН та УПА, інша ж, навпаки, побоювалась. На теренах Закерзоння, хоча і дещо слабше, ніж у сусідніх регіонах, також розгорталася мережа ОУН. Важливим осередком формування був Перемишль та Перемищина, де на основі Перемиської округи УВО постала мережа ОУН. Обласний провід Перемищини у червні 1943 р. очолив Василь Галаса, який розпочав активну підпільну роботу. Наприкінці 1943 р. створено воєнну округу «Сян». Проте лише в липні 1944 р., на думку українського історика Володимира В'ятровича, через наближення фронту та побоювання щодо мобілізації у лави Червоної Армії та репресій з її боку, велику кількість втікачів із Західної України, відбулося творення повстанських відділів на теренах Надсяння⁵³⁶. На Холмщині до Другої світової війни осередки ОУН не були чисельними, під час війни – діяли в межах повітових відділів Українського Центрального Комітету, або локальних одиниць Української допоміжної поліції. Творення організаційних форм ОУН-СД (самостійників-державників) розпочалося у травні 1944 р., після появи Холмської підобласті (входили Сокальська та Холмська

⁵³⁵ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації ... Т. 1. С. 718–721.

⁵³⁶ В'ятрович В. Визвольний рух на Закерзонні в 1944–1947 роках. *Український визвольний рух*. Львів, 2008. Зб. 12. С. 183–184.

округа), підвідомчої УкОУН Північно-західних українських земель⁵³⁷. У березні–квітні 1945 р. Головний провід ОУН прийняв рішення про реорганізацію Холмської підобласті, яка стала Грубешівським надрайоном, а від другої половини 1945 р. – надрайоном «Лиман». Польський історик українського походження Богдан Гук вважав, що «проводові ОУН Волині був ... паралельно підпорядкований Володавський надрайон»⁵³⁸, який, як припускає історик, восени 1945 р. організаційно оформився уже як надрайон «Левада» (приблизно охоплював терени Південного Підляшшя, Володавського та Білопідляського повітів)⁵³⁹.

Антиукраїнський терор на Холмщині з боку польського підпілля восени 1943 р. спонукав до початку творення сільської самооборони (сільських збройних відділів), що розвивалася разом із бойовими відділами УПА, які скеровувались із Волині та Галичини⁵⁴⁰. Від квітня 1944 р. розпочалося організаційне творення збройних загонів самооборони, які отримали назву «самообронних кущових відділів» (СКВ), і згодом перетворені на сотні УПА. Із подальшою ескалацією польсько-українського конфлікту з Волині до Холмщини були направлені «два курені УПА з загону полковника Острозького та сотня “Вовки” Ягоди-Черники ... з Карпом на Посяння надійшла сотня з курення “Сіроманці” під командою Яструба». Щодо Надсяння та Лемківщини, то від осені 1944 р. вони стають прифронтовими територіями, тому командування УПА вирішує розділити сотні на чоти і рої, посиливши місцеві СКВ⁵⁴¹.

⁵³⁷ Гук Б. Проблема організаційної структури українського підпілля на Холмщині в 1944–1947 роках. *Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків*: зб. наук. праць. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Т. 2. С. 133–134.

⁵³⁸ Гук Б. Проблема організаційної структури... С. 134.

⁵³⁹ Гук Б. Організаційна структура надрайону «Левада» ОУН Закарпатського краю 1945–1947 рр. *Вісник Прикарпатського університету. Серія Історія*. Івано-Франківськ, 2011. Вип. 19. С. 56.

⁵⁴⁰ В'ятрович В. Визвольний рух на Закарпатті ... С. 184; Баран Б. Створення УПА в українсько-польському прикордонні у 1943–1945 роках. *Магістерський науковий вісник. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2016. Вип. 24. С. 125; Гук Б. Проблема організаційної структури... С. 138.

⁵⁴¹ Баран Б. Створення УПА... С. 125; Гук Б. Проблема організаційної структури... С. 138.

У середині 1944 р. територія Закерзоння підпорядковувалася, згідно із територіальним принципом, структурній одиниці УПА-Захід, яка загалом поділялася на 6 військових округів ВО, серед яких II та VI ВО охоплювали терени Південно-Східної Польщі. До II ВО входили Холмщина, Грубешівщина, Любачівщина, до VI ВО – Лемківщина та Перемищина⁵⁴².

Влітку 1945 р. міжнаціональні сутички та переміщення населення частково було припинено завдяки укладеним домовленостям між польським (аківським) та українським підпіллям у квітні–травні 1945 р. на Ряшівщині та травні на Люблінщині⁵⁴³. Тому сотні УПА була реорганізовані у СКВ, але після серпня 1945 р., коли польське керівництво під тиском радянської влади прийняло рішення про застосування дивізій польського війська для пришвидшення депортації у Ліському, Любачівському, Перемиському та Сяницькому повітах⁵⁴⁴, відбулася нова хвиля мобілізації до лав УПА. У жовтні 1945 р. ці загони були об'єднані в VI окерму ВО «Сян»⁵⁴⁵. Із цього моменту, на думку В. В'ятровича, остаточно сформувались «структури українського визвольного руху на Закерзонні. Їх основу становили три округи підпільної мережі ОУН. Найбільш розвиненою мережа була на півдні Закерзоння, де, відповідно, було створено Першу округу в складі трьох надрайонів; Друга округа в складі одного надрайону охоплювала Любачівщину; Третя, Холмська, округа складалася з двох надрайонів. Кожен із територіальних округ ОУН відповідав Тактичний відтинок

⁵⁴² Содоль П. Українська Повстанська Армія 1943–49. Довідник. Нью-Йорк, 1994. С. 20.

⁵⁴³ Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР... С. 10–16; Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла»... С. 233–238; Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009. S. 121–122.

⁵⁴⁴ Sula D. Działność przesiedleńczo-repatriacyjna Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w latach 1944–1951. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2002. S. 78; Мотика Г. Українська партизанка 1942–1960. Działność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2006. S. 580.

⁵⁴⁵ В'ятрович В. Визвольний рух на Закерзонні... С. 186–187; Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального підходу. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2010. С. 460.

УПА: першій – ТВ 26 “Лемко”..., другій – ТВ 27 “Бастіон”..., третій – ТВ 28 “Данилів”»⁵⁴⁶. Після активізації депортаційної акції, із залученням польського війська у серпні 1945 р. і утворенням навесні 1946 р. польськими військовими оперативної групи «Ряшів», суттєво скорочується кількість українців у регіоні, а відтак зменшується підтримка підпільників. Наступним переломним моментом була операція «Вісла», після якої продовжували діяти лише окремі групи до осені 1948 р.⁵⁴⁷

Початково українське підпілля, навіть після встановлення кордону по лінії Керзона та підписання вересневої угоди про депортацію (9 вересня 1944 р.), не вірило у можливість виїзду українців із Польщі (за винятком тих, хто підтримував ліві ідеї), чи їх примусову депортацію⁵⁴⁸. Переломний момент наступав після залучення восени 1945 р. Загонів Війська Польського задля пришвидшення процесу депортації українців. Відтоді розпочинається, на думку українського історика Ю. Шаповала, протидія виселенню, і терору, що його супроводжував, із боку ОУН та УПА⁵⁴⁹. Використання військових у переселенській акції спричинило зростання підтримки УПА українцями Закерзоння, які покладали надії на те, що їх втручання стане порятунком для них. Однак, як зауважував історик Р. Кабачій, образ УПА як захисників-оборонців українців найкраще функціонував на теренах Надсяння, натомість на Підляшші українське підпілля спершу агітувало місцеве населення проти переселення та колгоспів, не використовуючи націоналістичної риторики, і тільки після утворення тут нових відділів УПА, і лише від 1946 р. тут зазвучали проукраїнські гасла. Схожа ситуація простежувалася і на Лемківщині, яка частково дистанціювалася від українства, і лише її східна частина, зокрема завдяки діяльності сотні «Хріна» (Степана Стебельського), підтримувала агітацію УПА⁵⁵⁰. Елементом протидії була не лише агітація, а й знищення залізничних станцій, шляхів сполучення, тому жертвами такої діяльності часто ставали самі депортовані, які змушені були очікувати на транспорт

⁵⁴⁶ В'ятрович В. Визвольний рух на Закерзонні... С. 187.

⁵⁴⁷ Там само. С. 192–194.

⁵⁴⁸ Kabaczji R. Wygnani na stepy... S. 158–159.

⁵⁴⁹ Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі 1944–1947. С. 12.

⁵⁵⁰ Kabaczji R. Wygnani na stepy... S. 161–162.

для переселення⁵⁵¹. Слід зауважити, що на початкових етапах, як зазначено вище, українське підпілля не було особливо радикально налаштоване проти депортації, але із збільшенням тиску, українців, які погоджувались на переїзд, трактувало частково як зрадників, тому траплялися випадки не лише агітації проти виїзду, а й залякування та вбивств.⁵⁵² Однак треба обережно ставитись до трактування, кількісних вимірів теорору УПА проти депортованих українців, адже чимало таких фактів містяться в радянських документах⁵⁵³.

У контексті входження-адаптації до радянської дійсності депортованих українців, вартим уваги є їх сприйняття державної системи. Про антирадянсько налаштованих українців, депортованих із Польщі, можна дізнатися завдяки матеріалам науково-документальної серії книжок «Реабілітовані історією»⁵⁵⁴, архівним справам засуджених осіб (частина з яких була сфальсифікована), що зберігаються в галузевих архівах Служби безпеки України.

На основі проаналізованих документів можна стверджувати, що українці із Польщі були засуджені за статтями: 1) 54-10 «контрреволюційна пропаганда та агітація» та 54-11 «контрреволюційна організаційна діяльність»⁵⁵⁵. Наприклад мешканка с. Переможне Дрогобицької області, яка походила із с. Середниця Ліського повіту (сучасне Підкарпатське воєводство Республіки Польща), на 8 років була засуджена до виправно-трудоих таборів за те, що від 1936 р. була членом антирадянської «єговіської організації», і після переселення брала активну участь у її зборах, провадила агітацію серед населення, зберігала релігійну літературу⁵⁵⁶; 2) 20-54-І «а» «контрреволюційний злочин: зрада Батьківщині»⁵⁵⁷ через зв'язок/членство в ОУН. Наприклад, двоє депортованих із с. Ісканя та с. Бовине Пе-

⁵⁵¹ Kabaczji R. Wygnani na stepy... S. 161–165.

⁵⁵² Ibid. S. 160–161.

⁵⁵³ Ibid. S. 167.

⁵⁵⁴ Реабілітовані історією: у 27 т. Кн. 1: Львівська область. 768 с.

⁵⁵⁵ Реабілітовані історією: у 27 т. Львів: Простір-М, 2017. Кн. 3: Львівська область, Буський район, Городоцький район. С. 9.

⁵⁵⁶ Обвинительное заключение по делу № 5159 от 4 июня 1947 г., г. Дрогобыч. АУСБУЛО. Спр. П-38830. Арк. 33–34; Кримінальний Вирок Дрогобицького Обласного Суду від 27 червня 1947 р. Справа 56. АУСБУЛО. Спр. П-38830. Арк. 44–45.

⁵⁵⁷ Реабілітовані історією: у 27 т. Львів: Простір-М, 2017. Кн. 3: Львівська область, Буський район, Городоцький район. С. 9.

ремиського повіту (сучасне Підкарпатське воєводство Республіки Польща), які проживали у Львові та Львівській області, і яких звинувачували у тому, що вони у 1946 р. вступили у зв'язок із організатором підпільної ОУНівської організації «СМЕВОР» («Смерть ворогам України»), яка діяла в Закарпатській області (у с. Невицьке Ужгородського району; викрито та арештовано учасників у серпні 1948 р.⁵⁵⁸), надавали їй активну допомогу. Чоловіки у кінці 1948 р. отримали вирок у 25 років із конфіскацією майна⁵⁵⁹, а згодом їм пом'якшили вирок до 10 років виправно-трудова таборів⁵⁶⁰; 3) 54-І «а» «контрреволюційний злочин: зрада Батьківщині» через допомогу, або членство в УПА. Наприклад, як група осіб, що походила із сіл Любачівського повіту, яка була затримана влітку 1947 р. у Львові, одержала вирок від 5 до 25 років виправно-трудова таборів⁵⁶¹.

Зрозуміло, що переселенці рідко розповідали прямо про те, як вони сприймали радянську систему (комуністичне виховання, піонерство, комсомол). Тільки в деяких спогадах траплялися згадки про несприйняття чи опір: «А чо не интересуєшся як тут школа була, як нам носи порозбивали до лавок за комсомол. Так за волосся, і за голову і до лавки носом: “Підписуй”. І ти знаєш, що зі школи щось чотирьох підписали, а решту – не. Дівчат не рухали, дівчата всі на нас дивились. А ті, що приїздили писати, то ті не били, ті не – свої. “Поступиш в комсомол, приймуть в колгосп до Гримайлова, не поступиш – не приймуть. Так підеш десь поступиш в училище, а розпитають, позвонять і виженуть”. То ми втікали десь подальше, я до Львова на кіномеханіка, там не здибиш»⁵⁶².

⁵⁵⁸ Гордійчук С., Міщанини В. Діяльність антирадянських молодіжних організацій на Закарпатті (1946–1956 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія історія*. 2016. Вип. 1. С. 77.

⁵⁵⁹ Обвинительное заключение по делу № 2340 от 31 декабря 1948 г. УО МГБ на Львовской ж. д. АУСБУЛО. Спр. П.-34780. Арк. 217–221.

⁵⁶⁰ Постановление о рассмотрении Следственного дела № 2340 УО МГБ на Львовской ж. д. Особым Совещанием при МГБ СССР от 26 января 1949 г. АУСБУЛО. Спр. П.-34780. Арк. 230.

⁵⁶¹ Приговор Военного Трибунала ск МВД Львовского округа, г. Львов от 29 августа 1947 г. по следственному делу № 1866. АУСБУЛО. Спр. П.-25107. Арк. 65–68.

⁵⁶² Інтерв'ю з Ліг. Михайлом Стефановичем, 1933 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району (тепер – Чортківського району) Тернопільської області 7 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

Також люди пригадували про несприйняття колгоспної системи і в західних областях УРСР, особливо серед старшого покоління, частина якого так і не змирилася з колгоспною системою: «Спочатку тато ніяк не міг змиритись з колективізацією, не міг привикнути до тої господарки. Що він господар сам міг газдувати, а тут в колгоспі. І в п'ятдесят першому році від інфаркту раптово помер, а мама лишилась з нами п'ятерома не жонатими. І так ми бідували»⁵⁶³.

Такі розповіді про втрату майна та важку працю в колгоспі, або ж болісно-саркастична характеристика, на кшталт «наша дорога радянська влада»⁵⁶⁴, є доволі поширеними у спогадах. Натомість наративи про «відкрити» симпатію, або ж радше вдячність до радянської системи/держави, у якій депортовані зуміли досягнути професійного успіху, є менш поширеними, трапляються нечасто: «Мамі було 90 років, і ми зібралися вся родина. І мама каже якби не було но Я радянській владі дуже вдячна за то, що мої діти получили вищу освіту. Нас було 5 і всі получили вищу освіту. Всі працювали на вищих посадах»⁵⁶⁵. Як правило, депортовані українці, розповідаючи про навчання, або ж подальші здобутки в своїй кар'єрі, чи кар'єрі членів сім'ї, вдаються до формалізованих сюжетів. За стилем вони нагадують витяги з автобіографій, але й у них можна помітити певну гордість за свої досягнення, чи членів родини⁵⁶⁶, адже вони зуміли, незважаючи на всі негаразди, досягнути професійних успіхів.

Біографії українців, депортованих із Польщі, їх життя на новому місці не можливо, і не варто, спрощувати лише до умовних категорій «жертва» – «опуртуніст» – «борець», бо поза цими ярликами різні життєві досвіди, на які впливали не лише психо-емоційні особливос-

⁵⁶³ Інтерв'ю з Гавриляк Ольгою. «Вирвані з коренем». Фільм про переселення лемків. Частина 3. Автор та режисер Олена Брода (2012). Хронтоп: 11.03–11.21. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_V3uriPo6ps (дата звернення: 07.04.2018).

⁵⁶⁴ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною, 1936 р. н., записане у м. Львові 17 липня 2013 р. *Архів авторки*; Інтерв'ю з Ром. Ніною Герасимівною, 1932 р. н., записане у м. Львові 15 березня 2012 р. *Архів авторки*.

⁵⁶⁵ Інтерв'ю з Д. Ярославом Юрійовичем, 1926 р. н., записане у м. Львові 19 жовтня 2014 р. *Архів авторки*.

⁵⁶⁶ Інтерв'ю з Одр. Марією, 1936 р. н., записане 12 жовтня 2014 р. *Архів авторки*; Інтерв'ю з Беш. Євгенією, 1932 р. н., записане у м. Львові 6 березня 2012 р. *Архів авторки*.

ті людини, її попередні обставини життя, освіта, вік, а також і різна інтенсивність травматичних подій з часу війни та депортації.

Слід також пам'ятати, що лише частина, і то здебільшого із старшого покоління, через пережиті стреси, і не розуміння нової реальності, надію на швидке повернення додому, важкі умови переселення і опісля нього, так і не зуміла призвичаїтись до нового життя. Інша ж частина, пов'язана із націоналістичним підпіллям, продовжила боротьбу після депортації, і була арештована і засуджена. Ще інша група депортованих, мабуть найчисельніша, до якої належали також і депортовані діти, або ж ті, хто народився у перші роки після переїзду, стала частиною радянського соціуму (зрозуміло, що рівень життя, професійна реалізація є різими), досягла життєвого та кар'єрного успіху.

Розділ 3.

КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ

ПРО ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ 1944–1951 рр.

3.1. ДЕПОРТАЦІЙНІ АКЦІЇ У МЕДІЙНОМУ ПРОСТОРІ ТА ПОВСЯКДЕННИХ УЯВЛЕННЯХ: РЕГІОНАЛЬНА ТА НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ

Повсякденні уявлення про історичні події є частиною історичної пам'яті. Для того, щоб дізнатися, чи пам'ять про депортацію українців із Польщі є частиною ширшого історичного дискурсу, проводилися два невеликі соціологічних опитування: анкетування у Львові на базі Львівського національного університету імені Івана Франка весною 2015 р. (опитано 30 осіб); у інтернеті на базі гугл-форми у грудні 2016 р. – лютому 2017 р.

Опитана студентська молодь університету, яка не має родичів-переселенців із Закарзоння, має доволі нечітке уявлення про депортацію українців до УРСР у 1944–1947 рр., а 21,7 % респондентів сплутало ці події з операцією «Вісла» (весна 2015 р.). Опитування, яке проводилося в інтернеті, охопило лише 22 особи, які проживали здебільшого у західних областях України. Щодо віку респондентів, то переважно це молодь до 35 років. Очевидно, що результати цього опитування з такою вузькою вибіркою не можуть слугувати базою для якихось серйозних узагальнень, проте вони демонструють один із аспектів, зрізів у сприйнятті цієї проблеми (серед молоді західних областей). На думку 36,8 % респондентів, ініціювали та здійснювали депортаційні акції 1944–1946 рр., 1947 р. та 1951 р. радянська влада у Москві та Польща, польський уряд (як її маріонетка); 26,31 % анкетованих відповіли, що це комуністи та влада (не вказуючи їх державної приналежності). Окремо вказали тільки на СРСР та Польщу/польський уряд лише 21,05 % та 5,26 %, відповідно, а 10,5 % осіб відповіли, що це були «різні сторони», або ж Й. Сталін.

На шпальтах української преси питання, пов'язані із переселенням українців, з'являлися здебільшого напередодні чергових річниць трагічних подій. У публікаціях із середини 1990-х років, на хвилі публічного зацікавлення історією, можна знайти інформацію про

видання, або ж поїздки, з'їзди-конгреси переселенців. Наприклад, у районному часописі Жидачівщини (Львівська область) «Новий час» вміщено замітку про конференцію з нагоди 50-річчя операції «Вісла», яку організовували суспільно-культурні товариства переселенців⁵⁶⁷, а львівська газета «Високий замок» протягом 1994–1997 рр. висвітлювала інформацію про діяльність товариства «Лемківщина»⁵⁶⁸. Частіше публікації про депортованих на Львівщині, зокрема спогади, замітки про їх поїздки, діяльність товариств можна побачити у районних газетах, наприклад на Самбірщині активна лемківська громада⁵⁶⁹, а на Сокальщині – холмська⁵⁷⁰. Однак, як наголошує український історик та журналіст Р. Кабачій, в українській публіцистиці існує проблема ототожнення операції «Вісла» та депортації українців у 1944–1946 рр. і 1951 р.⁵⁷¹. На такі фактологічні огріхи можна натрапити у районних газетах, зокрема в сокальській газеті «Голос з-над Бугу»: «Село Городиловичі знищили під час операція “Вісла” у 1946 році. І лише у 1996-му на місці спаленого населеного пункту побудували меморіальний комплекс, встановили 86 хрестів, які символізують стерті з лиця землі села Холмщини»⁵⁷². «Інформаційні»

⁵⁶⁷ Горечко А. Відновити історичну справедливість. До 50-річчя операції «Вісла». *Новий час. Народний часопис Жидачівщини*. 1997. 31 травня. С. 3.

⁵⁶⁸ Єгорова І. Лемківщина набирає сили. *Високий замок*. 1994. 5 липня. С. 3. Боруцький С. Не забути ні днесь, ні завтра, ні потім. Післямова про Другий конгрес Світової федерації лемків. *Високий замок*. 1997. 13 серпня. С. 3.

⁵⁶⁹ «Там, на Лемківщині, наші місця святі». *Голос Самбірщини*. 2004. 27 лютого. С. 1; Михальчак І. Серця наші завжди з тобою, Лемківщино! Фоторепортаж із лемківських фестин в Нагірному. *Голос Самбірщини*. 2004. 7 вересня. С. 1; Лешєга О. До 60-річчя депортації українців. Витоки і наслідки національної трагедії. *Голос Самбірщини*. 2004. 3 грудня. С. 3; Лешєга О. Продовження статті. *Голос Самбірщини*. 2004. 17 грудня. С. 3.

⁵⁷⁰ Назарук О. На могилах предків. Наша мала батьківщина Холмщина. *Голос з-над Бугу*. 1994. 26 січня. С. 2; Демчук С. Розсіяні по Україні. *Голос з-над Бугу*. 1994. 26 січня. С. 2; Дмуховський В. Кривавий бенкет. У великодній тиждень у згодом спаленому селі Городиловичі. *Голос з-над Бугу*. 1994. 9 лютого. С. 2; Бутринська С. Відвідали і пом'янули. До 60-річчя операції «Вісла». *Голос з-над Бугу*. 2007. 13 липня. С. 3.

⁵⁷¹ Кабачій Р. Проблема переселення українців з Польщі до УРСР в 1944–1946 та 1951 роках у сучасній публіцистиці. URL: <http://lemky.com/index.php?newsid=72> (дата звернення: 07.03.2018).

⁵⁷² Сорочук В. Городиловичі – наша пам'ять, шана, і любов. *Голос з-над Бугу*. 2014. 10 липня. С. 2.

помилки можна частково списати на халатність редакторів вище згаданих часописів, проте, на мою думку, це також можна розцінювати як свідчення вибіркової та спрощеної історичної пам'яті, адже схожі помилки траплялися і в активних діячів суспільно-культурних товариств депортованих українців⁵⁷³. Можна припустити, що через те, що інформація про операцію «Вісла» швидше почала з'являтися у публічному просторі в Польщі, а згодом і в Україні, тому сукупно це вплинуло на «популярність» цього окреслення⁵⁷⁴.

Інформаційним приводом до появи статей у всеукраїнських періодичних виданнях були також річні депортації. Наприклад, газета «День» на 50-ті роковини депортації бойків у 1951 р. опублікувала розлогу розвідку Наталії Кляшторної. У дописі авторка спростовувала популярні міфи, які виникли навколо депортації 1940–1950-х років, зокрема про добровільність виїзду, депортацію лише тих українців, які допомагали УПА, тощо⁵⁷⁵. За схожим принципом – висвітлення «маловідомих історичних подій» для широкого загалу – побудовані й інші статі, на кшталт «Депортація українців. Шістдесят років опісля»⁵⁷⁶, «Последняя депортация»⁵⁷⁷. У 2016 р. з'явилися розвідки про так званий «обмін населенням» 1944–1946 рр., по-суті депортацію українців із Польщі до УРСР. Особливу увагу у них приділяли спогадам свідків (адже вони проживають в Україні) цих подій, які суттєво доповнювали викладений фактаж⁵⁷⁸. Можна зауважити, що

⁵⁷³ Кабачій Р. Проблема переселення українців...

⁵⁷⁴ Павлів Ю. Депортація українців з українсько-польського прикордоння 1944–1951 рр.: особистісний та медійний дискурси. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2017. Вип. 29: Ювілейний збірник на пошану Миколи Литвина. С. 583.

⁵⁷⁵ Кляшторна Н. Трагедія, що обросла міфами. Масова депортація українців з Польщі у 40–50-х роках вперто замовчується. *День*. 2001. 21 липня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/tragediya-shcho-obroslo-mifami> (дата звернення: 20.03.2018).

⁵⁷⁶ Егорова И. Депортация украинцев. Шестьдесят лет спустя. *День*. 2004. 10 септября. URL: <https://day.kyiv.ua/ru/article/panorama-dnya/deportaciya-ukraincev-shestdesyat-let-spustya> (дата звернення: 20.03.2018).

⁵⁷⁷ Ниточко И. Последняя депортация. *День*. 2013. 9 августа. С. 11.

⁵⁷⁸ Середа В. Маршем через Перемишль нас відправили на кордон із СРСР. *Вголос*. URL: http://vgolos.com.ua/articles/volodymyr_sereda_marsh-em_cherez_peremyshl_nas_vidpravyly_na_kordon_iz_srsr_210764.html?print (дата звернення: 21.03.2018).

у цих розповідях професійних свідків про важкі умови переселення, недоброзичливе ставлення поляків, а одразу і після приїзду – українців, особлива увага зосереджена і на відсутності тоді ще правового статусу депортованих⁵⁷⁹.

Чимало публікацій в українських медіа з'явилося напередодні 70-ої річниці операції «Вісла» (інформаційні статі із розлогим фактажем, промовистими заголовками про остаточне вирішення українського питання⁵⁸⁰, останній акт українсько-польського конфлікту⁵⁸¹ тощо⁵⁸²). Частина із них містили аналітику⁵⁸³, особливо в контексті польсько-українських відносин⁵⁸⁴, на перший план висувалось питання класифікації, означення операції та відповідальних за неї⁵⁸⁵.

⁵⁷⁹ Терещук Г. Депортовані з Польщі у 1940-х роках українці не отримали матеріальної компенсації. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27653787.html> (дата звернення: 21.03.2018).

⁵⁸⁰ Бухало О. 70 років операції «Вісла»: як «остаточно вирішили українське питання». *BBC Україна*. URL: <http://www.bbc.com/ukrainian/blogs-39736121?> (дата звернення: 20.03.2018); Іваночко Я. Остаточне вирішення українського питання. *Zaxid.net*. URL: http://zaxid.net/news/showNews.do?ostatochne_virishennya_ukrayinskogo_pitannya&objectId=1424218 (дата звернення: 12.03.2018).

⁵⁸¹ Гаврилук Ю. Акція «Вісла» – останній акт українсько-польської трагедії. *Історична правда*. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/02/19/25892/> (дата звернення: 12.03.2018).

⁵⁸² 70 років від початку операції «Вісла»: українців перевозили у брудних вагонах разом із худобою. *Вголос*. URL: http://vgolos.com.ua/news/70_rokiv_vid_pochatku_operatsii_visla_ukraintsiv_perevozyly_u_brudnyh_vagonah_razom_iz_hudoboyu_262678.html (дата звернення: 12.03.2018).

⁵⁸³ Литвин М., Хахула Л. Уроки операції «Вісла». 70 років тому польська комуністична влада розпочала депортацію українців на «повернені землі». *Дзеркало тижня*. URL: https://dt.ua/HISTORY/uroki-operatsiyi-visla-70-rokiv-tomu-polska-komunistichna-vlada-rozpochala-deportaciyu-ukrayinciv-na-poverneni-zemli-241108_.html (дата звернення: 12.03.2018); Грабовський С. До 70-х роковин операції «Вісла». Чи була в минулому Польща надійним союзником України й українців? *День*. 2017. 26 квітня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/do-70-h-rokovyn-operatsiyi-visla> (дата звернення: 12.03.2018).

⁵⁸⁴ Козловський Б. Без права називатись українцем. *Високий замок*. 2017. 30 березня – 5 квітня. С. 8.

⁵⁸⁵ Костюк Б. «Операція “Вісла” була одним із масштабних злочинів тоталітарного комуністичного режиму» – В'ятрович. *Радіо Свобода*. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/28453089.html> (дата звернення: 12.03.2018).

Володимир В'ятрович, директор Інституту Національної пам'яті України, стверджував, що операцію «Вісла» можна трактувати як воєнний злочин, і як злочин проти українського народу, вчинений комуністичним режимом⁵⁸⁶. Натомість історик Богдан Олексюк наголошував, що «за сучасними поняттями, це [(операцію “Вісла”– Ю. А.] слід розуміти як етнічну чистку»⁵⁸⁷. Інший історик, Микола Литвин, для окреслення цього злочину вживав дещо публіцистичний термін «етноцид», злочин із ознаками етноциду⁵⁸⁸. В іншому своєму інтерв'ю В. В'ятрович уже апелював до терміна етнічної чистки: «одним з головних аргументів того, що це була справді етнічна чистка, спрямована проти цивільного населення є те, що війська, які були задіяні до цієї операції [війська оперативної групи “Вісла”– Ю. А.] розподілялись не згідно дислокації відділів УПА, а відповідно до населених пунктів. На кожне село було виділено близько 50 польських вояків. Тобто метою № 1 було все таки цивільне населення»⁵⁸⁹.

Таке трактування операції «Вісла», точніше її інструменталізація, дає можливість «наче зрівноважити провину обох націй одна перед одною», поставивши на один рівень із трагедією на Волині. Зрівноваження, на думку журналіста Романа Мельника, не призведе до нічого доброго, адже між цими подіями є дві суттєві відмінності. Перша з них полягає у тому, що термін «етнічна чистка», хоча і можна використовувати для окреслення двох подій, бо вони мали схожу мету, проте за тяжкістю злочини є різним. Друга відмінність стосується суб'єкту злочину – «тяжко з юридичної сторони порівнювати дії, вчинені державним апаратом і регулярною армією, та дії, вчинені загонами нехай організованих та цілеспрямованих, але все ж партизанів»⁵⁹⁰.

У 70-ті роковини операції «Вісла» актуальним стало питання щодо вшанування річниці, а уряд Польщі вперше з 1989 р. відмовився фі-

⁵⁸⁶ Костюк Б. «Операція “Вісла” була одним із масштабних злочинів тоталітарного комуністичного режиму»...

⁵⁸⁷ Там само.

⁵⁸⁸ Іваночко Я. Остаточне вирішення українського питання. URL: http://zaxid.net/news/showNews.do?ostatochne_virishennya_ukrayinskogo_pitannya&objectId=1424218 (дата звернення: 12.03.2018).

⁵⁸⁹ Там само.

⁵⁹⁰ Мельник Р. Вісла та Волинь. Білий прапорець над українсько-польською гойдалкою. *Zaxid net*. URL: http://zaxid.net/news/showNews.do?visla_ta_volin&objectId=1425031 (дата звернення: 12.03.2018).

нансувати меморіальні заходи⁵⁹¹. Слід зауважити, що Сенат Польщі ще в 1990 р. засудив операцію «Вісла», покладаючи відповідальність за скоєне на комуністичну владу. У 1997 р. Об'єднання українців у Польщі ухвалило відозву до польського народу із закликами взаємного прощення і порозуміння. Також в ухвалі було звернення до Сейму та президента із проханням засудження акції «Вісла». Цю заяву передрукувала одна із найавторитетніших польських газет «Газета Виборча», однак на законодавчому рівні не було прийнято жодних звернень-засуджень⁵⁹². Хоча на символічному рівні важливим кроком була Декларація польсько-українського поєднання, яку підписали президенти Польщі та України у 1997 р., а наступного року був відкритий також за участі двох глав держав пам'ятник жертвам концентраційного табору у Явожно⁵⁹³.

Причиною відмови фінансування у 2017 р., як заявив глава МВС Польщі Маріуш Блащак, «є відсутність симетричних дій з боку української сторони у вшануванні жертв Волинської різни»⁵⁹⁴. Такі дії засудила меншість Спільної комісії уряду і нацменшин, і вони спричинили обурення в Об'єднанні українців Польщі. Об'єднання українців створило Почесний комітет, куди увійшли відомі у Польщі діячі, задля збору коштів на вшанування депортаційної акції⁵⁹⁵.

Чергова річниця сумної події актуалізувала не лише питання вшанування, а й того, хто має допомагати українській громаді Польщі. Посуті це не діаспора, а так звані «закордонні українці», які проживають на тих теренах, що колись були етнографічними теренами України. Не менш важливою є проблема асиміляції українців, які опинились далеко від своїх рідних місцевостей, із певним обмеженням щодо розташування. Слушно з цього приводу зауважив Петро Тима – голова

⁵⁹¹ У Польщі пояснили відмову фінансувати заходи до 70-річчя операції «Вісла». *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2215847-u-polsi-poasnili-vidmovu-finansuvati-zahodi-do-70ricca-operacii-visla.html> (дата звернення: 13.03.2018).

⁵⁹² Литвин М., Хахула Л. Уроки операції «Вісла»...

⁵⁹³ Там само.

⁵⁹⁴ У Польщі пояснили відмову...

⁵⁹⁵ Польща не профінансує 70-річчя операції «Вісла». Українці самі збирають гроші. *Простір*. *The Ukrainian multimedia portal*. URL: <http://prostir.pl/lifestyle/польща-не-профінансує-70-річчя-операції/> (дата звернення: 13.03.2018).

Об'єднання українців у Польщі, що «операція «Вісла» поклала край організованому українському життю в Польщі»⁵⁹⁶. Нащадки депортованих українців у другому та третьому поколінні здебільшого говорять польською мовою, а україномовною говіркою чи українською лише вдома. Особливо це характерно для третього покоління (як показали результати соціологічного опитування у 2015 р. із нащадками депортованих у Польщі), яке розуміє українську, але навіть ті, хто з батьками говорить українською, із ровесниками розмовляє польською⁵⁹⁷. Важливим елементом, окрім мови, який допомагає творити українську національну тотожність, є вишиванка та українські свята, які більшість респондентів протиставляє польським, і таким чином отожднює себе з іншими – українцями⁵⁹⁸. Водночас лише частина із них – громадсько активних, намагається не лише зберігати пам'ять про своє коріння, відвідуючи села їх родичів, впорядковуючи могили, а й намагається творити українські осередки⁵⁹⁹. Частина із них може навіть і не знати своєї родинної історії, адже, побоюючись за майбутнє своїх дітей, не афішувала свого походження, або ж згадувала про операцію «Вісла» спорадично чи не часто. Наприклад, польський омбудсмен Андрій Боднар чув розповіді про операцію «Вісла», але усвідомив сенс набагато пізніше: «Я пригадую, як мама вдома говорила, що мій батько пережив акцію «Вісла». Та минуло багато часу, перш ніж я потрапив на матеріали, які мені все пояснили»⁶⁰⁰.

Частина ліберальних польських інтелектуалів у контексті відзначення роковин операції «Вісла» у 2017 р. наголошувала, як наприклад історик Томаш Стрик, що цю подію слід трактувати як етнічну чистку проти українського населення, або злочин проти людяності, який був здійснений комуністичною владою Польщі, насамперед, щоб «розв'язати українське питання», а не для боротьби з УПА⁶⁰¹.

⁵⁹⁶ Савицький Ю. І через 70 років операція «Вісла» впливає на сучасне життя української громади Польщі. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28455520.html> (дата звернення: 16.03.2018).

⁵⁹⁷ Боднар О. Що означає бути українцем? *Наше слово* (Варшава). 2017. 30 квітня. С. 2.

⁵⁹⁸ Там само.

⁵⁹⁹ Лоза П. Це ми третє покоління. *Наше слово*. 2017. 30 квітня. С. 4.

⁶⁰⁰ Савицький Ю. І через 70 років операція «Вісла» впливає на сучасне життя...

⁶⁰¹ Prof. Stryjek: Akcja «Wisła» to czystka etniczna przeprowadzona przez państwo polskie wobec własnych obywateli. *Dzieje. PL. Portal Histo-*

Схожі тези висловлював директор Інституту політичних досліджень Польської Академії Наук Гжегож Мотика. На його думку, «“Вісла” була однією із найбільших репресій польського етапу сталінізму», тому пам'ять про ці події має не роз'єднувати, а, навпаки, єднати поляків та українців⁶⁰². До взаємного прощення та порозуміння закликали також і деякі політики, як наприклад, Павел Коваль (депутат Сейму V та VI скликання, колишній заступник міністра закордонних справ, депутат Європарламенту, а з 2011 р. голова партії «Польща є найважливіша»), відкидаючи будь-які сумніви у доцільності таких дій, схоже як зробив у 2007 р. президент Польщі Лех Качинський, запросивши до спільної молитви кардиналів Юзефа Глемпа та Любомира Гузара, і виголошуючи промову спільно із президентом України⁶⁰³. Також у часописі польської громади України з'явилася стаття із засудженням операції «Вісла» як зла, що неможливо виправдати, прояву тоталітарної держави, із застосуванням колективної відповідальності до групи людей⁶⁰⁴. Можна припустити, що такий виразний дискурс, із акцентом на комуністичній владі, пов'язаний із чималим напруженням у польсько-українських відносинах, що перманентно тривають із 2016 р.

У 2007 р. у поміркованих польських медіа також звучали заклики до примирення із Україною. Важливим кроком до цього могло стати вибачення за акцію «Вісла», яка є однією із найганебніших дій Польської Народної Республіки⁶⁰⁵. На важливості таких символічних жестів наголошував колишній посол України в Польщі Дмитро Пав-

ryczny. URL: <http://dzieje.pl/aktualnosci/prof-stryjek-akcja-wisla-czystka-etniczna-przeprowadzona-przez-panstwo-polskie-wobec> (дата звернення: 16.03.2018).

⁶⁰² «Pamięć o akcji “Wisła” powinna łączyć Polaków i Ukraińców». Interia. URL: http://m.interia.pl/nowa-historia/news,nId,2386271#utm_source=fb&utm_medium=fb_share&utm_campaign=fb_share&iwa_source=fb_share (дата звернення: 19.03.2018).

⁶⁰³ Kowal P. Potępiamy i prosimy o potępienie. *Rzeczpospolita*. URL: <http://www.rp.pl/Felietony/170429221-Pawel-Kowal-Potepiamy-i-prosimy-o-potepienie.html#ap-1> (дата звернення: 19.03.2018).

⁶⁰⁴ Deska A. Zło złem. *Kurier galicyjski. Niezależne pismo Polaków na Ukrainie (Stanisławów, Lwów)*. 2017. 28 kwietnia – 15 maja. S. 3.

⁶⁰⁵ Wojciechowski M. Przeprószyć za akcję «Wisła». *Gazeta Wyborcza*. 2007. 30 marca. URL: <http://wyborcza.pl/1,75399,4025241.html> (дата звернення: 20.03.2018).

личко⁶⁰⁶. Проте більш виразним був дискурс, пов'язаний із виплатою відшкодування за операцію «Вісла». Вперше таку ухвалу прийняв Світовий конгрес Українців у грудні 2006 р. У своєму зверненні Конгрес закликав Раду Європи, ООН та ряд інших міжнародних організацій вплинути на Польщу, щоб вона визнала «Віслу» як етнічну чистку, виплатила компенсації⁶⁰⁷. Так, 10 лютого 2007 р. на засіданні Головної Ради Зв'язку українців у Польщі затверджено звернення до маршала Сейму Марека Юрека із проханням визнання «неправомірними тих правових актів, на підставі яких було здійснено акцію “Вісла”, вимагаючи компенсацію»⁶⁰⁸.

Консервативні праві середовища засуджували можливість виплат жертвам операції «Вісла», адже в Польщі не відбувся процес реприватизації втраченого майна поляків, а прийняття такого закону було б «тріумфом бандерівської тактики оточення польської політики»⁶⁰⁹. Віктор Поліщук (канадський публіцист, що походив із змішаної польсько-української родини) з цього приводу наголошував, що спершу варто попросити вибачення українцям за злочини проти поляків Волині та Галичини, організовані 1943–1944 рр. ОУН(б). Тим паче, на думку В. Поліщука, не було польсько-українського конфлікту, а існувала лише проблема масового «людобуйства», організованого ОУН, тому операція «Вісла» дозволила уникнути терору, конфлікту, на зразок такого, як у «Косово»⁶¹⁰. У комбатантському часописі «На рубежу» («Na rubieży») були представлені деякі виступи та дискусії із конференції для вчителів, присвяченої 60-тій річниці операції «Вісла» із ще більш виразним антиукраїнськими звинуваченнями. Історикиня Люціна Кулінська, перерахувавши злочини «українських

⁶⁰⁶ Павличко Д. Вибачаємо і просимо пробачення. *День*. 2007. 27 квітня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/nota-bene/vibachaiemo-i-prosimo-probachennya> (дата звернення: 20.03.2018).

⁶⁰⁷ Radziwinowicz W. Zapłaćcie za akcję «Wisła». *Gazeta Wyborcza*. 2007. 31 stycznia. URL: <http://wyborcza.pl/1,75399,3886110.html> (дата звернення: 20.03.2018).

⁶⁰⁸ Bołtryk M. Wypędzenia nie były konieczne. *Przegląd Prawosławny*. (Białystok). 2007. Lipiec. № 7(265). URL: http://www.przegladprawoslawny.pl/articyles.php?id_n=1532&id=8 (дата звернення: 20.03.2018).

⁶⁰⁹ Bezczelne żądania Związku Ukraińców w Polsce. *Myśl Polska*. (Warszawa). 2007. 25 lutego. S. 3.

⁶¹⁰ Poliszczuk W. Operacja «Wisła» – fakty historyczne i polityka. *Myśl Polska*. 2007. 11 marca. S. 6.

банд» на прикордонні⁶¹¹, зробила висновок, що виконання операції «Вісла» не мало суперечностей із морального боку – це рішення підтримувало польське суспільство, адже це було єдиним успішним кроком до припинення вбивств поляків⁶¹².

Риторика кресових середовищ не змінилась у 2017 р. – заперечення можливості використання термінології «етнічна чистка» до акції «Вісла», виразний акцент на неможливості її уникнення, адже завдяки військовій операції припинено терор УПА, ліквідовано їх логістичний тил⁶¹³. Натомість у науково-популярних журналах (самостійних додатках до всепольських часописів), присвячених історії напередодні 70-их роковин «Вісла», з'явилися розлогі фактологічні статті про перебіг операції. Наприклад, із виразним акцентом, що депортовані українці не були «вбивцями поляків на теренах Східної Малопольщі та Волині», а стали жертвами комуністичного злочину, і відтак колективної відповідальності. На цьому факті наголошував історик Ян Пісулінський на шпальтах спеціального номеру газети «Історія. До Рзечи» («Historia Do Rzeczy»), присвяченому акції «Вісла». Історик водночас спростовував думку про те, що акція «Вісла» поклала край українсько-польському конфлікту, адже на теренах, охоплених акцією, залишилась незначна кількість українського підпілля⁶¹⁴. Більш обережним у висловлюваннях Я. Пісулінський був у квітневому номері «Бюлетню ІПН», детально описуючи організаційний етап, що передував депортації, сам процес виселення, і боротьбу з партизанськими загонами УПА⁶¹⁵. Історик лише в останньому абзаці звернув увагу читачів на дискусії, що тривають між істориками щодо цілі «Вісли», якою була «не лише ліквідація українського

⁶¹¹ Kulińska L. Pytanie otwarte dotyczące przyczyn i konieczności realizacji «Operacji Wisła». (zagadnienia sygnalizowane w źródłach 1944–46, które IPN powinien jeszcze szczegółowo przebadac. *Na rubieży. Czasopismo historyczny-publicystyczne (Wrocław)*. 2007. № 91. S. 19–22.

⁶¹² Ibid. S. 22.

⁶¹³ Rozesłańska M. Operacja «Wisła» zakończyła banderowskie ludobójstwo. *Myśl Polska*. 2017. 26 marca – 2 kwietnia. S. 4.

⁶¹⁴ Z prof. Janem Pisulińskim, badaczem akcji «Wisła» rozmawia Piotr Włoczek. Zbrodnia «Wisła». *Historia Do Rzeczy. Miesięcznik Lisickiego. (Warszawa)*. 2017. Maj. Nr 5(51). S. 8–10.

⁶¹⁵ Pisuliński J. Akcja specjalna «Wisła». *Biuletyn IPN. Pismo o najnowszej historii Polski (Warszawa)*. 2017. Kwiecień. S. 44–51.

підпілля, але пацифікація і асиміляція непокірної меншості»⁶¹⁶. Вартим уваги є змістове наповнення номерів цих часописів. У першому, окрім зазначеної статті, також були ще: публікація про депортації 1944–1947 рр.⁶¹⁷; огляд книжки про польсько-український конфлікт 1944–1945 рр., тимчасове порозуміння між сторонами, але з акцентом на взаємозв'язку конфлікту в Люблінському воєводстві з Волинською трагедією⁶¹⁸; розвідка про вбивство К. Сверчевського⁶¹⁹. У «Бюлетні ІПН» статті про «Віслу» передус розлога публікація про жертви та пам'ятання трагедії Волині в Україні, із великою кількістю фотографій, зокрема ексгумованих останків⁶²⁰. Можна припустити, що такий порядок розміщених матеріалів, їх поєднання, мав на меті показати переважаючу жертвовність польської сторони.

Депортації українців 1944–1951 рр. є частиною регіональної історичної пам'яті, особливо там, де вони компактно проживають, чи в родинах і/або громадських товариствах переселенців. Підвищений інтерес у медіапросторі до депортацій з'являється напередодні річниць та круглих дат. Тимчасово напередодні 70-тих роковин акції «Вісла» депортації стали актуальною темою для ЗМІ.

Важливим кроком держави щодо комеморації цих подій є Постанова Верховної Ради України № 2608-VIII від 8.11.2018 р. щороку у другу неділю вересня відзначати «День пам'яті українців – жертв примусового виселення з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 роках»⁶²¹. Також, згідно із цією постановою, у 2019 р. відзначали на державному рівні 75-ту річницю депортації українців. Міністерство освіти та

⁶¹⁶ Pisuliński J. Akcja specjalna «Wisła»... S. 53.

⁶¹⁷ Rosolak M. Akcja na modłę Stalina. *Historia. Do Rzeczy. Miesięcznik Lisickiego*. 2017. maj. Nr 5(51). S. 12–13.

⁶¹⁸ Stańczyk T. UPA kontra Polacy. *Historia. Do Rzeczy. Miesięcznik Lisickiego*. 2017. Maj. № 5(51). S. 16–18.

⁶¹⁹ Ostromecki J. Kto zabił Świerczewskiego. *Historia. Do Rzeczy. Miesięcznik Lisickiego*. 2017. Maj. № 5(51). S. 19–21.

⁶²⁰ Popiek L. Pamięć o Wołyniu i Małopolsce Wschodniej. *Biuletyn IPN. Pismo o najnowszej historii Polski*. 2017. Kwiecień. № 4(137). S. 35–43.

⁶²¹ Друга неділя вересня – День пам'яті примусового виселення українців у 1944–1951 роках. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://uin.gov.ua/pres-centr/novyny/druga-nedilya-veresnya-den-pamyati-prymusovogo-vyselelnya-ukrayinciv-u-1944-1951-rokah> (дата звернення: 08.05.2023).

науки України запропонував у закладах середньої та вищої освіти проводити тематичні заходи, науково-практичні конференції, виставки, з метою збереження історичної пам'яті⁶²². В українських містах, за сприяння Українського інституту національної пам'яті, відбулись меморіальні заходи із вшанування депортованих українців. У Львові відбулось віче, презентація фільму, наукова конференція та XV Між-регіональний фестиваль «Пісні незабутого краю»⁶²³. У Києві проведено круглий стіл, мітинг-реквієм та молебень.

Біля Пам'ятного Хреста жертвам Голодомору та політичних репресій в Україні відбулась «пам'ятна академія за участю представників державної влади, духовенства, ЗМІ, делегацій товариств депортованих українців, а також драма-концерт “Вигнані з Раю” Івано-Франківського академічного обласного музично-драматичного театру імені Івана Франка»⁶²⁴.

Ще одним кроком із збереження пам'яті про депортації була виставка «Вигнання. До 75 рокових депортацій». Це результат спільної роботи Українського Інституту Національної Пам'яті та низки наукових інституцій (зокрема Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича). Матеріали виставки експонували по Україні протягом року⁶²⁵.

Популяризацією історії українсько-польсько-словацького прикордоння займається з 2017 р. Центр дослідження українсько-польсько-словацького пограниччя при Українському католицькому університе-

⁶²² Постанова Верховної Ради України Про відзначення на державному рівні 75-х роковин початку депортації українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 роках. Документ 2608-VIII від 08.11.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2608-19#Text> (дата звернення: 08.05.2023).

⁶²³ У Львові відзначили 75-річчя початку депортації українців. Департамент комунікацій та внутрішньої політики. Прес-служба ОДА. URL: <https://old.loda.gov.ua/news?id=47111> (дата звернення: 08.05.2023).

⁶²⁴ У Києві проведуть меморіальні заходи до 75-х роковин депортації 40-х, 50-х. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/2774082-u-kyevi-provedut-memorialni-zahodi-do-75-rokovin-deportacij-40h-50h.html> (дата звернення: 08.05.2023).

⁶²⁵ Виставка «Вигнання. До 75 рокових депортацій». Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/vystavkovi-proekty/vystavka-vygnannya-do-75-h-rokovyn-pochatku-deportaciyi-ukrayinciv-z-lemkivshchyny-nadsyannya-lyubachivshchyny-holmshchyny-pivdenного-pidlyashshya-zahidnoyi-boykivshchyny> (дата звернення: 08.05.2023).

Фото 4. Банер виставки «Вигнання. До 75 рокових депортацій»

«Жива історія», у якому розміщені також розповіді очевидців депортації 1944–1951 рр.⁶²⁸

Повномасштабна війна Росії проти України у 2022 р. актуалізувала проблему примусового переселення українців, здійснену російським окупаційним режимом. Із очевидних причин урочистості з нагоди 75-х роковин акції «Вісла» в Україні були скасовані, проведено лише локальні заходи із молебнями, покладанням квітів до меморіалів⁶²⁹.

⁶²⁶ Федина С. Презентація центру «Пограниччя». URL: <https://issuu.com/sofiyafedyna/docs/> (дата звернення: 09.02.2018).

⁶²⁷ У Львові презентували історичний онлайн-проект про депортації українців 1944–1946 років. URL: <https://ucu.edu.ua/news/u-lvovi-prezentuvaly-istorychnyj-onlajn-proyekt-pro-deportatsiyi-ukrayintsiv-1944-1946-rokiv/> (дата звернення: 08.05.2022).

⁶²⁸ Жива історія. URL: <https://livehistory.org.ua/search?type=eyewitness&page=1> (дата звернення: 08.05.2022).

⁶²⁹ У Львові вшанували пам'ять жертв «Акції “Вісла”», розпочатої комуністичним режимом у 1947 році. URL: <https://zahid.espresso.tv/u-lvovi-vshanuvali-pamyat-zhertv-aktsii-visla-rozpochatoi-komunistichnim-rezhimom-u-1947-rotsi> (дата звернення: 04.05.2022).

ті у Львові. Місією цього осередку є «вивчення історичного минулого українських етнічних територій західного пограниччя, а також дослідження, збереження та популяризація історико-культурної спадщини, з врахуванням соціокультурного контексту пограниччя»⁶²⁶. Нове керівництво Центру у співпраці з командою дослідників «Локальна історія» у 2021 р. створило інтерактивну онлайн-публікацію «Депортації»⁶²⁷. Також працівники проекту «Локальна історія» створили онлайн-архів усної історичних свідчень та візуальних джерел з історії України

*Фото 5. Товариство «Просвіта» у с. Теплиці Ярославського п-ту,
Польща, 1930-ті рр.*

Також у Польщі відбулись панахади у 2022 р. та 2023 р., зокрема в місцевостях, де проживають нащадки депортованих у акції «Вісла», наприклад у Ольштині⁶³⁰, Кентшині⁶³¹. У концентраційному таборі Явожно у вересні 2022 р. вшановували молебнем роковини операції «Вісла» та загиблих українців⁶³².

⁶³⁰ В Ольштині відзначили 75-ту річницю акції «Вісла». URL: <https://cerkiew.eu/?p=8307&> (дата звернення: 04.05.2022); В Ольштині відзначили 76-ту річницю акції «Вісла». URL: <https://cerkiew.eu/?p=13632> (дата звернення: 04.05.2022).

⁶³¹ Греко-католики Кентшина відзначили 75-ті роковини акції «Вісла». URL: <https://cerkiew.eu/?p=8859&> (дата звернення: 04.07.2022).

⁶³² 75 rocznica akcji «Wisła». URL: <https://www.jaworzno.pl/2022/09/10/75-rocznica-akcji-wisla/> (дата звернення: 03.10.2022).

3.2. УКРАЇНСЬКА КІНОДОКУМЕНТАЛІСТИКА ПРО ДЕПОРТОВАНИХ УКРАЇНЦІВ ІЗ ПОЛЬЩІ

Створені картини минулого у фільмі, в якому переплітається вигадка та умовна правда, мають надзвичайно великий вплив на свідомість глядачів, їх сприйняття певних подій. Маючи на меті дослідити різні зрізи історичної пам'яті про депортації українців із Польщі у 1944–1951 рр., в Україні був здійснений аналіз документальних і художніх фільмів та передач про окреслені події. Цей медіапродукт можна трактувати як частину колективної пам'яті про зазначені вище події, адже він відображає сконструйовану авторами «реальність минулого», а також їх погляд на ці події. Виділивши візії авторських колективів, їх підходи до подання чи висвітлення історії, можна відтворити образ депортації українців із Польщі, який фігурує у цьому кінематографічному матеріалі.

Для аналізу було обрано дві стрічки Романа Крика (польського українця-лемка) «Остання дорога додому» (2010) та «Двері Лемківщини» (2011), зняті за сприянням Фундації «Живі доли». Перша стрічка була представлена у 2010 р. у Києві (Києво-Могилянській Академії), Львові (Центрі міської історії, Українському католицькому університеті), Перемишлі (Українському домі) та в інших містах Польщі, Нью-Йорку, Торонто⁶³³; в 2017 р. у Тюрмі на Лонцького у Львові, із подальшим обговоренням-дискусією щодо українських втрат після операції «Вісла»⁶³⁴. Також ці фільми транслювали в рамках передачі «Історична правда із Вахтангом Кіпіані» у 2013 р. та 2014 р.⁶³⁵

Чотири документальні фільми-наріси, створені за власний кошт авторів у невеликих відеостудіях, чи за підтримки обласних телера-

⁶³³ Крик Р. Фільм «Остання поїздка додому». *Lemky*. URL: <http://lemky.com/321-film-ostanna-pouzidka-dodomu.html> (дата звернення: 28.03.2018).

⁶³⁴ Дудич О. Операція «Вісла»–70 річчя. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=OEMhIS4T2QA> (дата звернення: 28.03.2018).

⁶³⁵ Кіпіані В. «Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Остання поїздка додому». *YouTube*. 2013. 21 грудня. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QeW1d0f6pMY> (дата звернення: 28.03.2018); Кіпіані В. «Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Двері Лемківщини». *YouTube*. 2014. 8 червня. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=NaYrhbbfinE> (дата звернення: 28.03.2018).

діокомпаній, присвячені депортації холмщаків («Ти не згасла, зоре ясна» (2004). Автор та режисер Йосип Струцюк⁶³⁶), бойків у 1951 р. («Устрики – історія розвіяних доль» (2011). Автор Ярослав Баран⁶³⁷), лемків («Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків» (2012). Автор та режисер Олена Брода⁶³⁸), лемків та надсянців, бойків («Евакуйовані назавжди» (2017). Автор Іван Качанюк, режисер Любов Терлецька⁶³⁹) до України. Стрічка «Евакуйовані назавжди» є частиною ширшого проекту, тобто планується, що цей фільм є лише першою частиною розповіді про те, як депортовані з Польщі оселились у селі Терновиця, що на Прикарпатті, а друга – у майбутньому висвітлюватиме діяльність греко-католицьких священників, зокрема служіння отця Зеновія Кіселевського, який правив у цьому селі⁶⁴⁰.

Також розглянуто повнометражний документальний фільм «Депортація 44–46» (2020) режисерства Олесі Моргунець-Ісаєнко (наукові консультанти – український дослідник Роман Кабачій, польський історик – професор Ян Пісулінський, український історик – професор Володимир Сергійчук)⁶⁴¹. Ця документальна стрічка вийшла завдяки підтримці Державного агентства України з питань кіно та отримала кошти для роботи над проектом⁶⁴².

⁶³⁶ «Ти, не згасла, зоре ясна». Автор та режисер Йосип Струцюк (2004). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=oCuJhRR-9WA> (дата звернення: 28.03.2018).

⁶³⁷ «Устрики – історія розвіяних доль». Автор Ярослав Баран (2011). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=UOYPTAdiqgE> (дата звернення: 28.03.2018).

⁶³⁸ «Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків». Автор та режисер Олена Брода (2012). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hM0WdAjvAKU&t=9s>

⁶³⁹ Документально-художній фільм «Евакуйовані назавжди». Автор Іван Качанюк, режисер Любов Терлецька (2017). URL: https://www.youtube.com/watch?time_continue=1&v=KJxIUf_7w6U (дата звернення: 24.01.2019).

⁶⁴⁰ На Прикарпатті зняли фільм про депортованих лемків, які зберегли свою віру. URL: <http://www.firtka.if.ua/blog/view/na-prikarpatti-zniali-film-pro-deportovanih-lemkiv-iaki-zberegli-svoiu-viru> (дата звернення: 24.01.2019).

⁶⁴¹ Терещук Г. «Депортація 44–46». Документальний фільм про примусове виселення українців із Польщі виходить у прокат. URL: <https://www.radio-svoboda.org/a/deportatsiya-vyselelnya-zakerzonnya-ukrayintsi/31450501.html> (дата звернення: 08.05.2022).

⁶⁴² Депортація 44–46. URL: <https://usfa.gov.ua/movie-catalog/deportaciya-44-46-i11299> (дата звернення: 08.05.2022).

Прем'єра відбулась у 2021 р. на кінофестивалі «Молодість», згодом фільм демонстрували на низці фестивалів в Україні та Польщі. Стрічка також вийшла у прокат восени 2021 р. у кінотеатрах Києва, Житомира, Львова, Херсона, Луцька, Трускавця, Дрогобича⁶⁴³.

В «Останній дорозі додому» розповідається про трьох людей похилого віку (Семен Крик, Катерина Бутрим, Катерина Гнида) – свідків операції «Вісла» зі села Кобильниці Волоської, які вирушають у подорож до своїх рідних місць, символічну дорогу – повернення, яка може стати для них останньою⁶⁴⁴. У стрічці чимало уваги приділено спогадам цієї трійці та інших свідків, у яких загалом переважає виразний сум, біль втрати і забуття, і водночас впевненість, що операція «Вісла» у іншій формі продовжиться надалі, адже її не засуджено Сеймом, не реабілітовано в'язнів концтабору Явожно (на цьому наголошував пан Михайло Козак)⁶⁴⁵. Дехто, оповідаючи свої життєві історії, демонстрували свою непохитну життєву позицію – бути українцем, і не приховувати цього⁶⁴⁶. Або ж зауважували, що сьогодні, на відміну від минулих подій, немає жодного страху, побоювань демонструвати свою українську ідентичність⁶⁴⁷.

Фільм розпочинається із короткої історичної довідки про депортаційні акції 1944–1946 рр., «Віслу», коментаря польського історика Г. Мотики щодо причин акції «Вісла»⁶⁴⁸. Під час демонстрації залишених, напівзруйнованих українських церков у Польщі звучить голос за кадром, який наголошує на тому, що тут українці жили споконвіку. Водночас диктор розповідав, що «українці Закерзонського краю відомі своїм патріотизмом, набожністю, винятково добре розвинутою культурою сільського життя і любов'ю до рідної мови. В їхніх селах навіть поляки та євреї розмовляли українською»⁶⁴⁹. Можна припусти-

⁶⁴³ О принудительном отселении украинцев. В прокат выходит документальный фильм «Депортация 44–46». URL: <https://life.nv.ua/art/deportaciya-44-46-film-o-prinuditelnom-otselenii-ukrainskaya-vyhodit-v-prokat-50181837.html> (дата звернення: 08.05.2022).

⁶⁴⁴ Кіпіані В. «Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Остання поїздка додому». Хронотоп: 1.48–5.30.

⁶⁴⁵ Там само. Інтерв'ю з Козаком Михайлом. Хронотоп: 41.36–42.42.

⁶⁴⁶ Там само. Інтерв'ю з Мороз Євгенією. Хронотоп: 37.48–38.29.

⁶⁴⁷ Там само. Інтерв'ю з Назарович Марією. Хронотоп: 38.39–38.57.

⁶⁴⁸ Кіпіані В. «Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Остання поїздка додому». Хронотоп: 5.25–8.22.

⁶⁴⁹ Кіпіані В. «Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Остання поїздка додому». Хронотоп: 8.42–8.57.

ти, що автор фільму, який походить із переселенської родини, таким чином відтворює цей автообраз, присутній у спільноті депортованих, тобто уявлення про особливість їхньої громади, її патріотизм та жертвність. Сповнені схожого символізму, водночас певної виключності горя, і наступні кадри у фільмі. Священик під час служби Божої у греко-католицькій церкві с. Кобильця Волоська, яку править для головних героїв, ототожнює їх долю, сповнену стражданням із долею України, тому вони заслуговують на те, щоб із них брали приклад і українці, що проживають в Україні: «Вас прирекли до духовної смерті: ваша українська душа не була нікому потрібна комусь хотілось її викинути на смітник забуття, дати її замість українського іноземний код. Але там на півночі Польщі серед чужого моря ви таки могли вижити, і важке життя вас не зламало. А знаєте чому? Бо ви сильні духом, бо у вас віра і плекані ще прадідами переконання. Маєте право пишатися собою, можна вас ставити за приклад для подражання братам і сестрам самостійної України ... Все життя ви прожили без України, але все життя ви про неї думали, мріяли неї. Кожен хто має дар бачення бачить, що Україна – це Ви»⁶⁵⁰.

Варто зауважити, що песимістичний настрій фільму, пов'язаний із втратами української громади, її асиміляцією у польському середовищі, дещо піднімає та вселяє оптимізм розповідь українки другого покоління, народженого після акції «Вісла», Марії Хомин та маленької дівчинки, яка українською розповідає віршик⁶⁵¹. Пані М. Хомин наголошувала, що завжди, не залежно від місця, де вона проживатиме, буде українкою, адже так її виховали батьки та діди⁶⁵². Водночас її вустами автор порушує ще одну болючу проблему української громади, яка пережила операцію «Вісла» – нерозуміння українцями з над Дніпра, що вони теж українці, лише із польським паспортом.

Оптимізм щодо збереження лемківської громади в Польщі, так само як і проблеми тих, хто повернувся у села, із яких були виселені, демонструє інша робота Р. Крика «Двері Лемківщини», присвячена «лемкам, які завдяки надзвичайній любові до Батьківщини перемогли акцію “Вісла” і повернулися в рідні сторони. Цей фільм розповідає про долі людей зі знищеного села Долге. Про село Маластів, в якому лемки із

⁶⁵⁰ Там само. Хронотоп: 17.39–20.05.

⁶⁵¹ Там само. Хронотоп: 47.20–47.56.

⁶⁵² Кіпіані В. «Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Остання поїздка додому». Інтерв'ю з Хомин Марією. Хронотоп: 39.27–40.17.

більшості перетворилися на крихітну меншість. Нині вони відчайдушно відстоюють свої права»⁶⁵³. У ньому, як і в попередній стрічці, автор надає голос свідкам подій, чий спогади він продовжував записувати і після завершення фільму, намагаючись завдяки цьому за допомогою фільму задокументувати їх свідчення, створити «український образ», який слугуватиме для діалогу, зв'язку сучасної йому культури із минулими поколіннями⁶⁵⁴.

За схожим принципом зняті й фільми «Ти не згасла, зоре ясна», «Устрики – історія розвіяних доль», «Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків». У кожному з них розповідям очевидців передусе історична довідка (про історію регіону⁶⁵⁵, підписання договорів про депортацію⁶⁵⁶), зображено оповіді людей-свідків депортації, чи українсько-польського протистояння⁶⁵⁷, або ж кадри про те, як зараз виглядають місцевості у Польщі, звідки депортували головних героїв⁶⁵⁸. Як свідчення збереження пам'яті про своє минуле у фільмі «Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків» демонструють виступи фольклорних колективів у народному строї, де діти та особи похилого віку співають так званий гімн Лемківщини «Ой, верше, мій верше»⁶⁵⁹. Незважаючи на деякі відмінності, якщо проаналізувати наративи героїв та візуальний ряд цих трьох фільмів, то можна припустити, що метою їх творців було зобразити страждання, фатум українців, депортованих із Закерзоння, які пережили чи не найбільше горя. Варто також зауважити, що у вище згаданих стрічках трапляються фактографічні помилки: операцію «Вісла»

⁶⁵³ Кіпіані В. «Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Двері Лемківщини». Хронотоп: 8.14–8.38. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=NaYrhbbfnE> (дата звернення: 28.03.2018).

⁶⁵⁴ Piotrowska M. Rola i znaczenie filmu... S. 71; Кіпіані В. «Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Двері Лемківщини». Хронотоп: 6.17–6.40.

⁶⁵⁵ «Ти, не згасла, зоре ясна». Автор та режисер Йосип Струцюк (2004). Хронотоп: 2.00–11.57.

⁶⁵⁶ «Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків». Автор та режисер Олена Брода (2012). Хронотоп: 1.37–3.55.

⁶⁵⁷ Інтерв'ю з Головерсою Олександром, Микитюком Михайлом, Савкович Марією. «Ти, не згасла, зоре ясна». Автор та режисер Йосип Струцюк (2004). Хронотоп: 16.35–18.23.

⁶⁵⁸ «Устрики – історія розвіяних доль». Хронотоп: 5.10–7.42.

⁶⁵⁹ «Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків». Хронотоп: 40.26–41.49.

називають лемківським переселенням у фільмі про Устрики⁶⁶⁰, озвучуючи тезу про те, що фільм ще на рівні монтажу є відображенням авторської позиції. Особливо в документальному фільмі перед автором постають психологічні бар'єри, які не дозволяють подавати ті факти, які виходять за рамки його колективної пам'яті, або неоднозначні, не зручні свідчення⁶⁶¹. У документальній роботі «Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків» є 5 частин, а також фінальна, дещо скорочена версія. У цьому остаточному продукті деякі спогади упущені, або ж вкорочені для того, щоб кінцевий продукт був певної тривалості. Водночас можна припустити, що деякі спогади пройшли так звану самоцензуру, зокрема у другій частині Володимир Брехун, розповідаючи про тривалу дорогу до України, зауважував, щоб прискорити цей процес депортовані заплатили невеликий хабар машиністу: «то хлопці занесли самогонки, же би ми вже їхали даліше на Україну»⁶⁶². Ця частина розповіді відсутня у остаточній версії.

Сюжетні канони, які поєднують історичну довідку, спогади очевидців та реконструкцію деяких подій із життя депортованих, присутні також у стрічці «Евакуйовані назавжди» режисерства Любові Терлецької⁶⁶³. Варто відзначити, що у стрічці доволі виважено подано історичні факти, зокрема згадується про умовність евакуації (формулювання депортаційної акції у офіційних документах)⁶⁶⁴, а також ключовою метою переселення названо ідею вирівнювання кордонів Польщі та Радянського Союзу, тобто формування мононаціональних держав⁶⁶⁵.

Художньо-документальний фільм, як зазначають автори, розповідає про мешканців села Терновиця Тисменицького району та «збере-

⁶⁶⁰ «Устрики – історія розвіяних доль». Хронотоп: 16.49–16.55.

⁶⁶¹ Piotrowska M. Rola i znaczenie filmu... S. 73.

⁶⁶² Інтерв'ю з Брехуном Володимиром. «Вирвані з коренем. Фільм про переселення лемків». Ч. 2. Автор та режисер Олена Брода (2012). Хронотоп: 8.42–8.57. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8oPPJVFGkJ4> (дата звернення: 28.03.2018).

⁶⁶³ Документально-художній фільм «Евакуйовані назавжди». Автор Іван Качанюк, режисер Любов Терлецька (2017). URL: https://www.youtube.com/watch?time_continue=1&v=KJxIUf_7w6U (дата звернення: 24.01.2019).

⁶⁶⁴ Там само. Хронотоп: 10.36–11.30.

⁶⁶⁵ Там само. Хронотоп: 21.18–21.23.

ження ними греко-католицької віри, яка передавалася з покоління в покоління»⁶⁶⁶. Тому значний акцент у цьому фільмі зроблений також і на висвітленні стану Греко-Католицької Церкви, її парохій на теренах Закресоння під час депортації українців⁶⁶⁷.

Стрічка має на меті, як зазначили самі автори, зберегти пам'ять «про нашу національну та духовну ідентичність, передаючи наступним поколінням свідчення людей, які пережили страшні випробування і при цьому залишились вірними українському народу та УГКЦ»⁶⁶⁸. Відповідно до мети, сумний настрій фільму, який зображує трагедію українців Закресоння у різних його проявах (залишення рідних, мальовничих земель та власності⁶⁶⁹, організація добровільного та примусового етапу переселення⁶⁷⁰, напади польських банд-формувань, як от у с. Пискоровичі⁶⁷¹, труднощі переїзду⁶⁷² та пристосування до нових умов⁶⁷³, налагодження відносин із місцевим населенням⁶⁷⁴) частково підважує життєствердний оптимізм, за тих, хто вижив, та зберіг свої віру, культуру.

⁶⁶⁶ Фільм «Евакуйовані назавжди», що розповідає про депортованих прикарпатців, з'явився у вільному доступі. URL: https://kurs.if.ua/news/film_evakuyovani_nazavzhdy_shcho_rozpovidaie_pro_deportovanyh_prykarpattsiv_zuavyvsya_u_vilnomu_dostupi_video_69045.html (дата звернення: 24.01.2019).

⁶⁶⁷ Інтерв'ю з о. д-ром Богданом Прахом. Документально-художній фільм «Евакуйовані назавжди». Хронотоп: 7.30–8.20; Хронотоп: 8.54–9.28; Коментар сестри Марії із Згромадження Воплоченого Слова. Документально-художній фільм «Евакуйовані назавжди». Хронотоп: 6.30–7.30; 9.28–10.25.

⁶⁶⁸ Фільм «Евакуйовані назавжди», що розповідає про депортованих прикарпатців... (дата звернення: 24.01.2019).

⁶⁶⁹ Інтерв'ю з Василем Бунгою, Марією Климко, Катериною Шегдою. Документально-художній фільм «Евакуйовані назавжди». Хронотоп: 4.37–5.40.

⁶⁷⁰ Документально-художній фільм «Евакуйовані назавжди». Хронотоп: 11.30–11.58; Інтерв'ю з Василем Бунгою, Стефанією Шегдою, Ярославою Гюгел, Катериною Шегдою... Хронотоп: 11.59–13.10; Документально-художній фільм «Евакуйовані назавжди». Хронотоп: 14.26–15.00; Інтерв'ю з Марією Климко, Катериною Шегдою... Хронотоп: 15.01–15.26.

⁶⁷¹ Документально-художній фільм «Евакуйовані назавжди». Хронотоп: 16.33–17.17; Інтерв'ю з Стефанією Шегдою, Катериною Шегдою, Катериною Гирею (Шелвою), Марією Климко... Хронотоп: 17.18–20.10.

⁶⁷² Інтерв'ю з сестрою Володимирою Тара, Василем Бунгою... Хронотоп: 30.10–31.38.

⁶⁷³ Інтерв'ю з Катериною Шегдою Хронотоп: 34.29–34.57; Інтерв'ю з Василем Бунгою, сестрою Володимирою Тара... Хронотоп: 36.28–38.04.

⁶⁷⁴ Інтерв'ю з Марією Климко... Хронотоп: 38.04–38.45.

Режисерка Олеся Моргунець-Ісаєнко, сценарист Тарас Лазер та інша частина авторського колективу, які працювали над створенням документальної стрічки «Депортація 44–46», не мали родинного зв'язку із Закарпаттям. Режисерка та сценарист картини у попередні роки працювали над документальним фільмом про спільну бойову операцію польського та українського націоналістичного підпілля проти НКВС у 1946 р. – «Рубіж. Грубешівська операція», тому зацікавились тематикою примусового переселення⁶⁷⁵.

Документальна стрічка «Депортація 44–46» розпочинається із тужливої пісні та невеликої мультиплікаційної замальовки про розлуку матері та доньки⁶⁷⁶ (розповідь базується на реальному досвіді жінки із Холмщини)⁶⁷⁷, далі описано збори речей та дорогу у товарних вагонах разом із домашніми тваринами⁶⁷⁸. Сюжет фільму побудований на діалозі дорослої жінки-переселенки під час допиту у 1960-х роках із слідчим середнього віку, а потім із його молодшою колегою. Жінка розповідає про свій досвід переселення, роки польсько-українського конфлікту, який суперечить офіційним версіям⁶⁷⁹. Ці художні елементи поєднані з історичною частиною – документальною розповіддю про чотири етапи депортації (подані за допомогою анімації), які доповнюють кадри із кінохроніки 1940-х років. Наприклад, про Тегеранську конференцію, на якій вирішувалось питання про майбутні кордони по лінії Керзона, про згоду В. Черчилля на взаємний обмін населенням⁶⁸⁰, Утворення Союзу польських патріотів, діячі якого згодом утворили підконтрольний Москві комуністичний уряд – Польський Комітет Національного Визволення⁶⁸¹ тощо. Автори помістили у фільм не лише кінозвіти про підписання офіційних договорів, міждержавних візитів, а й агітаційні ролики про переваги переїзду до України: «Все дала радянська влада своїм новим громадянам: і хати, і землю, і машини. Цієї весни вони подякують рідній радянській владі

⁶⁷⁵ Терещук Г. «Депортація 44–46». Документальний фільм...

⁶⁷⁶ Документальний фільм «Депортація 44–46» (2020). Режисер-постановниця Олеся Моргунець-Ісаєнко. Хронотоп: 0.46–1.46. *Архів Романа Кабачія*.

⁶⁷⁷ Терещук Г. «Депортація 44–46». Документальний фільм...

⁶⁷⁸ Документальний фільм «Депортація 44–46» (2020). Хронотоп: 1.47–2.51...

⁶⁷⁹ Там само. Хронотоп: 5.35–1.15.07.

⁶⁸⁰ Там само. Хронотоп: 9.07–9.40.

⁶⁸¹ Там само. Хронотоп: 10.05–11.57.

самовідданою працею на честь великої праці»⁶⁸². Також у стрічці продемонстровано унікальні кадри із кіножурналу 1944 р. із постановочною сценою допиту вояків УПА⁶⁸³.

На відміну від попередньо проаналізованих художньо-документальних фільмів, у кінострічці «Депортація 44–46» головне місце займають не спогади очевидців, а реконструкція історії регіону Закарзоння під час Другої світової війни, із великою кількістю включених кадрів із радянської хроніки.

У документальних передачах «Машина часу» (5 канал, 2017 р.) у циклі із 4 серій «“Вісла”. Етнічний злочин проти українців Польщі – 70 років потому» та «Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Операція з переселенням бойків у 1951 р.» (ЗІК, 2015 р.) автори поєднали фактологічно-документальні витяги із розповідями очевидців описуваних подій.

Серія передач «Машина часу» розпочиналась із невеликого репортажу про святкування на березі ріки Сян у Перемишлі 70-річчя операції «Вісла». Під час цього заходу з'явилось декілька чоловіків із плакатами, на яких звинувачують українців у злочинах. Як прокоментував голос за кадром, «з ними одразу проводять бесіду люди у цивільному вбранні, але з посвідченнями. За якийсь час плакати зникають». Така охорона покликана убезпечити присутніх від будь-яких можливих провокацій на тлі погіршення польсько-українських відносин. Проте ведучий Олег Криштопа висловився з цього приводу більш різкіше, і дещо контroversійніше: «Офіційна Польща робить усе, щоб уникнути згадок про річницю державного злочину супроти своїх громадян української національності. Утім частина польського суспільства в цей момент такий перебуває серед українців»⁶⁸⁴.

Серед них була також і публіцистка Іза Хруслінська, яка зауважувала: «...історія для мене не щось на чому треба будувати майбутнє, але не можна майбутнього будувати, коли ти забуваєш про історію». Також публіцистка в цьому коментарі наголошувала, що акція «Вісла» для української громади тривала не лише кілька міся-

⁶⁸² Документальний фільм «Депортація 44–46» (2020). Хронотоп: 41-43–41.48.

⁶⁸³ Там само. Хронотоп: 43.44–47.17.

⁶⁸⁴ «Машина часу. “Вісла”. Етнічний злочин проти українців Польщі – 70 років потому». Ч. 1. ТРК «НБМ», «Експрес-Інформ» (29.10.2017). Хронотоп: 0.20–1.06. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=0Mgnd-Zw1lw> (дата звернення: 28.03.2018).

ців у 1947 р., а «до самого кінця Народної Польщі», тому потрібно пам'ятати про те, що сталося, щоб минуле не повернулося, особливо зважаючи на деструктивний вплив Росії, яка розпалює міжнаціональну ворожнечу⁶⁸⁵. Ці два коментарі стають лейтмотивом для серії цих програм: пам'ятаємо про причетність Польщі, а насамперед Росії (СРСР) як головного винуватця. Одним із прикладів такої ідеї у передачі є згадки не лише про польсько-український конфлікт на Закерзонні, трагедії Сагрині та Павлокоми, а й про спроби примирення між АК та УПА влітку 1945 р., спільну антикомуністичну акцію 1946 р. у Грубешові⁶⁸⁶.

У телепередачі «Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Операція з переселенням», присвяченій радянсько-польському обміну територіями 1951 р. та депортації бойків із Нижньо-Устриківського, частини Хирівського та Стрілківського районів на Південний-Схід УРСР, теж акцентували на тому, що вище згадувані події є злочином комуністичних влад Польщі та Радянського Союзу⁶⁸⁷.

До розгляду було взято лише документальні, або документально-художні фільми, адже не було виявлено повнометражної художньої стрічки про ці події. Можна припустити, що це пов'язано з недостатнім фінансуванням кінематографу в Україні. Протягом останніх років окреслюється позитивна тенденція появи фільмів на історичні сюжети. Однак, як засвідчив аналіз матеріалів ЗМІ⁶⁸⁸, пам'ять про депортацію не артикульована на загальноукраїнському рівні і залишається в межах регіональної пам'яті, тому можливо поки немає зацікавлення у висвітленні цієї тематики у художній кінопродукції.

Більшість проаналізованих документальних фільмів є візією спільноти переселенців, ауторепрезентацією – образом самих себе. Адже їх авторами чи замовниками були вихідці з родин депортованих, ентузіасти, які зацікавилися цією історією. Їх заангажованість, емо-

⁶⁸⁵ Там само. Хронотоп: 1.06–1.49.

⁶⁸⁶ Там само. Хронотоп: 9.37–16.35.

⁶⁸⁷ Кіпіані В. «Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Операція з переселенням». (21.06.2015). Хронотоп: 0.25–0.37. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=77QbAf89a6A> (дата звернення: 28.03.2018).

⁶⁸⁸ Павлів Ю. Депортації українців з польсько-українського прикордоння 1944–1951 рр. у регіональній пам'яті: автореф. ... канд. іст. наук. / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства. Львів, 2018. С. 12–13.

ційний зв'язок із описуваними подіями вплинули на те, яку картину минулого вони репрезентували. У більшості стрічок сюжетна лінія подана так, що депортованих зображали здебільшого як жертву, пасивного актора історичних подій, водночас наголошувалось на тому, що пам'ять про депортованих заслуговує на збереження та поширення не лише серед нащадків, а й ширше громади, держави, у якій проживає. Водночас наголошення у телепередачах на відповідальності комуністичних режимів, а насамперед Радянського Союзу, за депортації українців, є відображенням сучасних реалій – російської агресії, анексії, які актуалізували, загострили сприйняття подій минулого.

3.3. ОБРАЗ ЗАКЕРЗОННЯ ТА ДЕПОРТОВАНИХ УКРАЇНЦІВ ІЗ ПОЛЬЩІ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Окреслений регіон та ширші проблеми, пов'язані із депортаційними акціями під час Другої світової війни, відображені на сторінках публіцистичних видань, науково-популярних розвідок для широкого загалу людей та художньої літератури.

Історія цього прикордонного та складного простору під час Другої світової війни стала видимою для українських та польських публіцистів у середині 1990-х років у контексті роковин операції «Вісла», символічних жестів примирення-добросусідства президентів країн. Редакція інтелектуального часопису «Ї» (№ 10 за 1997 р.) розмістила передрук звернення польських інтелектуалів у паризькому журналі «Культура», із засудженням акції «Вісла». Діячі висловили співчуття її жертвам, і визнали акцію як таку, що «була породженням сталінської системи, вислідом тоталітарної політики та ідеології»⁶⁸⁹. У цьому ж номері в розлогій аналітично-фактографічній розвідці польський політолог та публіцист Тадеуш Анджей Ольшанський проаналізував польсько-українське протистояння 1943–1947 рр., яке, на його думку, було результатом «початкової фази Другої світової війни»⁶⁹⁰. Автор підкреслював роль деморалізуючих факторів, під час радянської та

⁶⁸⁹ Пам'яті жертв акції «Вісла». *Незалежний культурологічний часопис «Ї»* / за ред. Т. Возняка. 1997. № 10. С. 4–5.

⁶⁹⁰ Ольшанський Т.-А. Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. *Незалежний культурологічний часопис «Ї»* / за ред. Т. Возняка. 1997. № 10. С. 35.

німецької окупації Волині, водночас покладаючи вину за здійснений терор у 1943 р. на «українське політичне керівництво, точніше – бандерівську ОУН»⁶⁹¹. Не оминає увагою публіцист і польський терор, який відбувався на тлі депортації українців до УРСР⁶⁹². Т.-А. Ольшанський підсумовував, що першочерговою метою акції «Вісла» була депортація українського населення, згодом – ліквідація УПА⁶⁹³.

Історик Ярослав Дашкевич теж відзначив у публікації в часописі «І», що «це акт здійснення колективної відповідальності, продиктованої не військовими, а політичними вимогами згідно з правилами етнічної чистки»⁶⁹⁴. На думку історика, формула «прощаємо та просимо пробачення», прийнята на Конгресі українців Польщі з нагоди 50-річчя операції «Вісла» (який не може репрезентувати усе українське суспільство), була поспішною, адже польське суспільство не готове до діалогу, а такі заяви, навпаки, його поляризують⁶⁹⁵. Як підтвердження своєї думки, історик процитував віце-маршалка сейму Марека Боровського (Союз Демократичної Лівіці): «Поки що не бачу шансу, щоб сейм засудив операцію “Вісла”. Операція була наслідком, а не причиною певних подій»⁶⁹⁶.

Наступну активну хвилю зацікавлення проблематикою депортацій та регіоном Закерзоння можна простежити у другій половині 2010-х років, що пов'язано із роковинами переселенських акцій, Волинської трагедії. Також події Революції Гідності 2013–2014 рр., анексія Кримського півострова, окупація Донецької та Луганської області Російською Федерацією актуалізували у ширшому контексті вивчення українських студій, зокрема й історії прикордонних регіонів.

Український поет і редактор Лесь Белей та польський журналіст і письменник Лукаш Сатурчак здійснили дослідження неофіційного виміру польсько-українських відносин, яке завершилось збіркою репортажів, записаних у десяти населених пунктах обабіч кордону між Польщею та Україною. «Асиметрична симетрія» (2014) пролягала по прикордонних Шегині та Медиці, просторі важкої історії – Воли-

⁶⁹¹ Там само. С. 42–43.

⁶⁹² Там само. С. 49–50.

⁶⁹³ Там само. С. 53.

⁶⁹⁴ Дашкевич Я. Подзвінне операції Вісла. *Незалежний культурологічний часопис «І»* / за ред. Т. Возняка. 1997. № 10. С. 62.

⁶⁹⁵ Там само. С. 65–66.

⁶⁹⁶ Там само. С. 69.

ні та Підкарпатті, Львову та Кракову. В Україні з польською громадою розмовляв Л. Белей, а у Польщі з українською – Л. Сатурчак⁶⁹⁷. Інтерв'ю для книги були записані у 2013–2014 рр. під час Євромайдану та Революції Гідності в Україні, тобто до хвилі так званої «війни пам'ятників». У розділі, присвяченому Перемишлю, польський публіцист Л. Сатурчак (походить із Підкарпаття та розуміє специфіку терену, адже село, звідки він, було до депортаційних акцій українським) опублікував репортажі із чотирма містянками-українками (двоє із них переїхали з України та не мають родини у Польщі, а двоє інших – із північно-західних регіонів Польщі та мають коріння у Підкарпатті)⁶⁹⁸. Розмова із однією з респонденток – пані Марією (переїхала з батьками у Перемишль у середині 1960-х років, адже її родина походила з-під Перемишля, батьки повернулись одразу за дідусем та бабусею) – ретранслює короткий нарис життя української громади в Польщі від 1950-х до 1990-х років. У радянський час атмосфера в місті була напруженою, родині пані Марії вслід кричали «українці» та «бандерівці»⁶⁹⁹. У 1990-ті роки, як пригадувала жінка, поляки ще вороже сприймали організацію фестивалю української культури, проте в останні роки ситуація покращується, «стосунки повертаються до добросусідських», а збір допомоги для Майдану демонструє, що є проблеми, перед якими поляки та українці можуть об'єднуватись⁷⁰⁰.

Журналіст та історик Вахтанг Кіпіані в 2017 р. уклав збірник статей, які виходили на популярному інтернет-ресурсі «Історична правда» і були присвячені польсько-українським відносинам у ХХ ст. У ньому вміщено історичну розвідку про операцію «Вісла» Юрія Гаврилюка, де, на основі документів, автор доводить, що її головною метою була асиміляція українців⁷⁰¹. У збірнику є стаття Наталії Кляшторної (етнографка, промоторка пам'яті про депортацію бойків)

⁶⁹⁷ Белей Л., Сатурчак Л. Асиметрична симетрія. Польові дослідження українсько-польських відносин. Київ: Темпора, 2014. С. 5–6.

⁶⁹⁸ Там само. С. 46–49.

⁶⁹⁹ Там само. С. 50.

⁷⁰⁰ Там само. С. 51.

⁷⁰¹ Гаврилюк Ю. Акція «Вісла» – останній акт українсько-польської трагедії. *Війна двох правд. Поляки та українці у кривавому ХХ столітті. Бібліотека «Історичної правди»* / упоряд. В. Кіпіані. Харків: Vivat, 2017. С. 130–137.

про так званий обмін населенням між СРСР та Польською республікою 1951 р. із чималим фактографічним матеріалом. Вартими уваги є зауваги Н. Кляшторної про усвідомлення винуватців цієї трагедії: «...бойки переважно вважають винними два режими – радянський і польський, ... поляки схильні всю провину покладати на радянський сталінський режим»⁷⁰². Також авторка підсумовувала, що обмін територіями між державами і згода Польщі на отримання менш розвинутого гірського терену мали стратегічну мету: дозволили «збудувати на Сянї одну з найпотужніших у Європі гідроелектростанцій»⁷⁰³.

Про українську громаду – друге та третє покоління депортованих у рамках операції «Вісла» – розповідає книжка художніх репортажів Олега Криштопи «Останні українці Польщі», видана у 2019 р. Промовиста назва відображає чисельне зменшення кількості українців: «Через 70 років після цього у Польщі українцями називають себе заледве 30 тисяч. Одиниці тих, які ще й пам'ятають депортацію, і їхні діти – ті з них, які всупереч офіційній політиці не асимілювались»⁷⁰⁴. У восьми розділах, поділених за географічним принципом, подано розповіді про війну та депортації, життя на нових теренах опісля акції «Вісла», труднощі, яких зазнавали українці, аби вберегти свою ідентичність, проблему асиміляції в сучасних реаліях. Отже, ключовими героями розповідей є люди – різні генерації українців Польщі. Простір, який описує автор (північно-західні терени, чи майже знелюднені гірські масиви Лемківщини та Бойківщини, або ж Перемишль), виступає виразним ландшафтом, який підсилює життєві історії.

Розмови із поколінням очевидців переважно відображають минуле. Герої оповідають про переслідування напередодні виселення 1947 р., утиски з боку поляків, переховування, важку дорогу та життя опісля на нових теренах⁷⁰⁵.

Натомість герої із другого та третього покоління – це ті нащадки, які вистояли, вирости із виплеканим батьками почуттям українськості, зрештою самі долучились до розбудови української громади тією

⁷⁰² Кляшторна Н. 1951-й: операція без наркозу. *Війна двох правд. Поляки та українці у кривавому ХХ столітті*. Бібліотека «Історичної правди» / упоряд. В. Кіпіані. Харків: Vivat, 2017. С. 155–156.

⁷⁰³ Там само. С. 159.

⁷⁰⁴ Криштопа О. *Останні українці Польщі*. Брустурів: Дискурсус, 2019. С. 17.

⁷⁰⁵ Там само. С. 34–37.

чи іншою мірою. Історії цих людей, розкиданих по усій Польщі, розповідають про травми батьків, які пережили виселення, концтабір Явожно⁷⁰⁶, їх вплив на подальше життя, прагнення повернутись до рідних сторін⁷⁰⁷; про практикування, чи збереження власної ідентичності, збудованої на уявленнях, частково ідеалістичних споминах про Україну: «В нас у родині ніколи не розмовляли польською – батьки нас вчили української, це була перша наша мова. Польську я вже почувала від дітей, з якими гралася. Батьки нам розказували, що наша Батьківщина – Україна ... А де для вас Батьківщина? ... – Україна! ... Батьки не знали України, але при тому ніколи не говорили, що вони жили у Польщі. Вони казали: у нас вдома» (із розмови із пані Стефанією)⁷⁰⁸.

Ще однією важливою сюжетною лінією, яка присутня майже у всіх розмовах із дітьми та внуками українців Польщі, є питання побудови власної ідентичності, пошуки орієнтирів, які б допомагали надалі творити та відчувати свою українськість⁷⁰⁹. О. Криштопа чи не вперше висвітлює проблеми поколінь, які виховані в українських традиціях, відчувають дещо менше тиску за своє етнічне походження, проте перед ними все гостріше постає проблема асиміляції⁷¹⁰.

Регіон Закерзоння також залишається й у фокусі польських інтелектуалів. Яцек Куронь, відомий громадський діяч та публіцист у 1997 р., на хвилі публічного зацікавлення акцією «Вісла», підтримав звернення польських інтелектуалів із її засудженням та співчуттям жертвам. У цей же рік публіцист написав один із найвідоміших своїх есеїв «У пастці історії», де, проаналізувавши болісні аспекти польсько-українського співіснування, наголосив на важливості польсько-українських наукових семінарів та перспективи зближення, порозуміння між народами⁷¹¹, адже лише так держави можуть вийти «з історичної пастки, якою користувалися, а може, й наставили її великі держави»⁷¹². На важливості поєднання Я. Куронь наголошував

⁷⁰⁶ Криштопа О. Останні українці Польщі... С. 162.

⁷⁰⁷ Там само. С. 101.

⁷⁰⁸ Там само. С. 165.

⁷⁰⁹ Там само. С. 215–223.

⁷¹⁰ Там само. С. 166–167.

⁷¹¹ Куронь Я. У пастці історії. *Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог*. Київ: Дух і літера, 2012. С. 100–106.

⁷¹² Там само. С. 107.

і в доповіді, виголошеній на конференції з нагоди 55-річчя операції «Вісла» (ініційована Польсько-українським форумом, Об'єднанням українців у Польщі, орденом отців василіан у Варшаві, під патронатом президента Александра Квасневського; відбулась у Варшаві у Фонді Стефана Баторія), розповідаючи про злочини поляків та українців під час війни супроти один одного, наголошуючи на тому, що «Вісла» – це частина ряду злочинів у спільній історії/Вітчизні/культурних надбаннях⁷¹³, тому «важливо, щоб ми зуміли перервати її у своїх серцях, щоб ми навчилися по-справжньому любити нашу відмінність, і пишатися тим, що, хоча від давньої спадщини залишилися рештки, але то рештки нашої спільної Вітчизни»⁷¹⁴.

Натомість інший польський публіцист Богдан Скарадзінський 1997 р. у статті, що згодом увійшла до збірника його есеїв «Увага на Схід», вважав за потрібне не проводити жодних святкувань із нагоди річниці акції «Вісла», адже загалом у польському суспільстві не було розуміння цього питання, а заяви у цьому історичному контексті про «масове переслідування українців, організоване поляками», були вигідні для Росії. Як доказ неготовності поляків до діалогу Б. Скарадзінський наводить приклад звернення Канадського Конгресу Полонії до влади України із закликами про «небезпеку націонал-фашистської загрози, що нависла над Україною»⁷¹⁵. Публіцист критикував також тактику, яку, на його думку, обрало Об'єднання українців у Польщі, розповідаючи про акцію «Вісла» без ширшого контексту польсько-українського сусідства, «виключаючи діалог на ширшій, суспільній платформі; блокуючи полякам шлях до розуміння кривд та помилок обох сторін»⁷¹⁶. Не ефективним, на думку публіциста, був також заклик польських інтелектуалів, вирваний із контексту польсько-українських відносин, бо проблема «Вісли» – це символ тих непорозумінь, що існують між народами після 50 років⁷¹⁷.

⁷¹³ Куронь Я. Виступ на семінарі, організованому з нагоди 55-х роковин операції «Вісла». *Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог*. Київ: Дух і літера, 2012. С. 193–197.

⁷¹⁴ Там само. С. 197.

⁷¹⁵ Skaradziński B. Akcja «Wisła» – w 50 lat później. *Skaradziński B. Uwaga na Wschód*. Warszawa: Biblioteka «Więzi», 2007. Т. 198. S. 114–115.

⁷¹⁶ Ibid. S. 117.

⁷¹⁷ Ibid. S. 120.

У жанрі художнього репортажу відомий журналіст «Газети Виборчої» Павел Смоленський у збірці «Похорон різуна», що вийшла в Польщі у 2001 р., перекладена українською у 2007 р., розповів історії про польсько-українські кривди Другої світової війни та їх сприйняття у середині 1990-х на початку 2000-х років, зосереджуючи увагу, наприклад, на труднощах процесу ексгумації та перепоховання останків вояків УПА в с. Бірча⁷¹⁸, історії пана Діонізія з польсько-української родини, який, ідентифікуючи себе поляком, і не зважаючи на суспільний супротив та залякування, прибирав і вшановував убитих українців с. Павлокома⁷¹⁹. Ці та інші розповіді стосуються так званої суми кривд поляків та українців; автор не полемізує з цього приводу, а співчуває втратам по обидва боки. Опосередковано репортажі стосуються і питання депортації українців. Як зауважив історик Станіслав Кульчицький у післямові до українського видання, ця книжка дає відповідь, чи потрібно пам'ятати такі трагічні сторінки польсько-української історії – «замовчувати не варто, бо завжди знайдуться не чисті на руку політики, здатні у власних інтересах роз'ятрити незагоєні рани»⁷²⁰.

У 2017 р. П. Смоленський видав збірку репортажів із свідками-жертвами операції «Вісла». Надаючи їм слово, автор намагався охопити спектр проблем не лише матеріального спрямування, з якими стикались люди, а й проблему збереження української ідентичності, пам'яті про коріння.⁷²¹ Книжка П. Смоленського «Сироп з полину» є не лише збіркою розмов із очевидцями операції «Вісла», а також тими, хто був ув'язнений у концентраційному таборі Явожно (колишній філії концтабору «Аушвіц»), а й документальним нарисом про причини та перебіг депортації⁷²².

⁷¹⁸ Смоленський П. Похорон різуна. *Смоленський П. Похорон різуна* / пер. з пол. А. Бондаря. Київ: «Наш час», 2007. С. 24–40.

⁷¹⁹ Смоленський П. Тихо, Діонізію. *Смоленський П. Похорон різуна* / пер. з пол. А. Бондаря. Київ: «Наш час», 2007. С. 90–105.

⁷²⁰ Кульчицький С. Післямова історика. *Смоленський П. Похорон різуна* / пер. з пол. А. Бондаря. Київ: «Наш час», 2007. С. 148.

⁷²¹ Czarnecka D. Paweł Smoleński – «Syrop z piołunu. Wagnani w akcji „Wisła”» – recenzja. URL: <https://histmag.org/Pawel-Smolenski-Syrop-z-piolunu.-Wagnani-w-akcji-Wisla-recenzja-15933> (дата звернення: 22.03.2018).

⁷²² Smolecki P. Syrop z piołunu. Wagnani w akcji «Wisła». Wołowiec, 2017. S.19–29.

Видання вміщує розповіді про події 1938 р.: руйнування православних храмів, міжнаціональний конфлікт та терор із боку польської влади та різних підпільних формувань (у Павлокомі, Пискоровичах, Верховині, Завадці Морахівській⁷²³) під час Другої світової війни; примусова депортація до Радянського Союзу у 1944–1946 рр., спроби її уникнення⁷²⁴. Тобто автор подав ширше тло подій, які передували операції «Вісла», саму ж акцію характеризує (також на основі розповідей свідків) як завершальний акт у вирішенні українського питання⁷²⁵.

Особливої уваги заслуговують розділи, присвячені в'язням концтабору у Явожно. П. Смоленський знову за допомогою спогадів підважує тези про незначну кількість засуджених українців (декілька тисяч), відтак не суттєвість проблеми. Автор подає не лише уривки розповідей, які він зумів записати, а й частини спогадів та прохань до владних кіл 1990–2000-х років, які складали колишні в'язні, з метою отримання роз'яснення-уточнення щодо власної справи, можливості зарахування цих втрачених років до стажу роботи⁷²⁶. У них переважно йдеться про безпідставні звинувачення, важкі, нелюдські умови перебування, катування, вибивання свідчень. Сучасний вимір життя української спільноти розкритий автором у трьох останніх розділах, у яких показано, який вагомий слід залишила операція «Вісла»⁷²⁷.

За схожим принципом (на основі свідчень) побудована публікація ще одного польського журналіста Кшиштофа Земца. Автор намагався без моралізаторства і політичних оцінок процесу депортації подати записи інтерв'ю із українцями, які пережили операцію «Вісла», намагаючись продемонструвати драматизм цієї події⁷²⁸. Однак у передмові до книжки К. Земец наголошував, що, висвітлюючи ці події, намагається продемонструвати вплив системи, тобто «політиків, чи великих цього світу» на життя конкретної спільноти, людини. Водночас автор наполягав на важливості розуміння масштабів втрати цілого пласту

⁷²³ Ibid. S. 48–68.

⁷²⁴ Smolecki P. Syrop z pioiunu... S. 30–47.

⁷²⁵ Ibid. S. 107.

⁷²⁶ Ibid. S. 177–193.

⁷²⁷ Ibid. S. 194–216.

⁷²⁸ Nowa książką Krzysztofa Ziemca – Wysiedleni. Akcja «Wisła» 1947. *Do Rzeczy.pl*. URL: <https://dorzczy.pl/kraj/45555/Nowa-ksiazka-Krzysztofa-Ziemca-Wysiedleni-Akcja-Wisla-1947.html> (дата звернення: 22.03.2018).

культури, а також пам'яті про ці трагічні події⁷²⁹. Розділи публікації поділені за географічним принципом та відображають сучасне місце проживання очевидців операції «Вісла»: Схід Польщі (розмова із паном, який повернувся в місце свого народження у с. Березно, що неподалік Холма), «Напрямок Прусія», «Бещади», «Мазури», «На Захід» (інтерв'ю з лемками). Герої книжки розповідають про спокійне довоєнне життя, тривожні роки під час війни, пов'язані із сутичками між польськими та українськими підпільниками, відплатними акціями⁷³⁰, або ж терором, грабежем банд формувань («банди» – за визначенням свідків)⁷³¹. Інтерв'юер неоднаразово запитує, чи не пов'язують свідки терор польських боївків із подіями на Волині, однак отримує негативну відповідь⁷³². Болісні оповіді з часу війни та перших повоєнних років завершуються спогадами про нетривалий спокій опісля вбивства К. Свєрчевського, натомість апогеєм стає акція «Вісла» – примусова депортація на північно-західні терени.

Публіцист К. Земерц також порушував ще одне складне питання – ідентичності, запитуючи у своїх героїв, ким вони себе відчувають. Респонденти у своїх оповідях уникали, або ж доволі обережно відповідали, що є «православними поляками»⁷³³, «поляками українського походження»⁷³⁴, «змішаного походження»⁷³⁵.

Окрім таких доволі поміркованих публіцистичних нарисів, у Польщі виходили також такі, які вказували на превентивність операції «Вісла» у польсько-українському протистоянні на прикордонних теренах⁷³⁶, яке на той час уже майже не існувало.

Сучасна література, зважаючи на катаклізми ХХ ст., розвивається в руслі, за визначенням українського дослідника Івана Монолатія, «меморіалізації текстів»⁷³⁷. Тобто у цьому контексті відбувається «літе-

⁷²⁹ Ziemiec K. *Wysiedleni. Akcja Wisła 1947*. Poznań: Wydawnictwo: Zysk i S-ka, 2017. S. 8–9.

⁷³⁰ Ibid. S. 52–53.

⁷³¹ Ibid. S. 28–31, 69–71, 83–84, 110–111.

⁷³² Ibid. S. 69–70.

⁷³³ Ibid. S. 24–25.

⁷³⁴ Ibid. S. 60–61.

⁷³⁵ Ibid. S. 117.

⁷³⁶ Koprowski M. A. *Akcja «Wisła»*. *Krwawa wojna z OUN-UPA*. Zakrzewo: Wydawnictwo Replika, 2016. S. 7–10.

⁷³⁷ Монолатій І. Львів: від міста-перехрестя до міста жертви («Танго смерті») Юрія Винничука). *Монолатій І. Від Донецька до Перемишля. Як сучасна*

ратурне топографування місцевості як культурної практики». Ці явища характерні й для української літератури, у якій формується творення символічного простору різними спільнотами: пам'ять одних через травму чи цілковите знищення зникає, натомість відбувається створення нових сенсів іншими, «чужими», які також відшуковують та реконструюють у пам'яті та ландшафті міста⁷³⁸.

Створення художньої літератури про певну місцевість, регіон слугує одним із засобів збереження, передачі пам'яті спільноти, чи соціальної групи. Водночас, з огляду на важливість комеморації, поява художніх текстів також впливає на формування колективного уявлення, чи образу про історію конкретного простору.

Одним із перших прикладів літературного топографування простору Закерзоння в українській художній прозі можна вважати твір «Вічний календар» (2019 р.) Василя Махна. Автор оповідає історію вигаданого села Митниці на Поділлі від XVIII до XXI ст. (прототипом слугувало село Базар Чортківського району Тернопільської області)⁷³⁹. В. Махно, надихнувшись сімейною історією (родину автора по батькові переселено з Дубна біля Лежайська до Базару⁷⁴⁰), додає у розповідь історію депортованих із Польщі, які приїжджають у 1946 р. до подільського села.

Сюжетні лінії присвячені депортованим українцям із Польщі, вписані у ширше історичне тло регіону, на противагу творам авторів із спільноти переселенців, які документують переважно досвід свідків депортації, їх наступних поколінь. Варто зауважити, що автор, використавши при підготовці до книжки родинні перекази, мемуарну та наукову літературу, доволі реалістично розповідає про організацію переселення, умови та побут у вагоні, переїзд до місця призначення родини Мехаметів⁷⁴¹.

Автор «Вічного календаря», на відміну від більшості спогадів депортованих, або ж їх публіцистичних розвідок, показує два вектори – переселення українців та поляків у рамках так званого «обміну

література «пам'ятає» українські міста. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. С. 131.

⁷³⁸ Монолатій І. Від Донецька до Перемишля. Як сучасна література «пам'ятає» українські міста. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. С. 7–9.

⁷³⁹ Інтерв'ю з Махно Василем, 1964 р. н., записане 9 вересня 2020 р. *Архів авторки.*

⁷⁴⁰ Там само.

⁷⁴¹ Махно В. Вічний календар. Львів: Видавництво Старого Лева, 2019. С. 413–419.

територіями»⁷⁴². У розділах про депортацію родини Мехаметів із селища Романова Комора (вигадане село на лівому березі Сяну) також йдеться про сім'ї поляків із Митниці та навколишніх сіл, які змушені покидати рідні для них сторони: «У навколишніх селах або колоніях Чорткова, Бучача, Підгайців, Монастириська вони залишали свої морги поля, гектари лісу, будинки, і знищене репатріацією життя. Ніхто не хотів залишатися»⁷⁴³. Натомість у їх опустілі домівки радянська влада скеровує родини депортованих українців із Польщі. За сюжетом книжки, родини переселених українців поселяють у фільварку, який належав польській шляхетській родині Коритовських⁷⁴⁴. Такий авторський підхід дозволяє зобразити схожі переживання депортованих, пов'язані із втратою, тугою та надією про повернення у рідні сторони⁷⁴⁵. «Скільки разів вони, піддавшись чуткам, готувались до повернення. І перше, що виймав його батько зі скриньки – папери, де було записане все майно, залишене там. Чутки й були чутками. Кордони замкнені – повертатись нікуди»⁷⁴⁶.

Упродовж 2020–2022 рр. з'явилися три художні публікації, сюжетами яких є досвід депортованих українців із Польщі. Цей факт вказує на суспільний резонанс щодо проблематики депортації навіть після чергових круглих роковин. У 2020 р. вийшла друком книжка «Мій дідусь був польським переселенцем» із документальними фрагментами про примусове переселення. Авторка Тетяна Іваніцька стала лауреаткою літературного конкурсу видавництва «Смолоскип» у номінації «Проза»⁷⁴⁷. Книжка написана на документальній основі (спогадах сім'ї Копалецьких, родинних оповідях авторки). У ній спогади поєднуються із оповідями про сучасні пошуки села, звідки походить рід⁷⁴⁸. Хоча твір Т. Іваніцької репрезентує погляд спільноти переселенців, однак наяв-

⁷⁴² Artymyshyn Y. Trans-Curzonian and border people. Ukrainians deported from Poland in Contemporary Ukrainian and Polish literature. *Prace Literaturoznawcze*, 2013. Issue 11. P. 133.

⁷⁴³ Махно В. Вічний календар... С. 427–428.

⁷⁴⁴ Там само. С. 458.

⁷⁴⁵ Там само. С. 429–430.

⁷⁴⁶ Там само. С. 458–459.

⁷⁴⁷ Мій дідусь був польським переселенцем. URL: <https://lira.dp.ua/products/my-ddus-buv-polskim-pereselencem.html>

⁷⁴⁸ Іваніцька Т. Мій дідусь був польським переселенцем. Дніпро: ЛІРА, 2020. С. 15–16.

ність літературної відзнаки також засвідчує інтерес до питання примусового переселення українців із Закарпаття.

У 2021 р. опубліковано роман «Схизматик. Діти Каїна» Тетяни Пахомової (переможниця престижної української літературної премії «Коронація слова» 2016 р.). У центрі сюжету – історія мешканця Надсяння під час Другої світової війни (зміна окупаційних режимів, міжнародний конфлікт), примусова депортація до УРСР⁷⁴⁹. Цього ж року книжка тележурналістки Христини Коціри «Яблука Єви» отримала відзнаку літконкурсу «Коронація слова» за друге місце⁷⁵⁰. Х. Коціра розповідає у ній про життєві перепити лемкині, депортованої до Тернопільщини у 1946 р., її нащадків у 2014 р., які опиняються на Сході України⁷⁵¹.

Вивчення прикордоння як особливої території, яка постала внаслідок геополітичних змін, творення та переміщення міждержавних кордонів, і водночас простору зустрічі – взаємозв'язку – супротиву культур та релігій, є можливим також за допомогою художньої літератури (публіцистики, репортажів). Проаналізовані тексти переважно стосуються змін територій під час Другої світової війни та їх впливу на місцеве населення, комунікацію між українськими та польськими громадами в регіоні на новому місці проживання опісля депортації, чи ширше у розрізі відносин між державами. Тексти, написані з перспективи більше, ніж півстоліття опісля описуваних подій, продемонструвати стійкі наслідки соціально-політичних катаклізмів і те, як суспільства продовжують їх пам'ятати. По обидва боки польсько-українського кордону головними у цьому пост-пам'ятанні (пост-комеморації поколінь) є болісні емоції (страх, відчай, біль), які разом із сентиментами формують ідеалізовану візію минулого регіонів⁷⁵².

⁷⁴⁹ Пахомова Т. Схизматик. Діти Каїна. URL: <https://bookclub.ua/catalog/books/adventure/shizmatik-diti-kayina>

⁷⁵⁰ Роман тележурналістки Христини Коціри «Яблука Єви» посів друге місце літконкурсу «Коронація слова»–2021. URL: <https://detector.media/info-space/article/191341/2021-08-21-roman-telezhurnalistky-khrystyny-kotsiry-yabluka-ievu-posiv-drugie-mistse-litkonkursu-koronatsiya-slova-2021/>

⁷⁵¹ Книга журналістки з Тернопільщини посіла призове місце у престижному конкурсі «Коронація слова». URL: <https://ternopoliany.te.ua/zhittya/61505-knyha-zhurnalistky-z-ternopilshchyny-posila-pryzove-mistse-u-prestyzhnomu-konkursi-koronatsiya-slova>

⁷⁵² Artyмышyn Y. Trans-Curzonian and border people... P. 136.

Розділ 4.

ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: ТРАНСМІСІЯ, ОБРАЗ «МАЛОЇ БАТЬКІВЩИНИ»

4.1. ОБРАЗ «МАЛОЇ БАТЬКІВЩИНИ». ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСМІСІЇ ПАМ'ЯТІ

Особистий травматичний досвід військового часу, замовчування тем, які пов'язані з ним у суспільстві, неможливість повернення після депортації у рідні місця, як і процес усвідомлення втрати, сприйняття нової дійсності (здебільшого болючої) після переїзду змушували сумувати за попереднім місцем проживання, порівнювати умови до і після. З часом, окрім порівняння умов до і після, люди починали змальовувати життя до війни, як і території, звідки були переселені, здебільшого у світлих барвах. Суттєву роль у цьому процесі відіграла ностальгія, яку нідерландський історик Франк Анкерсміт вважає «найсильнішою формою пам'яті, яка завше пов'язана з сильною і болісною свідомістю, що існує дистанція, яку неможливо подолати, що відділяє нас від предмету суму»⁷⁵³. Цю дистанцію частково можна подолати лише у мріях, думках, і такий мисленневий поворот до минулого (навіть ідеального та сконструйованого) допомагає відчути своє місце та приналежність до певної культурної системи⁷⁵⁴. Таким чином у пам'яті депортованих осіб відбувалося творення ідеалізованого образу «малої Батьківщини», що водночас можна трактувати як спосіб категоризації простору. Сукупність спогадів про «хороші добрі часи», прожиті в добросусідській громаді на тлі мальовничої природи до переселення, становлять основу так званого образу «малої Батьківщини» для депортованих українців із Польщі.

Творення пам'яті про втрачені терени відбувалося навколо двох взаємовиключних, конкуруючих зображень Батьківщини. Американський історик Ендрю Демшук, який досліджував процес творення колективної пам'яті німців, депортованих із Верхньої Сілезії, окреслює їх як хеймат, тобто «Батьківщину пам'яті» («*heimat of memory*»)

⁷⁵³ Trzeszczyńska P. *Lemkowszczyzna zapamiętana...* S. 152–153.

⁷⁵⁴ *Ibid.* S. 128.

та «Батьківщину трансформовану-змінену» (*«heimat transformed»*). Перша з них є ідеалізованою візією того, що вони втратили, друга – образом територій, які змінилися, після їх від'їзду⁷⁵⁵. Однак, як зауважує дослідник, ці два образи є сконструйованими, хоча і розвивалися разом. «Батьківщина пам'яті» – це понадчасова, пережита німецька Батьківщина, яка, залежно від регіональних особливостей, зосереджувалася навколо сільських, або урбаністичних пейзажів⁷⁵⁶. Польська дослідниця пам'яті про Креси та її трансмісію Малгожата Гловацька-Грайпер поділяє концепцію «двох Батьківщин», зауважуючи, що такий самий «конфлікт Батьківщин» можна простежити в уявленнях переселенців із Кресів та в їх нащадків, які вирости, слухаючи оповіді про втрачену Батьківщину⁷⁵⁷.

Цей, загалом позитивний, образ «малої Батьківщини» можна також вважати частиною комунікативної та культурної пам'яті переселенців. Автором цих теоретичних концептів є німецький дослідник Ян Ассман, який разом із дружиною Аляйдою Ассман розвинув модель колективної пам'яті як важливого чинника конструювання особистості. Ян Ассман запропонував два поняття – комунікативна та культурна пам'ять, щоб пояснити феномен колективної пам'яті. Перший вид, на думку дослідника, – це поточна пам'ять кількох поколінь, тоді як культурна – це сформована пам'ять про певний досвід, який набуває значення лише після вербалізації, візуалізації, тобто він втілюється в тексті, образі, обряді, пам'ятнику і завдяки зусиллям певної спільноти стає символом, важливим для самоусвідомлення⁷⁵⁸. У культурній пам'яті історія як минула реальність трансформується у міф. Згідно з трактуванням Я. Ассмана, міф – це історія, яка обґрунтовує певну реальність, щоб «пояснити дійсність через її походження»⁷⁵⁹. Ця реальність стає міфом (за визначенням польського історика Єжи

⁷⁵⁵ Demshuk A. *The Lost German East. Forced migration and the Politics of Memory 1945–1970*. New-York: Cambridge University Press. P. 13.

⁷⁵⁶ *Ibid.* P. 13–15.

⁷⁵⁷ Głowacka-Grajper M. *Transmisja pamięci. Działacze «sfery pamięci» i przekaz o Kresach Wshodnich we współczesnej Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2016. S. 179–180.

⁷⁵⁸ Ассман Я. *Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности* / пер. с нем. М. Сокольской. Москва: Языки славянской культуры, 2004. С. 52–55.

⁷⁵⁹ Ассман Я. *Культурная память...* С. 54–55.

Топольського – наративним міфом) як проявом людського мислення, яке не бажає перевіряти істинність сказаного, що, своєю чергою, призводить до догматизації певних моментів історії⁷⁶⁰.

«Мала Батьківщина» як комунікативна пам'ять поєднує, загалом, позитивні спогади про Холмщину, Надсяння, Лемківщину, Бойківщину, її природо-кліматичні особливості, дитинство-юність, спокійні, безтурботні роки, мирне та дружнє життя з поляками/чехами. Цей ідеалізований образ переселенці переповідають дітям і внукам. Комунікативна пам'ять, якщо її розглядати в ширшому контексті, – водночас і культурна. Адже пам'ять депортованих базується на «місцях пам'яті», тобто «точках кристалізації колективного спадку» соціальної групи⁷⁶¹. Іншими словами – це символічні маркери національної ідентичності: нематеріальні, матеріальні, ідейні⁷⁶².

Отже, «мала Батьківщина» – це витворений образ у свідомості переселенців, який водночас зберігає пам'ять про минуле, і слугує підставою для його інтерпретації. Використання теоретичної категорії «образ» пов'язане із розумінням, що мовний образ світу – це поточна інтерпретація реальності, з погляду того, хто її конструє, відображає ментальність особи, її поточні потреби. У свідомості формується ідеальний образ зовнішнього світу, який відображає знання про об'єкт пізнання, і це знання водночас є «переживанням» цього об'єкта через своє емоційне забарвлення⁷⁶³. Творення образу зосереджене навколо таких ключових для людини категоріях, як олюднений терен, у якому найважливіше місце займає дім-господарство, земля та природа, громада, із загалом приязними відносинами. Простір та місце в уявленнях депортованих є комплексним поняттям, яке, окрім певних географічних меж, має метафоричне значення. Наприклад, для переселенців із Холмщини та Надсяння, що проживали на рівнинній місцевості, основними точками опори, які слугували координатами дому, були земля, власне господарство, лісиста місцевість. Таку ж роль для лемків та бойків відгравали гори, ліс і власне господарство.

⁷⁶⁰ Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації. Київ: «К.І.С.», 2012. С. 209–210.

⁷⁶¹ Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. з фр. А. Репи. Київ: ТОВ «Видавництво КЛІО», 2014. С. 99–100.

⁷⁶² Там само. С. 100.

⁷⁶³ Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / отв. ред. Б. Серебrenников. Москва: Наука, 1988. С. 20.

Варто зауважити, що, як правило, депортовані особи були мешканцями сіл та малих містечок, рідше міст⁷⁶⁴.

Такий сильний зв'язок із територією, землею, як пише американська дослідниця Сюзін-Івонн Міхаласкі, є особливістю аграрних культур⁷⁶⁵. Проте поняття дому має дещо ширший контекст, і сприймається через певні фізичні (просторово-географічні) рамки, а у символічному значенні, «як місце – це *sacrum*» (щось священне)⁷⁶⁶. Крізь призму такого архаїчного протообразу дому як «символічного архетипу щасливого та безпечного місця», людина, означаючи своє місце, визначає себе і своє місце в світі⁷⁶⁷. Тобто дім є так званою точкою опори для конструювання власної я-ідентичності та навколишнього середовища. Як наголошував американський географ китайського походження Ї-Фі Туан, прив'язаність людей до місця свого походження та розуміння його як центру світу має універсальну сутність⁷⁶⁸.

Травматичний досвід війни та примусовий виїзд руйнує базове почуття захищеності, яке ототожнюється з сім'єю та домом (особливо гостро це переживають діти), залишаючи слід на все життя⁷⁶⁹. Водночас депортована особа, адаптувавшись до нових умов, вибудувавши своє життя, повертається у похилому віці все частіше до свого минулого, зокрема до місця народження. Канадська дослідниця українського походження Наталія Ханенко-Фрізен зауважувала, що збільшується відстань між реальністю, у якій живе людина старшого віку, та «зникаючими структурами їхнього традиційного життєсвіту з його уставленими правилами ... перетворює їх на споглядачів

⁷⁶⁴ Інтерв'ю з Жар. Вірою Антонівною, 1940 р. н., записане у м. Львові 2 лютого 2016 р. *Архів авторки*.

⁷⁶⁵ Michalasky S.-Y. *Ethno-national Orientation Among Lemkos in Poland*. URL: <http://www.carpatho-rusyn.org/susyn/lemko2.htm> (дата звернення: 06.04.2018).

⁷⁶⁶ Lehr U. «Ojczyzna przesiedlona». *Identyfikacja kulturowa polskich emigrantów wojennych w Londynie w perspektywie pokoleniowej*. *Ethnologiczne studium przypadku*. Kraków: Universitas, 2015. S. 159.

⁷⁶⁷ *Ibid.* S. 161.

⁷⁶⁸ Ciechorska-Kulesza K. *Tożsamość a przestrzeń w warunkach niestabilnych granic. Przypadek byłego województwa elbląskiego*. Gdańsk, 2016. S. 36.

⁷⁶⁹ Wylegała A. *Child migrants and deportees from Poland and Ukraine...* P. 296–297.

власного життя»⁷⁷⁰. Це спонукає до творення наративів, описів цього світу. Нідерландський психолог Ніко Фріджа стверджував, що таким чином людина прагне знайти «своє місце в часі, який невинно рухається, і просторі, який постійно змінюється»⁷⁷¹. Також постійні повороти у пам'яті до минулого можна вважати проявом так званого психо-біологічного феномена ремінісценції, суть якого доволі спрощено полягає у тому, що, чим старіша особа, тим частіше пригадує своє минуле, у якому може орієнтуватися краще, аніж у поточному часі. Посилення цього ефекту відбувається з віком. Нідерландський психолог Доув Драаісма, проаналізувавши публікації, які стосуються цього ефекту, вважав, що найкраще закарбовуються у пам'яті події, що відбувалися в дитинстві та юності, і були найсильнішими, призвели до серйозних змін, або ж були першими спробами/діями/активністю⁷⁷².

Ця підставова потреба людини у «закоріненні», як зауважувала польська соціальна антропологиня П. Трещинська, що досліджувала проблеми колективної та культурної пам'яті лемків, впливає на розуміння терену, звідки походить людина, як «місця над місцями», або іншими словами невмирущим геніумом (*genius loci* – «дух-опікун місця, який поєднує в собі окреслений простір духовними вартостями, символами, емоціями») ⁷⁷³.

Витворений в пам'яті простір не є досконалою копією фізичної реальності, а радше сукупністю значень, емоцій, які накладаються на певний географічний простір⁷⁷⁴. Цю особливість засвідчують матеріали проведеного контент-аналізу, зібраних інтерв'ю протягом 2012–2016 рр. Більшість респондентів «позитивно» оцінюють місцевість, звідки вони походять (розташування, красвиди, емоційні переживання, пов'язані з регіонами). В їхніх описах місцевості переважають позитивні коди, які її характеризували. Також позитивні оцінки стосуються дитячих спогадів, які пов'язані з лісом, рікою, іграми тощо: «Хвилювання, спогади дитячих років, то воно так ніби як ти дивишся кіно, згадуєш себе маленьким, як ти

⁷⁷⁰ Ханенко-Фрізен Н. Інший світ або Етнічність у дії: канадська українськість кінця двадцятого століття. Київ: Смолоскип, 2011. С. 91.

⁷⁷¹ Там само. С. 92.

⁷⁷² Draaisma D. *Fabryka nostalgii. O fenomenie pamięci wieku dojrzałego*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2010. S. 103–116.

⁷⁷³ Trzszczyńska P. *Łemkowszczyzna zapamiętana...* S. 136.

⁷⁷⁴ *Ibid.* S. 136.

ходиш по тих стежках, на гриби, на ягоди до лісу, річка маленька там протікала біля нашого села»⁷⁷⁵.

Окрема група текстових секвенцій відображає стан господарського життя на Закарпатті. Тут більшість кодів свідчать про позитивну оцінку – переважають описи хати, її інтер'єру, особливо багато уваги респонденти приділяють описам поля, худоби⁷⁷⁶. Можна припустити, що детальний опис майна пов'язаний не тільки з ностальгією, а й намаганням особи довести й собі, й новому оточенню, що вона чи її родина таки здобула певний соціальний статус (тому переселенці дуже боляче реагують на такі визначення, як «дурний лемко», «а то ті переселенці»⁷⁷⁷).

Текстові секвенції, умовно об'єднані характеристикою населеного пункту та громадського життя, загалом позитивні. Респонденти пригадували не тільки краєвиди, а й «окраси» (предмет гордості села/міста). Наприклад, вони згадують, що в селах діяли кооперативи, філії товариства «Рідна хата», аматорські хори, театри, читальні, дитячі садки, школи (під німецькою окупацією – українські), надходили газети зі Львова тощо⁷⁷⁸. Також високо оцінюють суспільні відносини в селах, навіть їх ідеалізують⁷⁷⁹.

Переселенці й про міжнаціональні українсько-польські, рідше українсько-чеські відносини (на Лемківщині)⁷⁸⁰ у своїх громадах до війни говорять, як про чудові, здебільшого безконфліктні⁷⁸¹. Однак на

⁷⁷⁵ Інтерв'ю з Беш. Євгенією, 1932 р. н., записане у м. Львові 6 березня 2012 р. *Архів авторки*.

⁷⁷⁶ Інтерв'ю з Л. Михайлом Стефановичем, 1933 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району (тепер – Чортківського району) Тернопільської області 7 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

⁷⁷⁷ Інтерв'ю з Хв. Михайлом Івановичем, 1936 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району (тепер – Чортківського району) Тернопільської області 8 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

⁷⁷⁸ Інтерв'ю з Лов. (В.) Марією Петрівною, 1920 р. н., записане у м. Львові 27 листопада 2012 р. *Архів авторки*.

⁷⁷⁹ Інтерв'ю з Д. Ярославом Юрійовичем, 1926 р. н., записане у м. Львові 19 жовтня 2014 р. *Архів авторки*.

⁷⁸⁰ Інтерв'ю з Ліг. Михайлом Стефановичем, 1933 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району (тепер – Чортківського району) Тернопільської області 7 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

⁷⁸¹ Інтерв'ю з В. Євгенією Степанівною, 1940 р. н., записане у м. Львові 14 червня 2012 р. *Архів авторки*.

рівні тогочасної Польської держави вони характеризують їх негативно⁷⁸². Таку розбіжність можна пояснити тим, що громада на прикордонні об'єднувала представників різних етносів і культурних традицій – стосунки між людьми будувалися тут не тільки за національною ознакою. Поділ у межах громади на «своїх» і «чужих» не збігався з етнічним, а практика змішаних шлюбів була звичною для «людини пограниччя». Такі сюжети демонструють відчуття належності до сільської громади, яке після переселення зникло. Саме ж переселення стало чи не одним із найтрагічніших моментів у їхньому житті⁷⁸³. Ідеалізація теж відображає процес утвердження соціальної групи як такої, коли минуле оберігається по-особливому, акцентуються виразні відмінності із зовнішнім світом, тоді як всередині – спрощуються, згладжуються⁷⁸⁴.

Результати контент-аналізу свідчать про сильну емоційну близькість депортованих із місцями їх народження, зокрема загалом позитивно оцінені сюжети в образі «малої Батьківщини» (місцевість, з якою пов'язане дитинство, юність, «рідні місця», спогади)⁷⁸⁵. Крім емоційного зв'язку із хронотопом Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Бойківщини, маркерами, які доводять належність переселенців до цих теренів, є розповіді про життя їхніх родин у попередні десятиліття або апеляція до історичних сюжетів⁷⁸⁶.

Цей зв'язок із так званим окультуреним простором можна трактувати як прояв культурної ідентичності (*cultural identity*). Розуміючи поняття ідентичності, як таке, що «знаходиться в діалектичному взаємозв'язку з суспільством ... формується соціальними процесами» (згідно з визначенням Томаса Лукмана та Пітера Бергера)⁷⁸⁷,

⁷⁸² Інтерв'ю з Як. Володимиром, 1935 р. н., записане у м. Львові 18 березня 2013 р. *Архів авторки*.

⁷⁸³ Анкета Захарчука С. М., 1935 р. н., заповнена у м. Львові 27 червня 2013 р. *Архів автора*.

⁷⁸⁴ Ассман Я. Культурная память... С. 40–41.

⁷⁸⁵ Інтерв'ю з Б. Миколаю, 1929 р. н., записане у м. Львові 13 березня 2012 р. *Архів авторки*; Інтерв'ю з Коб. Михайлом Петровичем, 1928 р. н., записане у смт. Івано-Франкове Львівської області 13 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

⁷⁸⁶ Інтерв'ю з Кр. Лідією, 1934 р. н., записане у м. Львові 4 серпня 2013 р. *Архів авторки*; Інтерв'ю з Тав. Андрієм, 1934 р. н., записане у м. Львові 12 жовтня 2014 р. *Архів авторки*.

⁷⁸⁷ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва: Медиум, 1995. С. 278. URL: <http://>

культурна ідентичність є одним із типів ідентичності, яку можна охарактеризувати як відчуття приналежності до окресленої групи чи культури⁷⁸⁸, що з'являється внаслідок «свідомого орієнтування людей на вартості групи, які декларують особливість та відмінність, і знаходять своє вираження в емоційному ставленні до них»⁷⁸⁹. Німецька дослідниця Урсула Лехр стверджувала, що культуру у цьому випадку слід розуміти крізь призму культурного універсуму, що є «референтною [ключовою, визначальною – Ю. А.] точкою/пунктом для формування розрізнення між “нами” та “ними”»⁷⁹⁰. У нетипових та стресових ситуаціях (до яких можна зарахувати і примусову депортацію) відчуття приналежності до певної культури, через усвідомлення та сприйняття її надбань, є «духовною, моральною точкою опори, а іноді є так званим місцем ментальної втечі від того, що є чужим, неприйнятним, або ж важким для засвоєння»⁷⁹¹. Іншими словами, людина, яка живе у «своєї» країні, і є закоріненою у культурі, з якою вона взаємодіє, не до кінця усвідомлює ці взаємозв'язки, але, перебуваючи за межами цієї спільноти, відчуває нестачу того, що колись складало її реальність та буденність, зокрема і матеріальний, духовний спадок⁷⁹².

Група текстових фрагментів, які відображають усвідомлення «малої Батьківщини», свідчить про тривалість цього процесу, що відбувався під впливом пережитого, переосмислення життя в літньому віці. Зазвичай респонденти зауважували, що спершу після приїзду до УРСР вирішували питання, пов'язані з виживанням, облаштуванням, згодом через зайнятість та роботу не мислили про такі категорії⁷⁹³.

У випадку осіб, які були депортовані в рамках операції «Вісла», використання концепту «малої Батьківщини» не завжди є можливим, адже частина людей зуміла повернутися у місця свого народження. У спогадах цих людей фігурують сюжети, які свідчать про прагнення

socioline.ru/pages/p-berger-t-lukman-sotsialnoe-konstruirovanie-realnosti (дата звернення: 06.04.2018).

⁷⁸⁸ Lehr U. «Ojczyzna przesiedlona»... S. 36–45.

⁷⁸⁹ Nikitorowicz J. Pogranicze, tożsamość, edukacja międzykulturowa. Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie «TRANS HUMANA», 1995. S. 82.

⁷⁹⁰ Lehr U. «Ojczyzna przesiedlona»... S. 45.

⁷⁹¹ Ibid. S. 70.

⁷⁹² Ibid. S. 71.

⁷⁹³ Інтерв'ю з Ром. Ніною Герасимівною, 1932 р. н., записане у м. Львові 15 березня 2012 р. *Архів авторки*.

повернення додому, яке відбувалося після десятків років після примусової депортації⁷⁹⁴, за умови наявності коштів, і можливості повернення у свій дім, чи викупу його у нових мешканців⁷⁹⁵. Бажання повернутися було пов'язане із сентиментами до місця свого походження, а також із труднощами матеріальної та соціально-психологічної адаптації⁷⁹⁶. Частина депортованих пригадували з позитивом про свої рідні сторони⁷⁹⁷, як ті, що опинилися в УРСР, однак важке облаштування на новому місці, створення сімей, загалом налагодження життя, водночас стримували прагнення до повернення.

Щоби простежити механізми й особливості збереження та передачі пам'яті, окрім записів інтерв'ю, було проведено у 2013–2018 рр. анкетування дітей та внуків депортованих (51 анкета). Варто зауважити, що анкети та інтерв'ю внуків переселенців поступаються інформативністю анкетам та інтерв'ю дітей переселенців; на обізнаність у родинній історії впливає також зв'язок із депортованим-родичем⁷⁹⁸.

Аналіз відкритих, розгорнутих відповідей на запитання: «Чим для Вас є Холмщина/Надсяння/Лемківщина/Бойківщина?», свідчить, що для половини респондентів (51 %) ці терени є Батьківщиною батьків-дідів, їх першою чи другою Батьківщиною, місцем, звідки походить родина/родинне коріння, тобто дещо відстороненим від них простором, бо стосується насамперед батьків/діда-баби, але водночас і місцем родинної приналежності/тяглості. Друге місце за частотою появи (15,7 %) займають відповіді про минулий досвід/пам'ять («пережиття») родини, емоційну пам'ять про родичів, рідну землю/першу Батьківщину батьків (13,7 %). Об'єднання в окрему групу цих категорій зумовлено емоційною характеристикою, яка стає визначальною,

⁷⁹⁴ Demidiuk N. Wracać chciało się każdemu. *Dwie godziny. Wspomnienia mieszkańców Chełmszczyzny i Południowego Podlasia o akcji «Wisła»*. Lublin; Biała Podlaska, 2013. S. 35.

⁷⁹⁵ Archiwum Wshodnie_1_0811. Akcja «Wisła» Data nagrania 09.1990. Osoba nagrywająca Jerzy Starzyński. Miejsce Komorniki. *AHM. DSH.* (Archiwum Historii Mówionej. Dom Spotkań z Historią Warszawa).

⁷⁹⁶ Rabczuk T. Chrystos Woskresie – Chrystus Zmartwychwstał. *Dwie godziny. Wspomnienia mieszkańców Chełmszczyzny...* S. 25–27.

⁷⁹⁷ Roczakowska W. Nie płaczące, jest gdzie mieszkać i chleb jeszcze jest. *Dwie godziny. Wspomnienia mieszkańców Chełmszczyzny...* S. 90–91.

⁷⁹⁸ Павлів Ю. Образ «малої вітчизни» в історичній пам'яті переселенців із Холмщини та Лемківщини. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів. 2015. Вип. 8. С. 171–172.

адже частина дітей та внуків виростили із розповідями про терени, які були сповнені сумом⁷⁹⁹ (опосередковано сприймаючи через нього втрату)⁸⁰⁰ та ностальгією за «хорошими, добрими часами», які також ретранслюють у своїх розповідях в інтерв'ю⁸⁰¹.

Схожі тенденції пам'ятання можна прослідкувати в третього покоління нащадків, депортованих у акції «Вісла» 2015 р. Олена Боднар проводила соціологічне опитування за допомогою анкети в Інтернеті, яку заповнило 182 особи віком 16–35 років, а також записала 12 поглиблених інтерв'ю. Внуки переселенців відзначали, що для них важливою є тема депортації, до якої вони ставляться із пошаною, знають місцевості, звідки походить їх родина. Однак зв'язок, чи асоціації із акцією «Вісла» є дещо відстороненими, менш емоційними: «Видно певну спробу дистанції до минулого. Мають пошану, зрозуміння для попередніх поколінь, яке проявляється в зацікавленні цією темою, участі в заходах, зв'язаних із нею, і відвідування рідних земель, але одночасно спрямування на майбутнє і змирення з історією»⁸⁰². Одна із респонденток зауважувала: «Я усвідомлюю, що діялося, що мої діди пережили, але якби не це, думаю, що мене б тут не було. Ви мене питаєте, чи відчуваю до когось жаль за ці події? Ні ... Це був великий біль, виривання з дому. Я вже так не думаю»⁸⁰³.

Таке запам'ятовування нащадками теренів, звідки походить родина, є постпам'яттю, тобто, згідно з інтерпретацією польської соціальної антропологині Катажини Каніовської, це пам'ять другого покоління, яке «не переживало цієї дійсності», але воно впливає на окреслення ідентичності цих осіб. Така пам'ять із додатком постає поглядом на минуле і «продовженням пам'яті свідків і учасників минулої реальності, формуючи тогочасне мислення та погляд про себе, світ»⁸⁰⁴.

⁷⁹⁹ Інтерв'ю з Б. Ярославом, 1984 р. н., записане у м. Коломия Івано-Франківської області 22 грудня 2013 р. *Архів авторки*.

⁸⁰⁰ Głowacka-Grajper M. Transmisja pamięci... S. 192.

⁸⁰¹ Інтерв'ю з В. Олександром, 1943 р. н., записане у м. Львові 19 червня 2012 р. *Архів авторки*; Інтерв'ю з Прок. (М.) Ольгою Василівною, 1940 р. н., записане у м. Львові 17 серпня 2012 р. *Архів авторки*.

⁸⁰² Боднар О. Що означає бути українцем? *Наше слово*. 2017. 30 квітня. С. 2.

⁸⁰³ Там само. С. 2.

⁸⁰⁴ Trzszczyńska P. Pamięć o nie-swojej przeszłości... S. 43.

Доволі мало респондентів вважають ці терени українськими, або ж малою чи другою Батьківщиною (по 5,8 %). Як своє місце народження ці терени визначили лише 3,9 % (старше покоління дітей-переселенців). Для нащадків лемків (3,9 %) ці терени також були особливим простором і культурою (музика, говірка, вишивка), ментальністю⁸⁰⁵: «...це окремих народ, навіть не меншина»⁸⁰⁶. Такі сюжети є свідченням того, що частина переселенців, і навіть їхніх нащадків, доводять свою самобутність, або ж апелюють до неї через «атракційність» лемківської культури.

На більшість дітей та внуків не вплинуло походження з переселенської родини (25,5 %), а 17,7 % респондентів не змогли визначити цей вплив. Варто зауважити, що чверть опитаних (25,5 %) стверджувала, що «так, дуже сильно», і так само майже четверта частина з них (23,5 %) відповіла, що «так, але не дуже» походження позначилось на їх житті. Також більшість нащадків депортованих (53 %) зазначала, що походження не вплинуло на їх конфесійну приналежність, або вони не надають цьому значення, так само, як і тому, що батьки відвідують Греко-Католицьку, чи Православну (у випадку холмщаків) Церкву (лише 39,2 % анкетованих). Однак більшість респондентів зауважує, що цікавиться історією земель, звідки походить родина, чи питанням депортації, отримуючи інформацію не лише із розповідей родичів, а й спеціальної літератури.

Кількість нащадків депортованих, які відвідували місце народження батьків/дідів, або ж були на цих теренах, але не відвідували спеціально рідні сторони родичів, чи були проїздом (35,3 % та 11,8 %, відповідно), не суттєво переважає тих, хто не відвідував цих теренів (41,2 %).

Щодо самих депортованих, то значна частина з них відвідували місце народження. Переселенців, які відвідували «малу Батьківщину», вражало те, що там майже не залишилося слідів української присутності (за винятком цвинтарів та пам'ятних знаків у місцях братських могил, які часто напівзруйновані й занедбані, перебудо-

⁸⁰⁵ Анкета Козак О., 1992 р. н., заповнена в м. Винники Львівської обл. 4 грудня 2013 р. *Архів авторки*; Анкета Гойчик У., 1992 р. н., заповнена в м. Самборі 5 лютого 2014 р. *Архів авторки*; Анонімна анкета, заповнена у с. Оброшино Львівської обл. 30 січня 2014 р. *Архів авторки*.

⁸⁰⁶ Анкета Козак О., 1992 р. н., заповнена в м. Винники Львівської обл. 4 грудня 2013 р. *Архів авторки*.

вані, або ж полишені, зруйновані часом церкви, особливо в гірській місцевості Лемківщини), загалом змінився вигляд їх дому, околиць. Тобто переселенці, розповідаючи про відвідини «малої «Батьківщини», насамперед зосереджують увагу на тому, що вціліло від їх колишнього дому, городу, саду, в якому стані церква, цвинтар. Вони пригадують ті об'єкти, які слугують маркерами українського життя, чи несуть якусь цінність для переселених: «Ну я тоді там була, і пізнала, де то тато похований, хоча стільки років там не були, але якось в дитячій пам'яті у мене залишилось як, де поховані бабуся і тато були на тому цвинтарі. Знайшли ми могили, відновлені тепер. Старались збирати гроші, і зробила пам'ятник тепер»⁸⁰⁷. Також депортовані розповідають, що подекуди ще живуть українці, які в силу різних обставин змогли залишитися в Польщі, але з сумом зауважували, що вони асимілювалися, особливо їх внуки, які вже не розуміють навіть української мови⁸⁰⁸.

Для тих осіб, які відвідали місце свого народження після скасування заборони ще у часи ПНР, або ж у кінці 1980–1990-х років, назавжди закарбовується в пам'яті занедбаність, зруйнованість світу «мрій та снів»⁸⁰⁹, на відміну від частини тих, хто неодноразово відвідує рідні місця, і може прослідкувати позитивні зрушення у ставленні місцевого населення, впорядкуванні місць пам'яті⁸¹⁰.

Приїзд на місце народження має й терапевтичний ефект для депортованих осіб, адже дає можливість людині ще раз відчутти себе «на своєму місці, на своїй землі», приносить психологічне полегшення: «... а тепер їжджу в Посадів, завжди з приємністю оглядаю, хоча себе погано чую – тут здоров'я, ходити не можу, а там з краю в край села, піду десь в село. Так що жінка не віре, каже придурюся, що я так ганяю»⁸¹¹. Частина осіб, які через заборону влади, фінансово-побутові труднощі, поважний вік

⁸⁰⁷ Інтерв'ю з Беш. Євгенією, 1932 р. н., записане у м. Львові 6 березня 2012 р. *Архів авторки*.

⁸⁰⁸ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною, 1936 р. н., записане 17 липня 2013 р. *Архів авторки*.

⁸⁰⁹ Інтерв'ю з Хіл. Стефанією Андріївною, 1930 р. н., запис. у м. Львові 8 листопада 2012 р. *Архів авторки*.

⁸¹⁰ Інтерв'ю з С. Юрієм Івановичем, 1933 р. н., записане 10 лютого 2016 р. у м. Львів. *Архів авторки*.

⁸¹¹ Інтерв'ю з Б. Іваном Васильовичем, 1934 р. н., записане у м. Львові 15 березня 2012 р. *Архів авторки*.

не мали змоги відвідати рідні терени, або ж були там дуже давно, висловлювали стійке бажання (яке посилюється з часом) приїхати та побачити знову «малу Батьківщину»: «Я ще нині шкодую [сумує за місцем свого народження – Ю. А.] ... Я би так хтіла в Береги поїхати»⁸¹². Адже для депортованих ці місця мають певну силу, особливу атмосферу, повітря: «Зараз би тудя поїхав, таке повітря каже, ліси кругом, таке каже, здорове, не то що тут»⁸¹³. Про таке бажання пригадують і нащадки депортованих: «Дуже то її схвилювало ... Така ностальгія, що людина хоче ще раз поїхати, подивитись на своє село»⁸¹⁴.

Водночас цей новий вигляд місцевості порушує дещо ідеалізований образ, який закарбувався у спогадах, і посилює переживання, ностальгію: «А приїхали з братом, а там вже вирівнялись [пагорб на якому стояла хата, і діти спускалися на санках – Ю. А.], і потічка немає, і дорога вирівнювалась, дубів вже не стало, хтось порізав ті дуби, липи вже вирізали. Ми природу шанували, і вона нас. А нас не стало – природа помінялась»⁸¹⁵. Особливо, якщо у рідному домі мешкають інші люди, які по новому його облаштували, і не надто привітно зустрічають депортованих: «Старший брат ... не знаю як, то він був два рази на Полянах ... Поляки всьо займили, поляк сидить на нашій будові: поставив двоповерхову хату, згорів си воду провів до хати. Панують на нашій обійстю. І то, ще каже, не хтів дуже пустити подивитися. Бо казав, що ви певно зброю хочете відкопати і мене застрілити»⁸¹⁶. Або зникає простір, який пов'язує людей з дитинством: «Побачила стару грушку, і догадалась, що вона там не дуже давно: може дійсно тридцять, може сорок років, і думаю, то як раз моє дитинство. І такі відчуття знаєте були жалю, стояла плакала»⁸¹⁷.

⁸¹² Інтерв'ю з Хем. (В.) Ганною Миколаївною, 1937 р. н., записане у м. Червонограді Львівської області 22 листопада 2015 р. *Архів авторки*.

⁸¹³ Інтерв'ю з Г. Михайлом Івановичем, 1929 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району (тепер – Тернопільського району) Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Архів авторки*.

⁸¹⁴ Інтерв'ю з Пав. (Ів.) Оксаною Адамівною, 1963 р. н., записане у м. Львові 11 листопада 2012 р. *Архів авторки*.

⁸¹⁵ Інтерв'ю з Д. Ярославом Юрійовичем, 1926 р. н., записане у м. Львові 19 жовтня 2014 р. *Архів авторки*.

⁸¹⁶ Інтерв'ю з Муд. Ганною Іванівною, 1939 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району (тепер – Тернопільського району) Тернопільської області. 27 вересня 2014 р. *Архів авторки*.

⁸¹⁷ Інтерв'ю з В. Євгенією Степанівною, 1940 р. н., записане у м. Львові 14 червня 2012 р. *Архів авторки*.

У поодиноких розповідях депортовані стверджують, що їх батьки, як стає зрозумілим у процесі інтерв'ю, під впливом пережитих травматичних подій, намагаючись змиритися із втратою, з виразним негативом ставилися до будь-чого, пов'язаного з поляками, Польщею, намагались оберігати дітей від пам'яті про ці терени⁸¹⁸. Можна пропустити, що це старше покоління відчувало не лише тугу, а й страх, тому б не наважилось відвідати місця, звідки походило. Частина нащадків переселенців, усвідомлюючи і співпереживаючи життєві драми батьків/дідів, не можуть наважитись на подорож, адже відчують певні емоційні труднощі: «Ніколи не була на своїй прабатьківщині, хоча у принципі зараз цьому особливо нічого не перешкоджає. Трохи боюся цієї подорожі: чомусь маю відчуття, що вона замкне якусь частину мого життя, тому відкладаю її на потім. Також Холмщина для мене – це втрачена бабуся, якої я ніколи не знала, сирітство мами»⁸¹⁹.

Загалом, відвідавши Холмщину/Лемківщину/Надсяння/Бойківщину, переселенці усвідомлюють, що туди повернутися не має змоги через втрату майна⁸²⁰: «А теперка я б не хтіла вертати до свого села. Чого?! Там все позаростало ... а то все лісами»⁸²¹, вік⁸²², сім'ю-родину, яка влаштувала своє життя на Україні⁸²³, чи роз'єднаність-втрату близьких родинних та сусідських відносин⁸²⁴, які існували до депортації.

Схожий досвід із суперечливими відчуттями переживали члени кресових товариств, які відвідували місце свого народження. Для

⁸¹⁸ Інтерв'ю з Одр. Марією, 1936 р. н., записане в м. Львові 12 жовтня 2014 р. *Архів авторки*.

⁸¹⁹ Анкета Аркуші О. Г., 1970 р. н., заповнена у Львові 4 березня 2013 р. *Архів авторки*.

⁸²⁰ Інтерв'ю з Ганною Іванівною, 1939 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району (тепер – Тернопільського району) Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Архів авторки*.

⁸²¹ Інтерв'ю з Шт. (Ар.) Ганною Іванівною, 1927 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району (тепер – Тернопільського району) Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Архів авторки*.

⁸²² Інтерв'ю з Б. Миколою, 1929 р. н., записане у м. Львові 13 березня 2012 р. *Архів авторки*.

⁸²³ Інтерв'ю з Б. Іваном Васильовичем, 1934 р. н., записане у м. Львові 15 березня 2012 р. *Архів авторки*.

⁸²⁴ Інтерв'ю з Одр. Марією, 1936 р. н., записане в м. Львові 12 жовтня 2014 р. *Архів авторки*; Інтерв'ю з Коц. (Т.) Надією Олександрівною, 1934 р. н., записане у смт. Рудному Львівської обл. 17 червня 2012 р. *Архів авторки*.

частини людей відвідини були дуже важким рішенням через страх та побоювання щодо реакції місцевого населення в Україні, однак було і чимало позитивних випадків, коли українці з розумінням ставились до поляків, допомагали їм знайти могили родичів, встановлювали приятельські відносини⁸²⁵. Проте зміни у ландшафті теренів позбавляють «відчуття фізичної реальності», зникає думка про можливість повернення, залишається сентимент, ностальгія, які підсилюють відчуття незворотності, неможливості зміни місця проживання⁸²⁶.

Стресові ситуації під час війни та міжнаціонального конфлікту, а також примусове переселення, зруйнували емоційний комфорт, відчуття безпеки та захищеності, які людина ототожнює із поняттям дому. Зникла не лише точка, яка слугувала опорою для відчуття свого місця, а й просторовий ландшафт, із його одним із найцінніших ресурсів – землею. Відчуття втрати свого «місця над місцями» посилювала і розпорошеність, втрата громади (яка відіграла важливе значення у сільському трибі життя), особливо в доволі замкнутих та ізольованих спільнотах, таких як гірська Лемківщина.

Механізми просторової та соціальної самоідентифікації змінилися після примусового переїзду, адже переселенці перестали бути «своїми», «тутейшими», вони відрізнялися від нової спільноти. Незвичний, новий ландшафт, особливо засушливих степових регіонів південного-сходу, відмінна агрокультура, а одразу після приїзду й місцева говірка та звичаї, штовхали переселенців до роздумів про власну самобутність. Однак комплекс проблем, які потребували першочергового вирішення, переважно пов'язаних із облаштуванням власного побуту, виживанням, подальшим працевлаштуванням, вплинули на тривалість процесу усвідомлення «малої Батьківщини».

Уявлення, пов'язані з «малою Батьківщиною», займають ключове місце в спогадах переселенців, і, на відміну від травматичного досвіду військового часу та переселення, не лише переповнені емоціями, а й мають високу символічну вартість. Такий ідеалізований образ «малої Батьківщини», який перетворився на міф, слугує підставою для конструювання регіональної, культурної ідентичності і відрізняється від реальності чи будь-яких історіографічних концептів. Результати соціологічного опитування серед дітей та внуків переселенців дове-

⁸²⁵ Głowacka-Grajper M. Transmisja pamięci... S. 207–208.

⁸²⁶ Ibid. S. 203.

ли, що для більшості нащадків переселенців терени Закерзоння слугують лише емоційним зв'язком із їх родичами. Поодинокі винятки становлять внуки переселенців із Лемківщини, які вважають ці терени своєю Батьківщиною.

4.2. ПРОБЛЕМАТИКА МНОЖИННОЇ (ЛОКАЛЬНОЇ) ІДЕНТИЧНОСТІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

Вивчення прикордоння з боку просторової моделі включає сукупність питань, пов'язаних із трансформацією кордонів, встановленням нових взаємовпливів на свідомість людей, їх самоусвідомленням, загалом із складною структурою геополітичних процесів, владних відносин, формуванням нового типу ідентичності – регіональної. Пограниччя є простором, який творять представники різних культур, тому завжди має не лише фізичний, а й ментальний прояв⁸²⁷. Функціонування норм, ідеологій на інших основах, аніж у центрі, поєднання цінностей різних культур призводить до виникнення особливої ідентичності пограниччя – регіональної субкультури. Ця ідентичність, чи субкультура, має свою екзистенціальну філософію та ідеологію «приватної Батьківщини»⁸²⁸.

Крізь призму ідеології «приватної Батьківщини» відбувається творення образу прикордоння переселенцями із Закерзоння. Образ як відображення дійсності в свідомості людини є складовою частиною ширшого поняття – мовного образу світу, що є основною світобачення, світовідчуття людини⁸²⁹. Мовний образ світу є поточною інтерпретацією реальності, з боку того, хто її конструює, відображає ментальність особи, її поточні потреби⁸³⁰.

Якщо образ прикордоння розглядати з просторового боку, то його можна вважати географічним образом, вписаним у культурологічне поле досліджень. Цей географічний образ є просторовим уявленням, що сформувалося в одній із сфер культури; зазвичай це компактна

⁸²⁷ Сухомлинов О. Культурні пограниччя... С. 16.

⁸²⁸ Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний... С. 72.

⁸²⁹ Живіцька І. Мовна картина світу як відображення реальності. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2010. Вип. 4. С. 20.

⁸³⁰ Bartmiński J. *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. S. 14.

модель географічної реальності, створена для її кращого розуміння. Умовно цей образ можна ототожнювати з реальністю, хоча насправді як і образи, так і контексти, в яких вони вживаються, постійно трансформуються⁸³¹. Образи українсько-польського прикордоння, як і будь-якого іншого простору, не є монолітними і статичними. У це поняття входять як мінімум дві складові: уявлення переселенців про ці терени, явище прикордоння як історіографічний концепт. Уявлення переселенців про прикордоння формувалося з чималої просторової дистанції, переважно після примусового переселення, тому цей образ є надмірно ідеалізований.

У сучасному плинному світі питання ідентичності як належності до певної спільноти⁸³² стає дедалі важливішим. Ключове запитання: «Хто я є?» неможливо звести лише до приналежності до сукупності людей, адже тут ідеться також і про усвідомлення людиною свого місця, ролі у суспільстві, цінностей та сенсів важливих для особистості⁸³³. Множинність категорій, які вміщує в себе концепт «ідентичність» та різні його виміри, на кшталт персонального, соціального⁸³⁴, культурного (в розумінні окреслення себе та іншого, певної диференціації), зумовлює його теоретичну пластичність, вивчення різними науками. Спрощуючи велику кількість теоретичних окреслень, можна стверджувати, що механізм освоєння людиною реальності, під час якого закладається система смислоутворення і відбувається усвідомлення власного місця в суспільстві та світі, загалом можна позначити поняттям «ідентичність»⁸³⁵.

Аналізуючи культуру в широкому значенні слова як динамічний процес, що формується із щоденного життя, у якому людство постійно трансформує зв'язок між локальним і національним, національним і глобальним, щоденним і незвичним, британський соціолог Тім Еден-

⁸³¹ Замятин Д. Культура и пространство: моделирование географических образов. Москва: Знак, 2006. С. 92–93.

⁸³² Носова Г. Невизначеність соціального процесу: навколо ідентичності. Київ: СтилоС, 2016. С. 39.

⁸³³ Бистрицький С. Поняття ідентичності. Ідентичність і спільнота. *Бистрицький С., Пролесв С., Білий О. Національна ідентичність і громадянське суспільство*. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 12.

⁸³⁴ Бетлій О., Діса К. Усе про ідентичність. Т. 1. ... С. 12.

⁸³⁵ Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. С. 13.

сор висуває думку про те, що «національна ідентичність створюється на основі великої культурної матриці»⁸³⁶. Роздумуючи про зміни, до яких призводить глобалізація світу, Т. Еденсор також зауважує, що суспільна мобільність та фрагментація світу, інструменталізація концепту ідентичності («народження “політики ідентичності”») впливає на формування ідентичності. Вона стає «щоразу фрагментарнішою, розколеною, ніколи не є одиничною, а лише багаторазово сконструйованою понад кордонами, що переоцінюють антогоністичні дискурси, практики і позиції»⁸³⁷.

Плюралізм вибору, а, отже, – множинність ідентичностей, підтримує індійський економіст та соціальний філософ Амартья Сен: «Світ часто розглядається як сукупність релігій (або “цивілізацій” чи “культур”), ігноруючи інші ідентичності, якими володіють та цінують люди, включаючи класову, статеvu, професійну, мовну, наукову, моральну та політичну»⁸³⁸. У повсякденному житті людина є членом різних груп, а колективи, до яких вона належить, творять певні ідентичності, які варто розглядати сукупно⁸³⁹. Наголошуючи на можливості вибору, А. Сен зауважує, що «свобода визначає нашу лояльність та пріоритети між різними групами ... а наявність вибору не означає, що немає обмежень щодо нього. Вибір завжди здійснюється лише в межах того, що ми вважаємо можливим»⁸⁴⁰. Особиста ідентичність також обмежена сприйняттям іншими людьми та соціальним становищем⁸⁴¹.

У процесі різних рівнів соціалізації людина засвоює норми, цінності та моделі поведінки, спосіб мислення, що притаманні певній спільноті. Людина крізь призму своєї ідентичності стає частиною ширшого соціокультурного простору⁸⁴². Так само, як людина замислюється над своїм місцем у спільноті, так і суспільство чи його частина роздумує над своїми національними орієнтирами, ідеалами. З

⁸³⁶ Edensor T. *Tożsamość narodowa, kultura popularnai i życie codzienne / przek. A. Sadza*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004. S. 10.

⁸³⁷ Ibid. S. 44.

⁸³⁸ Sen A. *Identity and Violence: The Illusion of Destiny*. Issues of our time. New-York; London: W.W. Norton & Company, 2006. P. XVI.

⁸³⁹ Sen A. *The violence of illusion*. *Sen. A. Identity and Violence...* P. 19.

⁸⁴⁰ Ibid.

⁸⁴¹ Ibid. P. 20.

⁸⁴² Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність... С. 13.

другої половини ХХ ст., а особливо активно на межі ХХ–ХХІ ст., під впливом глобалізаційних процесів відбулося переосмислення моделі відносин центр–периферія, регіони почали відігравати більшу роль у політико–економічній, гуманітарній сфері. Тому суспільство, реагуючи на такі суперечливі процеси уніфікації та глокалізації, намагається віднайти, сконструювати такий простір, де відчуватиме свою значимість, культурну самобутність⁸⁴³. Так відбувалося формування нового типу просторової та соціальної самоідентифікації – локальної, або ж регіональної. У такому регіональному світосприйнятті центр відходить на другий план, точкою опори стає чітко окреслений регіон як цілісне поєднання простору та населення. Хоча локальна ідентичність дуже тісно прив’язана до регіону, але доволі часто вона є мінливою та нестійкою, особливо якщо сам регіон не є чітко окресленим, або ж не має сильної місцевої еліти. У такому випадку регіональна ідентичність дає про себе знати після певних кризових явищ, поштовхів⁸⁴⁴.

Хвиля національно–політичного піднесення у кінці 1980-х років та здобуття незалежності Україною були безумовно позитивним явищем, однак водночас із цими процесами посилювалась криза ідентичності. Окреслюється вона як «стан певної невизначеності тих чи тих колективних переживань або колективних значень, які тривалий час мали чинність і слугували орієнтирами»⁸⁴⁵. У кризові моменти відбувається той злам у свідомості людини, коли на перший план також виходить запитання: «Хто я є?», тобто пошуки власного «я», самоусвідомлення. Зміни відчували і депортовані українці з території Польщі; під час національно–політичного піднесення відбулось їх згуртування, творення суспільно–культурних товариств. Активні члени цих товариств ставали промоутерами тих територій, звідки вони походили, поступово впливаючи на творення образу цих теренів серед членів товариств. З огляду на це, можемо проаналізувати, як пересічна людина, яка могла бути не надто активним членом товариства, або ж не входить до нього, переживала цей період, і загалом як вона себе ідентифікує.

⁸⁴³ Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 5–6.

⁸⁴⁴ Там само. С. 7–8.

⁸⁴⁵ Білий О. Національна ідентичність та політична влада. *Бистрицький Є., Пролеєв С., Білий О. Національна ідентичність і громадянське суспільство*. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 77.

Поділяю погляд дослідників, які стверджують про те, що людину можна маркувати крізь призму системи ідентичностей, до яких можна зарахувати не лише національну, а й так звану суспільну ідентичність та один із її підвидів – культурну⁸⁴⁶, або ж комплекс соціальних та професійних ролей, через які людина ідентифікує себе з сім'єю, певною групою людей. «Суспільна ідентичність може бути описувана як група положень, що міцно пов'язані з участю особистості в певній суспільній групі. Ідентичність є наслідком тієї свідомої участі. Особистість може володіти багатьма суспільними ідентичностями, часом дуже різними, якщо бере участь у багатьох суспільних групах. Окрім уявлення самого себе як члена групи, особистість має також уявлення про групу та ідеального члена групи, яке є підставою для описування колективної ідентичності»⁸⁴⁷. Можна спробувати описати цю систему приналежностей переселенців, особливо увагу приділяючи тому, яку позицію у цій «ієрархії ідентичностей» займає їх «мала Батьківщина». Складна, багаторівнева система ідентичностей, притаманна й іншим частинам українського соціуму⁸⁴⁸.

«Мала Батьківщина» для переселенців – витворений образ теренів, якому, через архетип дому, що є базовою точкою опори у світі, та відчуття приналежності до спільноти люди надавали високу символічну вартість, особливо під впливом часу та відчуттям втрати, неможливості повернення, ідеалізуючи місцевість, із якої вони походили. Ідентифікація з цими втраченими теренами, їх громадою має просторовий вимір, який можна окреслити як територіальну ідентичність. Вимір дослідження не передбачає вичерпного та всеохопного аналізу ідентичностей переселенців, що зумовлено як об'єктивними (мінливість, змінність цієї категорії), так і суб'єктивними факторами (обмежена вибірка респондентів), тому запропонований опис буде лише окресленням найголовніших проявів ідентифікації.

Територіальна ідентифікація не є статичною категорією, що не піддається змінам, радше навпаки. Польський соціолог Збігнев Рикель

⁸⁴⁶ Rykiel Z. Tożsamość terytorialna jako uczenie w kulturze. *Tożsamość terytorialna w różnych skalach przestrzennych* / pod red. Z. Rykla. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2010. S. 19.

⁸⁴⁷ Вояковський Д. Свій і чужий, етнічність, ідентичність. *Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів* / пер. з пол. В. Саган. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 108–109.

⁸⁴⁸ Нагорна Л. Регіональна ідентичність... С. 11.

виділяє чотири ступені територіальної свідомості: прив'язаність до території; почуття приналежності до території; знання територіальної ідентифікації; територіальна індіферентність. У них також виокремлено рівні інтенсивності територіальних ідентичностей: активний, пасивний, індіферентний, негативний⁸⁴⁹. У першому ступені людина «має свідомість свого територіального походження, бере участь в діяльності території і пов'язана позитивними емоціями з тим тереном»⁸⁵⁰. До цієї категорії можна з певною обережністю зарахувати провід суспільно-культурних товариств депортованих, і тих, хто регулярно бере участь у заходах, що організовують товариства в Україні та поза її межами. Водночас включеність у життя товариства не завжди може слугувати доцільним критерієм, адже вік, здоров'я та матеріальний стан осіб може стати на заваді, або ж суттєво обмежити активність. Важко провести однозначну межу між активним та пасивним виміром, базуючись на таких категоріях, особливо щодо депортованих, які загалом ідентифікують себе з Україною, водночас апелюючи до територій, звідки походять вони, або ж їх родина. Щодо пасивного ступеню, то для нього характерним є те, що «людина із різних джерел приймає знання про свою територію, але не поглиблює їх, мало рефлексує над питаннями територіальної культури, а ті емоції, що пов'язують зі тереном, є дуже поверхневі»⁸⁵¹. На індіферентному рівні особі бракує прив'язаності до території, а у негативному – існує заперечення самого зв'язку з тереном, де мешкає особа, через ідентифікацію з іншими теренами «того самого шаблю територіальної організації, чи територією вищого рівня, або з атериторіальним суспільним зв'язком та ідентичністю»⁸⁵². Ці два останні ступені, як засвідчують матеріали анкетування, здебільшого характерні для дітей та внуків, на яких переважно не вплинуло походження сім'ї із цих теренів, а сам терен усвідомлюється у рамках постпам'яті, тобто емоційному відкриті/сприйнятті не свого досвіду.

Війна та міжнаціональний конфлікт, примусова (у більшості випадків) депортація, важкі умови переїзду та облаштування на новому місці впливали на те, що першочерговим завданням було ви-

⁸⁴⁹ Rykiel Z. Tożsamość terytorialna... S. 21.

⁸⁵⁰ Ibid.

⁸⁵¹ Ibid. S. 21–22.

⁸⁵² Ibid. S. 22.

живання та пристосування сім'ї до нових умов. Люди не мислили в рамках таких категорій, як ідентичність, особливо у тому розумінні, яке вкладаємо у нього зараз. Питання самоусвідомлення депортованих є доволі складним, адже не вдалося знайти его-документів, які б датувались 1940–1980-ми роками, щоб простежити динаміку цього процесу, натомість спогади, зокрема друковані, почали з'являтися у кінці 1980-х років поза межами СРСР, у США, Польщі, а на початку 1990-х років в Україні.

Можна лише припустити, що частина людей, які були депортовані до УРСР протягом 1944–1951 рр., співвідносили себе з українцями, можливо частіше ті з них, хто був переселений із Холмщини, різних регіонів Надсяння, на відміну від осіб із Лемківщини, які проживали у більш ізольованих регіонах та суттєвіше відрізнялися через говірку та спосіб ведення господарства. Депортація населення до УРСР здійснювалась за національним критерієм, але, зважаючи на проживання на цих теренах, переважно також і поляків, євреїв, практику міжнаціональних шлюбів, пізнішу інтеграцію (Холмщини, Лемківщини) до галицького та волинського політичного середовища, політика асиміляції, система полонізаційних заходів у 1930-х роках ускладнювали процес національної ідентифікації. Щодо кількісних вимірів, які б демонстрували чисельність українців на цих теренах до депортації, то з певною обережністю можна використовувати урядові переписи 1921 р. та 1931 р.

Одним із першочергових способів категоризації громади є так званий поділ на «своїх» та «чужих»⁸⁵³. Якщо розглядати терени так званого прикордоння із сучасної ретроспективи, то вони є українсько-польським прикордонням, натомість до Другої світової війни вони були одним із найзахідніших регіонів у рамках Польської держави, де проживали українці. Як засвідчують матеріали інтерв'ю, українці проживали у етнічно змішаних селах, або ж із значною перевагою українців та поляків. Варто зауважити, що у змішаних українсько-польських селах етнічність не була визначальним фактором, який впливав би на соціальну ідентифікацію, і односельчани поляки були так званими «своїми поляками», з якими до міжнаціонального кон-

⁸⁵³ Chudzik A. Językowy obraz «swoich» «obcych» w regionalnych dyskusjach internetowych. *Współczesna polszczyzna w badaniach językoznawczych. Od gramatyki do języka w komunikacji* / pod red. P. Zbróg. Kielce, 2010. S. 124–125.

флікту були загалом приязні відносини: «Прекрасно жили собі, і ніхто ніколи не казав ти є поляк, ти є українець»⁸⁵⁴. Водночас респонденти, які мешкали в селах із домінацією українців, акцентували, що у них було село українським, а на «колонії» жили поляки⁸⁵⁵, або ж окреслювали села, в яких вони проживали⁸⁵⁶.

Депортовані українці з Польщі, згідно з регіональним розподілом, спершу опинялись у південно-східних областях УРСР, зіштовхувались із незвичним ландшафтом та природо-кліматичними умовами, повоєнною розрухою та голодом 1946–1947 рр. Вказані фактори разом із деструктивними переживаннями війни та переселення впливали на швидкість та перебіг матеріально-побутової та соціально-психологічної адаптації. Результати адаптації визначають індивідуальні та групові чинники. До перших прийнято зараховувати такі: соціально-демографічні особливості, особистісні характеристики, як когнітивна складність (одномірне або багатомірне бачення світу), тенденція використовувати при категоризації більш великі категорії (надмірна деталізація, категоризація простору не сприяє адаптації), низька схильність до авторитаризму, попередній життєвий досвід. Найважливішим груповим чинником адаптації є культурна дистанція, тобто міра схожості культур, носієм яких є і з якими стикається переміщена особа⁸⁵⁷.

Перше враження переселенців у південно-східних областях та ставлення місцевого населення як у південно-східних, так і в західних областях УРСР, було неоднозначним. Воно варіювалося від насторожено прохолодного, із певною підозрою до доброзичливого⁸⁵⁸. Реакція місцевого населення в південно-східних і західних областях була пов'язана із нерозумінням (поява на їх території «чужих людей»), по-

⁸⁵⁴ Інтерв'ю з Б. Миколою, 1929 р. н., записане у м. Львові 13 березня 2012 р. *Архів авторки*.

⁸⁵⁵ Інтерв'ю з Кр. Лідією, 1934 р. н., записане у м. Львові 4 серпня 2013 р. *Архів авторки*.

⁸⁵⁶ Інтерв'ю з Л. Михайлом Стефановичем, 1933 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району (тепер – Чортківського району) Тернопільської області 7 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

⁸⁵⁷ Психологія міграції: навч. посіб. / за ред. М. Слюсаревського, О. Блинова. Кіровоград, 2013. С. 175–178.

⁸⁵⁸ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною, 1936 р. н., записане 17 липня 2013 р. *Архів авторки*.

декуди із кращими запасами їжі, чи с/г реманенту), частковою так званою захисною упередженістю (обережність, настороженість до будь-яких нововведень після пережитих голодомору у південно-східних областях), війною. Відразу після переміщення стан більшості переселенців характеризувався підвищеною психологічною вразливістю і деякою дезорієнтацією, а також і настороженістю. Дослідник Р. Кабачій виокремив декілька ключових причин, які впливали на сприйняття депортованих у південно-східних областях: етнічно-культурні та релігійні відмінності, майнова диференціація, різне ставлення до праці⁸⁵⁹.

Процес освоєння у новій громаді та сприйняття місцевими мешканцями переселенців можна частково простежити у спогадах людей, які пригадують, як їх на початку маркували місцеві мешканці. Це означення було спрощеним, стереотипним та відображало спосіб мислення у цих громадах. Через наявність полонізмів у говірці та території, з якої вони переїхали, депортованих називали «поляками», або «бандерами»⁸⁶⁰, що дуже ображало, так само, як і зневажливе окреслення «лемко»⁸⁶¹, «дурний/бідний лемко»⁸⁶². Насамперед маркування поляками ображало тих переселенців, які були свідками польсько-українського протистояння, водночас впливало на самоусвідомлення переселенців, які, проживаючи, хоча і в радянській, проте Україні, почали свідоміше з нею себе ідентифікувати. Діаметрально інша ситуація відбулась із тими депортованими, що опинились на Заході та на Півночі Польщі після операції «Вісла» – розпорошеність українських сімей, на загал польське оточення та неможливість афішувати свою різnorodність сприяли асиміляційним процесам. Ці

⁸⁵⁹ Kabaczij R. Wygnani na stepy. Przesiedlenia ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944–1946. Warszawa: Związek Ukraińców w Polsce, 2012. S. 249.

⁸⁶⁰ Інтерв'ю з Б. Миколою, 1929 р. н., записане у м. Львові 13 березня 2012 р. *Архів авторки*.

⁸⁶¹ Інтерв'ю з Г. Михайлом Івановичем, 1929 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району (тепер – Тернопільського району) Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Архів авторки*; Інтерв'ю з М. Ганною Іванівною, 1939 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району (тепер – Тернопільського району) Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Архів авторки*.

⁸⁶² Інтерв'ю з Хв. Михайлом Івановичем, 1936 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району (тепер – Чортківського району) Тернопільської області 8 лютого 2014 р. *Архів авторки*.

прізвиська та означення депортованих місцевими мешканцями у місцях нового поселення також можна розглядати як і процес суспільної стигматизації, згідно із трактуванням канадсько-американського соціолога Ервіна Гофмана: «Коли зустрічаємо незнайомця, у нас можуть зародитися сумніви, чи не володіє він рисами, які відрізняють його від інших осіб, і ці особливості менш бажані – в крайньому випадку чи ця особа по своїй суті не є зла, небезпечна чи слабша. Так ця особа у нашому мисленні стає зредукованою з повної та нормальної до зіпсуті та неприйнятної»⁸⁶³. Стигма проковує розрив між очікуваною суспільною свідомістю особистості та реальною ідентичністю, як зауважує польська соціологиня Ельжбета Ціквін, тобто існує суперечність між очікуваннями та стереотипними уявленнями (образами) іншого⁸⁶⁴.

Пошуки і формування регіональної ідентичності переселенців відбувалися разом із творенням загальнонаціональної, тобто української. Деструктивний вплив переселення, хоча й мав пришвидшити ці процеси, проте в умовах Радянського Союзу він радше їх сповільнював. Радянська дійсність пришвидшила процес формування української ідентичності, або радше «допомогла» депортованим українцям із Польщі зробити свій вибір на користь української ідентифікації. Влада УРСР через друковані органи та пропаганду намагалася сконструювати образи процесу переселення як добровільного, продемонструвати безапеляційно приязне, доброзичливе ставлення місцевої влади та мешканців до новоприбулих⁸⁶⁵. Хоча насправді підрозділи КДБ співпрацювали із переселенськими органами і вивчали суспільні настрої по обидва боки польсько-українського кордону щодо можливості переселення⁸⁶⁶. Згідно із оперативними донесеннями, наприклад, у Люблінському воєводстві станом на листопад 1945 р. фіксувалося,

⁸⁶³ Czykwin E. *Stygmat społeczny*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2007. S. 15–16.

⁸⁶⁴ *Ibid.* S. 16.

⁸⁶⁵ «Ми радянські громадяни». *Вільна Україна (Львів)*. 1946. 18 січня. С. 5.

⁸⁶⁶ Доповідна записка М. Мороза і М. Сотнікова П. Ведмедеву про ситуацію та настрої в Дрогобицькій області на початку роботи з переселення. 19 жовтня 1944 р., Дрогобич. *Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб / упоряд. З. Гайовнічек*. Варшава; Київ, 2000. Т. 2: Переселення поляків та українців 1944–1946. С. 198–204.

що: «...вороже ставлення українського населення до кампанії до переселення УПА посилюється за рахунок місцевих злочинних елементів, а також за рахунок осіб, що нелегально повертаються з СРСР»⁸⁶⁷. Тому репресивні структури, а відтак і компартійні органи влади, спершу сприймали «нових мешканців» із певною підозрою, настороженістю, окрім того серед них виявляли «антирадянські елементи, кулаків, бандитів, учасників націоналістичних організацій»⁸⁶⁸.

Поступово через вплив системи радянської освіти та роботи переселенці в очах влади ставали «радянськими громадянами». Так само з боку депортованих через оточення, а головню освіту та професійну реалізацію, опинившись у новому середовищі, люди поступово адаптувались, входили, ставали частиною цієї нової спільноти та системи. Зрозуміло, що цей процес мав свої особливості, і не був лінійним, а частина депортованих, особливо старшого покоління, до кінця так і не інтегрувалась. Переселенці відчували себе комфортніше в містах, особливо у великих, де легше було «загубитися» серед великої кількості приїжджого люду⁸⁶⁹.

Непоодинокими були випадки, коли переселенці поселялися компактно в одній місцевості, здебільшого в селах чи передмістях. Вони заселяли спорожнілі колонії поляків (у західних областях) або німців і греків (у південно-східних областях). У такий спосіб переселенцям було легше адаптуватися до нових умов і зберегти соціально-культурну цілісність. Таке компактне проживання мало чимало плюсів, водночас такі менші громади були більш замкнуті, консервативніші, і з більшою настороженістю ставились до нових мешканців, тривалішим у часі було сприйняття, налагодження стосунків. Подекуди і досі у таких селах існує негласний поділ на місцевих мешканців та приїжджих: «То було таке довго, було всяке ... Мужчини ще сі

⁸⁶⁷ Звіт В. Рузги МАП про негативне ставлення українського населення на Люблінщині до кампанії з переселення. 28 листопада 1945 р., Люблін. *Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття...* С. 622.

⁸⁶⁸ Довідка МГБ УРСР про важке становище українців, переселених з Польщі до східних областей УРСР та про діяльність ОУН серед переселенців. Березень 1947 р., Київ. *Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття...* С. 918–920.

⁸⁶⁹ Боднар Г. Львів. Щоденне життя міста очима переселенців зі сіл (50–80-ті роки ХХ ст.). Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. С. 15–20.

женили ... Дівчат наших не брали місцеві хлопці ... [репліка сусідки, яка була присутньою під час інтерв'ю, теж лемківського походження – Ю. А.] ... Ти така смішна, во мій Стефко сі женив, і як не казали, що брав лемчиху? То вже Коз. Ольга, о, і казала не піду помагати, на лемків не буду робити ... Та чекай вона тоже переселенка, але казала не піду до лемків»⁸⁷⁰. Схожий стереотипний поділ на «своїх» та «чужих» простежив український дослідник Роман Чмелик. Він зауважував, що в одному із прикордних сіл із Польщею місцевих мешканців, яких депортували з Польщі, і досі (середина 2000-х років) називали «вакованцями», тобто евакуйованими, переселенцями⁸⁷¹.

Показовими є випадки, коли депортовані, розповідаючи про своє життя до переселення, зауважували, що не конфліктували із місцевими поляками, натомість у селі, куди вони були переселені, були напружені відносини: «А колись як вони тут жили, то вони теж з вулиці за церкву на Мазурах не були, бо поляки не дозволяли ... То вони таке розказували – вони сі били все»⁸⁷².

Вирішуючи питання, пов'язані із виживанням, облаштуванням на новому просторі, зрозуміло, що люди не мислили про такі категорії, як національна ідентичність. Поступово адаптувавшись до нових умов, люди відчували себе українцями, зберігаючи при цьому пам'ять про «малу Батьківщину». Зв'язок із Україною та Закарпаттям у системі територіальної ідентичності та ступінь інтенсивності, із яким люди ототожнювали себе із ним, був різним, і поступово змінювався. Питання приналежності, тяглості із цими теренами актуалізувалось під час переломних 1990-х років. Вагому роль у цьому відіграли суспільно-культурні товариства депортованих, які, як згуртовували самих переселенців, так і починали творити образ цих теренів та їх жителів для ширшого загалу людей.

Як правило, керівники суспільно-культурних товариств наголошують на тому, що вони є холмщакками, чи надсянцями, або бойками

⁸⁷⁰ Інтерв'ю з Фаб. Марією Петрівною, 1935 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району (тепер – Тернопільського району) Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Архів авторки*.

⁸⁷¹ Чмелик Р. Сучасний українсько-польський кордон: виміри ідентичності. Львів, 2017. С. 185–186.

⁸⁷² Інтерв'ю з Фаб. Марією Петрівною, 1935 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району (тепер – Тернопільського району) Тернопільської області 27 вересня 2014 р. *Архів авторки*.

чи лемками, як артикулює провід суспільно-культурних товариств. Проте, під час запису інтерв'ю з переселенцями, з об'єктивних причин питання ідентифікації людини не порушувалось, адже неоднозначний та у певних аспектах болісний процес адаптації, інтеграції депортованих та здебільшого невелика включеність у історичний дискурс країни їх досвіду вплинули на те, що частина депортованих відчуває себе осторонь, забутою, або ж недооціненою в рамках творення історії України. Тому таке питання під час запису розмови могло бути потрактоване як таке, що депортовану особу вважають меншовартісною, меншовартісним українцем.

У так званій ієрархії ідентичностей українство відіграє ключову роль, водночас зв'язок із «малою Батьківщиною», його репрезентація залежать (якщо не брати до уваги вік та інші особистісні характеристики особи) від ступеня самоусвідомлення людини, zaangażованості у спільноту депортованих, культурних відмінностей регіону та його репрезентації у популярній культурі. Помітну роль у процесі усвідомлення окремішності переселенців відіграла їх культура, особливо релігія. На думку польського соціолога Анджея Садовського, саме релігія є одним із ключових чинників усвідомлення народно-культурної самобутності спільнот прикордоння⁸⁷³. Традиції та культурні символи Холмщини та Надсяння мають менше відмінностей із тими, які поширені на Волині та Галичині, про що згадують і переселенці, тоді як православ'я, якого зазвичай дотримувалося старше покоління переселенців із Холмщини (рідше з Лемківщини), ставало особливим символом⁸⁷⁴. Водночас можна припустити, що саме православ'я для вихідців із Холмщини, яке на Галичині сприймали у 1990-х роках дещо настожено, або ж вороже, дещо стримувало розбудову їх ідентичності, яка б базувалася на релігійні основі. Водночас після отримання томосу про автокефалію Православної Церкви Україною у січні 2019 р. очільник Польської автокефальної Православної Церкви архієпископ Сава виступив проти надання незалежності УПЦ від Москви (по-суті підтримуючи політику Російської Православної

⁸⁷³ Kabzińska I. Między grupą etniczną a narodem. *Etnografia Polska*. Warszawa, 2000. T. XLIV. Zeszyt 1–2. S. 42.

⁸⁷⁴ Інтерв'ю з Лав. Зіновією, 1938 р. н., записане у м. Львові 19 листопада 2012 р. *Архів авторки*.

Церкви)⁸⁷⁵, що своєю чергою, як у приватних розмовах зауважують представники львівського суспільно-культурного товариства «Холмщина», загостило відносини представників ПАП із депортованими українцями, які відвідують Холмщину.

Проживання у важкодоступній гірській місцевості визначило самотність лемківської культури. Ця «атракційність» культури, традицій, у поєднанні з релігією (православ'я та греко-католицизм), становить основу культурної самотності лемків⁸⁷⁶ і сприяє популяризації цієї ідентифікації.

Спільнота депортованих українців із Польщі, як і інша спільнота, не є монолітною, і у ній також існують певні суперечності, чи непорозуміння, тому особливої уваги заслуговує питання сприйняття один одного. Частина опитаних підкреслювала свою спільність, тобто не має значення, з якого регіону була депортована людина, адже всі вони стали жертвами цього процесу, інша ж – наголошувала на виключеності їх горя, особливій жертвовності, чи загалом унікальності їх групи. Зазвичай до окремішності апелювали депортовані з Лемківщини, а ті, хто був із Холмщини, підкреслювали мартирологічний вимір польсько-українського конфлікту 1938–1951 рр., який тут був більш інтенсивним, водночас зауважуючи про те, що на загал люди знають про операцію «Вісла» та лемків, із якими їх плутають, затіняють⁸⁷⁷.

Щодо національної ідентичності українського населення Холмщини, Надсяння та Лемківщини, то вона сформувалася за зразком «східного уявлення про націю» (визначення англійського дослідника Ентоні Сміта). У цій моделі основну роль відіграє спільність походження, культура. Націю розглядають як надродинне утворення, яке виникло завдяки родинним зв'язкам, а розвинули його місцеві інтелектуали. Тут народ, на відміну від західного взірця, трактують не як політичну структуру, а як «об'єкт націоналістичних сподівань, а мобілізація народу відіграє важливу якщо не реальну, то моральну й риторичну роль. Те місце, яке

⁸⁷⁵ Tomos podpisany. Arcybiskup Sawa wpisuje się w polityczną linię Putina. URL: <http://ukraincy.wm.pl/559259,Tomos-podpisany-Arcybiskup-Sawa-wpisuje-sie-w-polityczna-linie-Putina.html> (дата звернення: 04.10.2019).

⁸⁷⁶ Barwiński M. Lemkos as a small relict nation. *The role of Ethnic Minorities in Border Region. Region and Regionalism*. Opole Łódź. Nr 6. Vol. 1. P. 45.

⁸⁷⁷ Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною, 1936 р. н., записане 17 липня 2013 р. *Архів авторки*.

Фото 6. Учні третього класу школи с. Міхалів

Томашівського повіту Люблінського воєводства. 1938 р.

Світлина з особистого архіву Ярослава Спільника, с. Черляни Городоцького району Львівської області. Фото надано проектом «Локальна історія»

має закон у західній громадянській моделі, в етнічній моделі посідає народна культура, здебільшого мова та звичаї»⁸⁷⁸.

Формування модерної національної ідентичності на Холмщині та Лемківщині мало специфіку через географічне та прикордонне розташування регіонів. Етнічно строката Холмщина, де з 60–70-х років XIX ст. завдяки діяльності греко-католицького духовенства, що, з одного боку, було ретранслятором ідей з Галичини, а з іншого – органічно пов'язане з католицьким духовенством, ставила під загрозу інтеграцію цього простору в Російську імперію. У 1875 р. Олександр II видав указ про прилучення греко-католицьких парафій на Холмщині та Підляшші до Варшавської православної єпархії Російської Православної Церкви, що фактично означало курс на русифікацію цих теренів⁸⁷⁹. Місцеве населення, за винятком російської

⁸⁷⁸ Сміт Е. Національна ідентичність та інші види ідентичностей. *Національна ідентичність*. Київ: Основи, 2004. URL: <http://litopys.org.ua/smith/smi02.htm> (дата звернення: 25.04.2018).

⁸⁷⁹ Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині XX століття. *Історико-політична проблематика*. Львів, 2003. С. 13.

адміністрації, перейшло в «поверхневе» православ'я. Воно сповідувало доволі модифіковане православ'я, що більше тяжіло до греко-католицизму. Частина місцевого населення, особливо після толераційного патенту 1905 р. (дозволяв вибирати віровизнання), перейшла на католицизм⁸⁸⁰.

Особливістю території Холмщини є так зване польсько-українське «тісне сусідство»: поширеними були змішані сім'ї; села, населення підтримувало загалом приязні відносини; поділ на «своїх» і «чужих» не завжди співпадав із етнічним і релігійним. Через чисельну перевагу поляків, наявність у них держави, розвинутого адміністративного апарату, віддаленості від українських центрів, а тому дещо нижчого рівня політичної свідомості, релігійної специфіки, українська інтелігенція з Холмщини одразу після Першої світової війни налагодила контакти з українськими політичними колами Галичини. Проте холмські діячі так і не зуміли вибудувати з ними взаємини⁸⁸¹. Політична активність українців Холмщини не призвела до суттєвих змін⁸⁸², але засвідчила проживання українського населення, яке ототожнювало себе з майбутньою, тоді ще лише уявленою, державою Україна. Тому й зараз переселенці з Холмщини вважають себе повноправними українцями, апелюючи при цьому, як до спільної території, так і до релігії: «Але що, то є наша рідна земля з покон віку наша земля. Холмщина – то ж Данила Галицького є земля. Данило Галицький, то в 12 столітті [XIII ст. – Ю. А.] було, то він цю столицю переніс до Холма, і в Холмі почав будувати все. І там собор до тепер стоїть, тільки поляки переробили куполи»⁸⁸³.

Надсяння входило у склад монархії Габсбургів, а згодом – до Польської держави, у межах Львівського воєводства. Ці терени були ор-

⁸⁸⁰ Szabaciuk A. Problemy ludności rusińskiej na terytorium Chełmszczyzny i Podlasia w kontekście ukazu tolerancyjnego z 17 kwietnia 1905 roku. *Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків*: зб. наук. праць. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Т. 2. С. 64–73.

⁸⁸¹ Зайцев О. Вибори 1922 року у Західній Україні. *Україна модерна*. 1999. № 2–3. С. 200.

⁸⁸² Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... С. 254–263.

⁸⁸³ Інтерв'ю з Лов. (В.) Марією Петрівною, 1920 р. н., записане у м. Львові 27 листопада 2012 р. *Архів авторки*.

*Фото 7. Фестини у с. Слобода Ярославського повіту, 1935 р.
Світлина з особистого архіву Євгена Грота, с. Бучали Городоцького району
Львівської області. Фото надано проектом «Локальна історія»*

ганічно пов'язані із так званим галицьким простором, тобто Східною Галичиною, особливо у контексті культурно-національного відродження, адже у першій половині XIX ст. Перемиська земля та Перемишль займали ключове місце у цьому процесі, ще до того, як головним центром «пробудження» став Львів⁸⁸⁴. Реформи «освіченого абсолютизму» сприяли емансипації населення регіону (розбудова освіти, політика конфесійної рівності католиків, греко-католиків та протестантів, державна підтримка греко-католицьких священнослужителів, а відтак поступове творення із неї провідної верстви інтелігенції⁸⁸⁵). Перемиська греко-католицька єпархія (входила до скла-

⁸⁸⁴ Стеблій Ф. Перемиський культурно-освітній осередок та його діячі епохи українського-національного відродження (перша половина XIX ст.). *Перемишль і перемиська земля протягом віків. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Польщі. (м. Перемишль, 24–25 червня 1994 р.)* / за ред. С. Заброварного. Перемишль; Львів, 1996. С. 103.

⁸⁸⁵ Аркуша О. *Форми взаємодії держави і суспільства в українських регіонах у складі монархії Габсбургів.* Аркуша О., Кондратюк К., Мудрий М.,

ду Галицької (Львівської) митрополії⁸⁸⁶) із центром у м. Перемишль та її єпископи були активним діячами культурно-національного відродження. Серед плеяди діячів можна виокремити постаті єпископів Максиміяна Рила, Михайла Левицького, Івана Снігурського та їх найближче оточення – Івана Могильницького, Івана Лаврівського, Йосипа Левицького, Йосипа Лозинського⁸⁸⁷. У 1816 р. у Перемишлі було засновано Товариство для поширення освіти українською мовою⁸⁸⁸ та Товариство галицьких священників греко-католицького обряду, яке мало на меті видавати та розповсюджувати книжки серед духівників та їх парафій, підтримувало парафіяльні школи (хоча так і не отримало офіційного визнання Римською курією)⁸⁸⁹. У 1818 р. за ініціативи греко-католицької консисторії відкрито Дяковчительський інститут, який був вчительською семінарією, що готувала дяків-вчителів для парафіяльних шкіл⁸⁹⁰. Сприяла просвітницькому руху і друкарня, відкрита у 1829 р. при Перемиському кафедральному соборі, так само, як і відновлення у 1845 р. Духовної семінарії⁸⁹¹, заснування української гімназії спершу із польською мовою викладання та українськими відділами, що згодом «стала самостійною гімназією класичного типу»⁸⁹².

Сухий О. Час народів. Історія України XIX століття: навч. посіб. / за заг. ред. М. Мудрого. Львів: Літопис, 2016. С. 58–64.

⁸⁸⁶ Набиванець о. Станіслав Перемиська єпархія. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Peremyska_eparckhiia (дата звернення: 25.04.2018).

⁸⁸⁷ Заброварний С. Перші діячі українського національного відродження в Перемишлі. *Перемишль і перемиська земля протягом віків. Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної наукової конференції Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Польщі. (м. Перемишль, 14–15 листопада 1998 р.)* / за ред. С. Заброварного. Перемишль; Львів, 2001. Т. 2: Видатні діячі Перемищини. С. 9–19.

⁸⁸⁸ Грицковян Я. До історії просвітницького руху в Перемишлі. *Перемишль і перемиська земля протягом віків. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Польщі. (м. Перемишль, 24–25 червня 1994 р.)* / за ред. С. Заброварного. Перемишль; Львів, 1996. С. 225.

⁸⁸⁹ Заброварний С. Перші діячі українського національного відродження... С. 14.

⁸⁹⁰ Стеблій Ф. Перемиський культурно-освітній осередок... С. 105.

⁸⁹¹ Заброварний С. Перші діячі українського національного відродження... С. 16.

⁸⁹² Голдак Т. Західний форtpост державності: національно-культурне життя українців Перемишля напередодні Першої світової війни. *Україна:*

Центром культурного життя українців у ХХ ст. поступово став Львів, хоча Перемишль надалі залишався активним осередком політичного життя: в роки Першої світової війни тут діяла Загально-українська Народна Рада, а в дні Листопадового зриву місцеві українці, подібно як у Львові, перейняли владу в місті⁸⁹³. У Перемишлі розгорнула діяльність від 1920 р. Українська Військова Організація, особливо активно після рішення Ради Амбасадорів у 1923 р., і проводила різноманітні акції (маніфестації, атентати, напади), так само, як і після її реорганізації створена Організація Українських Націоналістів⁸⁹⁴. Український політикум бойкотував вибори 1922 р. до польського Сейму, його підтримали діячі з Перемищини. Одразу після утворення у Львові в 1925 р. Українського Національно-Демократичного Об'єднання у Перемишлі виник повітовий комітет цієї партії. У другій половині 1920-х років у місті також діяло нечисленне угруповання «української комуністичної молоді», деякі діячі якої виїхали 1926 р. до УРСР⁸⁹⁵. На наступних виборах 1928 р. Перемиський край делегував двох кандидатів адвоката та громадського діяча Володимира Загайкевича та Володимира Зубрицького, яких було обрано до Сейму⁸⁹⁶. У 1930 р. після позачергових виборів В. Загайкевич знову пройшов до Сейму та був повторно обраний послом⁸⁹⁷. Активними співтворцями культурно-національного життя були товариства «Сокіл», «Просвіта», «Пласт», «Рідна школа», студентське об'єднання «Молода громада», музичне товариство «Боян»⁸⁹⁸.

культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2009. Вип. 18: Західно-українська народна республіка: До 90-річчя утворення. С. 171.

⁸⁹³ Качмар В., Савчак В. Громадське і політичне життя в Перемишлі між двома світовими війнами. *Перемишль. Західний bastion України. Збірник матеріалів до історії Перемишля і Перемиської землі* / за ред. Б. Загайкевича. Нью-Йорк; Філадельфія: Перемиський видавничий комітет, 1961. С. 164.

⁸⁹⁴ Там само. С. 165–167, 172–173.

⁸⁹⁵ Там само. С. 167.

⁸⁹⁶ Там само. С. 168.

⁸⁹⁷ Соляр І. Громадсько-політична діяльність Володимира Загайкевича. *Перемишль і перемиська земля протягом віків. Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної наукової конференції Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Польщі. (м. Перемишль, 14–15 листопада 1998 р.)* / за ред. С. Заброварного. Перемишль; Львів, 2001. Т. 2: Видатні діячі Перемищини. С. 60.

⁸⁹⁸ Качмар В., Савчак В. Громадське і політичне життя... С. 169–171.

*Фото 8. Курси кулінарії у с. Малковичі Перемиського повіту, 1940-ві рр.
У другому ряді стоять Дарія Берко (друга зліва),
Ганна Пелешак (дружина Ладзя, брата Дарії, п'ята зліва).
Світлина з особистого архіву Дарії Берко, с. Великі Глібовичі Перемишлянського району Львівської області. Фото надано проектом «Локальна історія»*

Отже, з певною умовністю можна стверджувати про взаємозв'язок Надсяння та Галичини, певну схожість, включеність їх в один етнокультурний простір. Чи не тому депортоване населення із Надсяння ототожнює себе з Великою Україною, водночас підтримуючи пам'ять про важливі місця-символи, які залишилися на теренах тепер уже Польської держави. Одним із таких ключових місць є Український військовий цвинтар у Пикулачах, неподалік Перемишля (знищений після Другої світової війни, відновлений у 1989 р.). Для похованих інтернованих та полонених вояків Української Галицької Армії та Армії Української Народної Республіки, а згодом і перенесених останків вояків УПА, там щорічно відправляються панахиди, в яких беруть участь українські делегації, зокрема учасники суспільно-культурного товариства «Надсяння» тощо⁸⁹⁹.

⁸⁹⁹ Представники від Львівщини вшанували пам'ять воїнів УГА і УНР поблизу Перемишля. URL: https://zik.ua/news/2017/06/12/predstavnyky_vid_lvivshchyny_vshanuvaly_pamyat_voiniv_uga_i_unr_poblyzu_1112589 (дата звернення: 05.03.2018).

Складнішим є питання національної ідентичності населення Лемківщини. На відміну від населення Холмщини та Надсяння, яке ототожнювало себе з Україною і було зосереджене в межах однієї (Польської) держави у першій половині ХХ ст., лемки були розселені на прикордонній території Польщі та Чехословаччини, у межах гірського хребта Нижніх Бескидів. Територія Лемківщини в ХІХ ст. була в складі Австрійської монархії, де завдяки греко-католицькому духовенству і східногалицьким впливам була розгорнута просвітницька діяльність серед селян, відбувалося нагромадження етнографічного матеріалу, кодифікація місцевої говірки. Одночасно з цим процесом, який порушив питання самобутності місцевого населення, через можливу війну з Австрією на Балканах, Росія підтримала частину місцевої інтелігенції. Діячі, які підтримували ідеї панрусського простору, намагалися не лише відмежувати населення від польських впливів, а й наголошували на своїй самобутності, відмінності від галицького простору, зважаючи на мовні особливості регіону⁹⁰⁰. У ХХ ст. вказані мовно-культурні особливості буде використовувати Польська держава задля асиміляції місцевого населення та послаблення українських впливів. Натомість, влада Генерального губернаторства, куди входила Лемківщина, маніпулятивно буде сприяти піднесенню українського руху⁹⁰¹.

У дискусіях навколо питання ідентичності лемків умовно можна виділити два напрямки: одні вважають, що лемки є частиною українського народу, його відгалуженням; інші обґрунтовують національну окремішність лемків, їх приналежність до ширшого «карпаторусинського народу». Представники першого напрямку, українські дослідники Олекса Мишанич⁹⁰², Ігор Любчик⁹⁰³, польський історик українського походження Богдан Гальчак⁹⁰⁴, апелюють до етнополі-

⁹⁰⁰ Moklak J. *Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Iagellonica», 1997. S. 17–24.

⁹⁰¹ Michna E. *Łemkowie. Grupa etniczna czy naród?* Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos, 1995. S. 44.

⁹⁰² Мишанич О. «Карпаторусинство», його джерела й еволюція у ХХ ст. Дрогобич: Відродження, 1992. 56 с.

⁹⁰³ Любчик І. Етнополітичні процеси на Лемківщині наприкінці ХІХ – 30-х роках ХХ століття: проблема національного самоусвідомлення. Івано-Франківськ: «Тіповіт», 2009. 213 с.

⁹⁰⁴ Гальчак Б. Проблеми національної ідентичності лемків в Польщі. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2008. Вип. 26. С. 21–28.

тичних особливостей регіону напередодні Другої світової війни. У цей період, як вважає Б. Гальчак, пришвидшилося формування національної ідентичності населення завдяки активізації культурно-національних і політичних процесів, проте їх гальмувала польська політика асиміляції національних меншин⁹⁰⁵.

Утвердження та еволюція національної свідомості українців у Галичині впливали на розвиток політичних орієнтацій населення Лемківщини. Вказаний взаємозв'язок вбачала польська дослідниця Єва Міхна, на думку якої найшвидше виник так званий «староруський» напрямок, у 60-х роках XIX ст. із нього відділився «проукраїнський» рух, і лише у 80-х роках, унаслідок еволюції «старорусинів», з'явилася «русофільська» течія, яка орієнтувалась уже не на ідеї східноруського культурного простору Київської Русі, панславізму, які сукупно підкреслювали, розмежовували від польського терену, а пропагувала ідеї великоруської національної орієнтації, із російською мовою та культурою⁹⁰⁶. Популярність останнього напрямку на Лемківщині XIX ст. не варто розцінювати однобічно, лише з позиції зради національних інтересів⁹⁰⁷, адже такий вибір зумовлений тим, що українська ідея розвивалася поряд із неслов'янськими народами, тому «тут довго зберігала ореол ідея слов'янської єдності»⁹⁰⁸. Також певний вплив на цей процес мала зовнішньополітична ситуація, зокрема «ослаблення позиції Австрії після конфлікту із Прусією у 1866 р., посилення польських впливів у Галичині, наступ і зміцнення українського національного руху»⁹⁰⁹. Занепокоєна австрійська влада у 80-х роках XIX ст. і аж до Першої світової війни вдавалася до різних заходів, які мали б обмежити діяльність прихильників русофільства, зокрема під час війни прокотилася хвиля репресій, частина діячів-симпатиків потрапила до концентраційного табору Талергоф у Штирії⁹¹⁰.

Діяльність москвофільських осередків на Лемківщині сповільнювало утвердження в краї української ідентичності. На думку поль-

⁹⁰⁵ Гальчак Б. Проблеми національної ідентичності лемків... С. 21.

⁹⁰⁶ Michna E. *Łemkowie*... S. 34–35.

⁹⁰⁷ Гальчак Б. Проблеми національної ідентичності лемків... С. 7.

⁹⁰⁸ Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд. *Вісник Львівського університету. Серія історична*, 1999. Вип. 34. С. 235.

⁹⁰⁹ Michna E. *Łemkowie*... S. 35.

⁹¹⁰ *Ibid.* S. 37.

ської дослідниці, послідовниці ідеї карпаторусинства, Хелени Дущ-Файфер, такий стан речей пов'язаний із тим, що «“народовці” вели запеклу боротьбу із лемківським сепаратизмом та русофільством»⁹¹¹. Місцеве населення не сприймало тих змін, які пропонували діячі проукраїнського крила, наприклад впровадження самоназви «українець» через консервативність⁹¹², повільні світоглядні зміни. Після Першої світової війни, через поразку на Галицькому фронті, громадянську війну, падіння царського режиму та переворот, лемківські діячі, які, на думку Б. Гальчака, були ще й консервативного спрямування, постали перед вибором нових світоглядних орієнтирів: частина з них стала прихильниками української орієнтації, інші еволюціонували в бік комуністичної ідеології, а потім прийняли «русинську»/«карпаторусинську» орієнтацію⁹¹³.

Український дослідник Р. Кабачій феномен лемків вбачає у тому, що «вузький лемківський клин віками мусив існувати поміж польською та словацькою людністю, лемки виробили своєрідні захисні механізми самозбереження: спілкувалися з етнічними сусідами виключно з необхідності та дотримувалися етнічної ендогамії» (від середини ХІХ – до середини ХХ ст.). Відтак спроби у 1920–1940-х роках залучити лемків до політичного руху як польсько-державного, так і українського національно-визвольного, не давали значних результатів⁹¹⁴.

Дослідники, які є прихильниками українсько-лемківської ідентичності, у «карпаторусинському» питанні еволюціонували від доволі тенденційних на початку 1990-х років («антиукраїнська провокація»⁹¹⁵) до більш зважених. Проте й тепер пов'язують його витoki тільки з еволюцією москвофільського руху на Закарпатті після Першої світової війни. Історики велике значення надають політичному значенню цієї ідеології. Протегування Польщею «русинства» на її західних теренах у міжвоєнний час уповільнило розвиток українського руху. Угорські діячі також використовували «русинську» орієнтацію в Чехословаччи-

⁹¹¹ Ibid. S. 36–37.

⁹¹² Brej W. Początki kształtowania się świadomości narodowej Łemków w XIX i na początku XX wieku. *Rocznik Podkarpacki* / pod. red. J. Hoff. Rzeszów, 2012. Nr 1. S. 110–111.

⁹¹³ Гальчак Б. Проблеми національної ідентичності лемків... С. 22.

⁹¹⁴ Кабачій Р. Вигнані на степи. Депортація українців із Польщі на Південь України в 1944–1946 роках. Київ: Люта справа, 2019. С. 453–454.

⁹¹⁵ Мишанич О. «Карпаторусинство»... С. 3.

ні, щоб дестабілізувати її внутрішнє становище і домогтися перегляду кордонів, які утворилися після Першої світової війни⁹¹⁶.

Спростовуючи думку про можливість існування «карпаторусинства» як множинної регіональної ідентичності⁹¹⁷ на зламі XIX–XX ст., і з метою довести українську приналежність населення Закарпаття в XX ст., частина істориків апелює до рішення Всенародного конгресу угорських русинів. Конгрес відбувся 21 січня 1919 р. у Хусті. Результатом з'їзду стало рішення «про приєднання Закарпаття до України». Історики використовують теж посилання на «Карпатоукраїнську державу» в 1938–1939 рр., як свідчення консолідації українських сил⁹¹⁸.

На думку дослідника Б. Гальчака, у міжвоєнний час серед «русинського» середовища були сильними проросійські позиції⁹¹⁹, проте, як зауважував український історик Ігор Любчик, у 1930-х роках московфільські діячі дещо втратили вплив у своїх читальнях. За його підрахунками, у 1936 р. «мережа читалень імені Михайла Качковського на Лемківщині налічувала 64 осередки», які були не надто чисельними. Тому московфільський актив намагався збільшити кількість осередків молодіжного «гімнастичнопожежного товариства “Запорожець”», яке мало б займатися вихованням молодих лемків на основі московфільських ідей», проте ці заходи не зацікавили лемків⁹²⁰. Польська дослідниця Х. Дуць-Файфер вбачає причиною прихильного ставлення лемків до «руськості» аморфність ідеї, яка водночас давала відчуття опозиційності до «польськості», а також пов'язувала їх із Руссю, уявленою крізь призму східного християнства, неначе символу величності та святості⁹²¹. Симпатія до цього зміфологізованого простору спонукала кілька тисяч лемків до переїзду в Україну після підписання Договору про дружбу і кордони між СРСР та Німеччиною у вересні 1939 р. (у 1941 р. частина з них повернулася до Лемківщини)⁹²².

⁹¹⁶ Гальчак Б. Проблеми національної ідентичності лемків... С. 22.

⁹¹⁷ Марочі П.-Р. Карпатська Русь: міжетнічне співіснування без насилля. URL: <http://historians.in.ua>. (дата звернення: 11.04.2018).

⁹¹⁸ Мишанич О. «Карпаторусинство»... С. 13–21.

⁹¹⁹ Гальчак Б. Проблеми національної ідентичності лемків... С. 22.

⁹²⁰ Любчик І. Лемківщина й лемки в російському дискурсі новітньої доби: суспільно-політичний і науковий аспект проблеми. *Український історичний журнал*. 2017. № 2. С. 118.

⁹²¹ Кабачій Р. Вигнани на степи... С. 455.

⁹²² Там само.

Одним із теоретиків національної «карпаторусинської» ідеї є американо-канадський дослідник Пол-Роберт Магочій. Історик, обґрунтовуючи самодостатність карпатських русинів, аби виключити термінологічні дискусії, подає своє тлумачення термінів. Згідно з його визначенням, народність – «це спільність людей з певними характерними рисами, між ними певна територія (але не конче державність), мова, історична пам'ять, релігія і спільні соціальні та етнографічні риси». На думку дослідника, народність та етнічні групи теж мають спільні риси. Отже, найсуттєвіша ознака, що визначає народність і передається через покоління, – це свідомість. Тому, на думку П.-Р. Магочія, русини є етнографічною групою, яка поділена на підгрупи: лемки, бойки, подоляни, гуцули⁹²³.

П.-Р. Магочій вважає, що русини – це окрема східнослов'янська група⁹²⁴, яка розмовляє східнослов'янським діалектом, що містить домішки польської, словацької та угорської лексики, через проживання в прикордонній смузі⁹²⁵. Карпатські русини проживають у північній і південній частинах Карпат (від річки Попрад на заході і до верхів'я річки Тиси та її східних приток)⁹²⁶. Більшість русинів проживає у Підкарпатській Русі (сучасній Закарпатській області України), у Пряшевській Русі (північно-східна частина сучасної Словаччини), а до переселення 1940-х років проживала у Південно-Східній Лемківщині. Частина русинів проживає у північно-центральної частині Румунії (на південь від річки Тиса, у Марамароші), північніше Угорщини⁹²⁷. Отже, засадничий постулат П.-Р. Магочія зводиться до того, що русини з мовного, культурного та релігійного аспектів є східними слов'янами, але не росіянами чи українцями⁹²⁸. Дослідник заперечує закиди стосовно помилковості ідеології «карпаторусинської» окремішності, апелюючи до прикладу Македонії, самотність якої

⁹²³ Магочій П.-Р. «Я русин был, есмь и буду...». Виступи на Світових конгресах русинів / передм. В. Падяка. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2005. С. 6.

⁹²⁴ Там само. С. 5.

⁹²⁵ Магочій П.-Р. Карпатські Русини. Карпаторусинський научный центр, 2002. С. 3.

⁹²⁶ Магочій П.-Р. Народ нивыдыкы. Ілюстрована історія Карпаторусинов. Ужгород: Выдательство В. Падяка, 2007. С. 7.

⁹²⁷ Магочій П.-Р. Карпатські Русини... С. 1.

⁹²⁸ Магочій П.-Р. «Я русин был, есмь и буду...»... С. 6–8.

заперечували у 1940-х роках, але нині, за винятком частини грецьких і болгарських науковців, ніхто не ставить під сумнів македонців як окремий народ⁹²⁹.

«Слабким місцем» у теорії П.-Р. Магочія є відсутність літературної мови в карпатських русинів. Історик висловлює протилежну думку – літературна мова є витвором інтелігенції, тому її відсутність не є підставою для заперечення окремішності «карпаторусинського народу»⁹³⁰. Останнім аргументом проти самотності русинського народу, який критикує історик, є відсутність власної держави. Він погоджується, що русинську ідею використовували заради власних інтересів сусідні держави в ХХ ст., однак обговорення міжнародних кордонів не є доцільним, адже «майбуття Європи буде базуватись на регіонах, а не на національних державах, і теперішні міжнародні кордони будуть поступово втрачати своє значення»⁹³¹. П.-Р. Магочій не виступає за переділ сучасних кордонів, однак у сучасному поліетнічному Закарпатті такі заклики приховують у собі небезпеку, зокрема ставлять під загрозу цілісність України⁹³², особливо в сучасній політичній ситуації⁹³³.

Український мовознавець Любомир Белей спростовує тези карпаторусинських дослідників про наявність окремої карпаторусинської/русинської мови. Проаналізувавши праці закарпатської інтелігенції ХІХ–ХХ ст., Л. Белей виокремив кілька течій у так званому «мовному питанні»: прихильники використання церковнослов'янської мови, фонетичного правопису (Олександр Духнович)⁹³⁴, інспірований Москвою та Будапештом рух на творення «угро-руської мови», її окремішності (Юлій Фірцак, Євменій Сабов, Гіадор Стрипський)⁹³⁵. О. Духнович, на думку дослідника, не відстоював окремий статус русинської мови чи літератури, а «навпаки, він неодноразово наго-

⁹²⁹ Магочій П.-Р. «Я русин был, есмь и буду...»... С. 6–8.

⁹³⁰ Там само. С. 8–9.

⁹³¹ Там само. С. 9.

⁹³² Мигович І. Світовий етногенез і проблеми русинів Закарпаття. *Русини в Україні: тест на європейськість*: зб. праць. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2012. С. 18–19.

⁹³³ Відкритий лист СФУЛЮ із засудженням сепаратизму так званих русинів Закарпаття. URL: <http://lemky.lviv.ua/?p=2871> (дата звернення: 11.04.2018).

⁹³⁴ Белей Л. «Русинський» сепаратизм: націєтворення in vitro. Київ: Темпора, 2017. С. 20–22.

⁹³⁵ Там само. С. 29–58.

лошував на єднокровності галицьких, буковинських і закарпатських русинів», проте під тиском обставин використовував у своїх працях церковнослов'янську мову⁹³⁶. Не сприйняття українського національного відродження О. Духновичем «зумовлювалося не лише чужим для нього характером українського національного відродження та живонародною основою нової української літературної мови», а також російськими впливами⁹³⁷. Зокрема, Л. Белей цитує задокументоване свідчення про підкуп одного із закарпатських будителів Адольфа Добрянського, який згодом перейняв русофільські погляди⁹³⁸.

Ще більш неоднозначними є позиції польських дослідників, які вивчали національні орієнтації лемківського населення. Єжи Журко виділив три «опції» лемківської ідентичності: пропольську, проукраїнську, пролемківську (суто лемківську). Єва Міхна виокремлювала схожі типи автоідентифікації лемків: «лемко-українці», «лемко-поляки», «лемко-русини»⁹³⁹. Згодом, у своїх пізніших публікаціях, дослідниця більш виразніше артикулювала окремішність карпатських русинів, які, на її думку, є «найзахіднішою східнослов'янською спільнотою. Карпатські русини – це типова група етнічного та культурного прикордоння»⁹⁴⁰. Теж доволі обережним у своїх висловлюваннях є польський соціолог та антрополог Яцек Новак. Вивчаючи процес творення ідентичності лемків, які проживають у Польщі, він зауважував, що «лемки є етнічною спільнотою, яка кілька століть мешкає на теренах Південно-Східної Польщі, вони становлять групу етнічного прикордоння. Їхня ідентичність формувалась головно завдяки полякам та українцям. Визначальний вплив на формування ідентичності групи мала приналежність до східного культурного кола, що виражалось через мову та релігію»⁹⁴¹. Однак сьогодні, у час так званої кризи

⁹³⁶ Там само. С. 20.

⁹³⁷ Там само. С. 21.

⁹³⁸ Там само. С. 22.

⁹³⁹ Kabzińska I. Między grupą etniczną a narodem. *Etnografia Polska*. Warszawa, 2000. T. XLIV. Zesz. 1–2. S. 43–44.

⁹⁴⁰ Michna E. Rola historii w legitymizacji aspiracji narodowych grup pogranicza kulturowego. *Casus Rusinów Karpackich. Studium Carpatho-Rutenorum 2009*. Preszów, 2009. S. 59.

⁹⁴¹ Nowak J. Niepokoje tożsamościowe Rusinów. *Etyczny wymiar tożsamości kulturowej. Studia z antropologii społecznej* / pod red. M. Flis. Kraków: Zakład Wydawniczy «Nomos», 2004. S. 47–48.

ідентичності, або ж етапу її пошуку, коли старі кордони вже не мають вирішального впливу на конструювання ідентичності, спільноті все важче стає точно окреслити свою приналежність. Такі проблеми має і лемківське співтовариство, яке, як висловився Я. Новак, перебуває у «процесі творення своєї ідентичності, визначальним елементом, що формує їх етнічний візерунок, є всезагальний стан непевності своєї ідентичності»⁹⁴².

Українці, депортовані в 1944–1946 рр. до УРСР та внаслідок операції «Вісла» до північно-західних регіонів Польщі, за національною ознакою «українець» могли не докінця усвідомлювати свою ідентичність, або ж просто не мислили такими категоріями. Однак, як зауважує Є. Міхна, використання лемківською громадою, що опинилась у Північно-Західній Польщі аутоідентифікації «лемко», чи «русин», замість «українець», допомагало уникати негативної та підтриманої владою стереотипної характеристики «українця-різуна»⁹⁴³. Проаналізувавши різний джерельний матеріал, зокрема й інтерв'ю із лемками, соціолог Я. Новак робить висновок, що сьогодні етнічний дискурс не дає для лемківської спільноти однозначної відповіді на запитання: «Хто ми є?», адже ні релігія, ні мова чи національність не є якимсь самим собою зрозумілим вибором для лемків⁹⁴⁴.

У фокусі дослідження польських науковців є також питання мови, можливості її кодифікації. Є. Міхна в одній із своїх публікацій детально розглядає позиції двох протилежних рухів «за» і «проти» кодифікації русинської мови⁹⁴⁵. Х. Дуць-Файфер описує процес формування лемківської літератури, який, на її думку, сягає кінця XVI–XVII ст.⁹⁴⁶

Розглядаючи проблему русинства/карпаторусинства у дещо ширшому зрізі, на мою думку, слушною є теза Л. Белея про тривалість, неоднозначність руху за самовизначення як у Галичині, так і на За-

⁹⁴² Nowak J. Niepokoje tożsamościowe Rusinów... S. 48.

⁹⁴³ Michna E. Łemkowie... S. 51–52.

⁹⁴⁴ Ibid. S. 48–49.

⁹⁴⁵ Michna E. Odrębność językowa małych grup etnicznych i jej rola w procesach walki o uznanie oraz polityce tożsamości. Analiza porównawcza sytuacji Rusinów Karpackich i Ślązaków. *Studia Humanistyczne AGH*. Kraków, 2014. T. 13. Nr 3. S. 115–130..

⁹⁴⁶ Duć-Fajfer H. Łemkowska przestrzeń literacka – rys historyczny. *Języki Obce w Szkole. Czasopismo dla nauczycieli*. Warszawa, 2001. Nr 6. S. 64–75.

карпаті: «Виникали спокуси конформізму щодо панівних етносів (поляків, угорців). Нонконформісти мали на вибір русофільство (за яким стояла ідея величної далекої та маловідомої імперії, здатної протистояти угорцям і полякам) та ефемерне українофільство»⁹⁴⁷. Тому запізнілий процес формування української ідентичності на Закарпатті став хорошою основою для дезінтеграції українства та творення неорусинської ідеології після Другої світової війни поза межами України, а також на її тернах після відновлення незалежності⁹⁴⁸. Культурницький за своєю суттю рух, на перший погляд не несе ніякої загрози ані Україні, ані її меншині в Словаччині, Чехії, Сербії, Польщі, Румунії, Угорщині, Хорватії. Творення різних товариств русинського спрямування на Закарпатті та за кордоном має на меті дестабілізувати ситуацію в Україні, або ж асимілювати українську громаду⁹⁴⁹.

Як наголошує Л. Белей: «...національно-культурний вимір неорусинської доктрини, тобто спроби довести факт існування окремого “русинського” етносу – це лише ширма, покликана приховати та легітимізувати широкий спектр інтересів: від геополітичних та гео економічних до суто приватних. Адже, під приводом створення належних умов для гармонійного розвитку окремішнього “русинського” етносу та його самобутньої культури, “русинська” меншина за межами України або “русинська” більшість в Закарпатській області має бути наділена особливими привілеями, культурними, економічними та політичними»⁹⁵⁰. Доволі показовим фактом є творення «Временного правительства Подкарпатской Руси» (існувало упродовж 1993–1994 рр.), що висувало політичні вимоги до української влади: «...президентам та парламентам західних країн, Генеральній асамблеї ООН, з категоричними вимогами примусити Україну надати Закарпаттю автономний статус»⁹⁵¹. Цю ініціативу підтримали громадсько-культурні товариства «Русский дом», Товариство словацької культури та інші, а ЗМІ Словаччини та Угорщини активно висвітлювали ці події⁹⁵².

Схожі думки висловлює також історик І. Любчик. Проаналізувавши розвиток русинського руху від ХІХ ст., він поділяє думку про його

⁹⁴⁷ Белей Л. «Русинський» сепаратизм. С. 74.

⁹⁴⁸ Там само. С. 74–75.

⁹⁴⁹ Там само. С. 101–161.

⁹⁵⁰ Там само. С. 162.

⁹⁵¹ Белей Л. «Русинський» сепаратизм. С. 89.

⁹⁵² Там само. С. 89.

штучність, адже суттєву роль у його розвитку відгравав, та і досі відіграє, російський чинник. На думку вченого, ця «проблема стала складовою широкомасштабної інформаційної війни проти нашої країни, до якої долучилися офіційні й неофіційні кола Росії»⁹⁵³.

Дослідник зауважував, що питання лемків-русинів у російській науковій думці є актуальним, його активно пропагують, видається чимало праць наукового та науково-популярного спрямування, відбуваються наукові симпозиуми. Наприклад, у 2008 р. відбулася міжнародна конференція у Ростові-на-Дону під промовистою назвою «Геноцид і культурний етноцид русинів Карпатської України», де були присутні члени так званого «уряду республіки Підкарпатська Русь», учасники з Російської Федерації, і не було жодного науковця з України. Активно пропагують окремішність лемків як русинів російський історик Михаїл Дронов (науковий працівник Відділу східного слов'янства Інституту славістики Російської Академії Наук), професор Мінського філіалу Російського державного соціального університету Кирил Шевченко, Григорій Миронов, який захистив кандидатську дисертацію із всесвітньої історії у 2013 р. у Ростові-на-Дону, присвячену ідентифікації «русинської етнокультурної спільноти», а також чимало пропагандистських матеріалів можна знайти на сторінках міжнародного історичного журналу «Русин». Він у 2005 р. постав за ініціативи громадської організації «Русь» у Кишневі, згодом отримав підтримку з боку Томського державного університету, який став його співзасновником⁹⁵⁴.

Національна ідентичність українського населення Холмщини, Надсяння та Лемківщини, як і на теренах сучасної України, формувалася за «східним зразком уявлення про націю». Депортовані позиціонують себе українцями, водночас у їхній системі ідентичностей важливе значення має і регіональна, територіальна ідентифікація із втраченими теренами Закарзоння. Місце, яке належить цьому зв'язку, залежить від ряду факторів: суб'єктивних характеристик особи, регіону походження, зацікавлення його культурою та релігією. Хоча ці регіональні ідентичності на загал не є у відкритому конфлікті із вибором українства, однак у випадку лемківської ідентичності, через маніпулятивність ідеї русинства, містять у собі чималий конфліктний потенціал.

⁹⁵³ Любчик І. Лемківщина й лемки в російському дискурсі... С. 122.

⁹⁵⁴ Любчик І. Лемківщина й лемки в російському дискурсі... С. 122–125.

4.3. ПРОСТОРОВИЙ ВИМІР КОМЕМОРАЦІЇ ДЕПОРТОВАНИХ УКРАЇНЦІВ. МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ ТА ПОЛЬЩІ

Спільнота переселенців (депортовані, їх нащадки, і ті, кому не байдужа історія цих теренів) прагне не лише отримати статус депортованих (в Україні), а й, насамперед, зберегти пам'ять про терени, звідки її було виселено. Вихід із так званого забуття і активне включення в публічний простір переселенців відбувається на хвилі демократичних змін (із кінця 1980-х років у Польщі та 1990-х років в Україні) і так званої ідеологічної та внутрішньої деколонізації пам'яті (нові еліти починають активно звертатись до раніше замовчуваної, або ж викривленої колективної пам'яті; офіційним дискурсам минулого протистоять «голоси» груп, досвід яких раніше не був включений до історичного гранднарративу)⁹⁵⁵. У цей період почали активно з'являтися товариства переселенців в Україні⁹⁵⁶ та Польщі (вихідців із так званих «кресів»)⁹⁵⁷.

За понад двадцять років депортовані по обидва боки кордону утворили розширену мережу товариств із регіональними представництвами. Загалом, польські кресові організації чисельно переважають товариства депортованих українців⁹⁵⁸. Можна припустити, що це пов'язано не лише із фінансовою підтримкою з боку держави, або окремих приватних осіб, а й з кількістю осіб, які були депортовані (репатрійовані) до Польщі: упродовж 1944–1948 рр., 1955–1959 рр. переїхало понад 1,7 млн осіб, із них, за підрахунками Яна Чернякеви-

⁹⁵⁵ Серета В. Місто як lieu de mémoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2008. Вип. 2. С. 74–75.

⁹⁵⁶ ЛОО Лемківщина. URL: http://lemky.lviv.ua/?page_id=2102 (дата звернення: 17.02.2018); Об'єднання товариств депортованих українців «Закерзоння». URL: <http://www.wikiwand.com/uk> (дата звернення: 17.02.2018); Товариству «Холмщина» 20 років / Львівське суспільно-культурне товариство «Холмщина». Львів: Край, 2010. С. 3–4; Кабачій Р. Товариству «Любачівщина» – 10 років. URL: http://lemky.com/32-tovarystvu_lybochivshina_10rokiv.html (дата звернення: 17.02.2018).

⁹⁵⁷ Głowacka-Grzajper M. Transmisja pamięci. Działacze «sfery pamięci» i przekaz o Kresach Wshodnich we współczesnej Polsce. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2016. S. 12.

⁹⁵⁸ Ibid. S. 18.

ча, у перший етап 94,48 % становили поляки⁹⁵⁹. Натомість кількість українців, депортованих із Польщі до УРСР у 1944–1946 рр., складала від 439 135⁹⁶⁰ до 482 109⁹⁶¹, у рамках операції «Вісла» 1947 р. – 140 660 осіб⁹⁶², і в результаті демаркації українсько-польського кордону 1951 р. було переселено 9 125 українців⁹⁶³.

Найчисельнішу частину товариств депортованих складало перше покоління переселенців, яке стояло біля витоків цих організації, натомість в останнє десятиліття у структурі переважають особи, які були депортовані дітьми-підлітками, або ж ті, хто народився уже на новому місці у перші роки після переїзду. Мотиви вступу до товариств схожі в Україні та Польщі: збереження пам'яті, родинне походження з певних теренів⁹⁶⁴, особисте зацікавлення історією, винятково у кресових середовищах відчуття обов'язку перед поляками, які не виїхали після зміни кордонів⁹⁶⁵.

У контексті вивчення процесу «пам'ятання» соціальної групи (певної національної чи локальної, або етнічної меншості) використовують поняття «спільноти пам'яті»⁹⁶⁶. Польський соціолог Лех Ніяковські використовує цей теоретичний концепт для окреслення «сукупності осіб, яких об'єднує певний біографічний досвід, але не завжди травматичний, а також їх нащадків, які зберігають родинну пам'ять»⁹⁶⁷. Члени «спільноти пам'яті» творять, зберігають та передають нащадкам свій погляд та розуміння спільного минулого⁹⁶⁸.

⁹⁵⁹ Głowacka-Grajper M. Transmisja pamięci... S. 17.

⁹⁶⁰ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... С. 678.

⁹⁶¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні ... Т. 1. С. 230.

⁹⁶² Nałagida I. Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947–1957. S. 35.

⁹⁶³ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону 1941–1951 рр. Львів: Каменяр, 1998. С. 180.

⁹⁶⁴ Інтерв'ю з Ром. Ніною Герасимівною, 1932 р. н., записане у м. Львові 15 березня 2012 р. *Архів авторки*.

⁹⁶⁵ Głowacka-Grajper M. Transmisja pamięci... S. 90–101.

⁹⁶⁶ Ibid. S. 20.

⁹⁶⁷ Hajduk-Nijkowska J. Wyjście z osaczenia. Proces wychodzenia wspólnoty pamięci z wykluczenia społecznego. *Colloquia Anthropologica et Communicativa*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2015. Vol. 8: Wygnańcy, buntownicy, uciekinierzy. S. 211.

⁹⁶⁸ Trzeszczyńska P. Łemkowszczyzna zapamiętana... S. 116.

Як зауважує польський дослідник Пйотр Т. Квятковський, «цей колективний характер пам'яті на різних рівнях проявляється у між-особистісній комунікації, та визначених культурою церемоніях, які засвідчують приналежність до подій минулого»⁹⁶⁹. Цей теоретичний концепт використовують для дослідження колективної пам'яті соціальних груп, пам'ять яких була «замовчуваною» і підтримувалася завдяки старанням малої локальної спільноти, головню через родинно-сусідські, чи приятельські зв'язки. Як зауважувала дослідниця Малгожата Гловацька-Грайпер, такий підхід застосовувався у публікаціях, присвячених польській спільноті у Казахстані⁹⁷⁰, українській меншині у Польщі⁹⁷¹, або ж мешканцям Верхньої Сілезії (Верхнього Шльонська, який увійшов після 1945 р. до складу Польщі)⁹⁷².

Застосування цього концепту обумовлене негласним замовчуванням проблеми депортації українців із польсько-українського прикордоння у Радянському Союзі. У цьому дослідженні теоретичний концепт спільноти пам'яті застосовується у вузькому розумінні лише для окреслення комеморативних практик товариств переселенців та творення ними певних рамок пригадування. Згуртування та об'єднання спільнот переселенців та їх діяльність можна розглядати у контексті внутрішньої деколонізації пам'яті. Активні діячі суспільно-культурних товариств депортованих українців намагаються зберегти пам'ять про втрачені терени, трагічні сторінки польсько-українського етнополітичного конфлікту у роки Другої світової війни, депортації. Водночас вони творять певний канон пам'яті, особливо виразний у спогадах. До так званих рамок пригадування можна зарахувати як концепт жертви, заручника обставин, так і колективне забування дразливих моментів. Хоча нагромаджуються і видаються спогади та красномовні нариси про Закерзоння, однак через специфіку цих видань та прорахунки гуманітарної політики здебільшого видання залишаються невідомими для широкого загалу, а їх колективна пам'ять лише частково вписана в офіцій-

⁹⁶⁹ Ibid. S. 116–117.

⁹⁷⁰ Kudela-Świątek W. Odpamiętane: o historii mówionej... 372 s.

⁹⁷¹ Wangler A. Rethinking history, reframing identity. Memory, generations, and the dynamics of the national identity in Poland. Wiesbaden: Springer VS, 2012. 347 p.

⁹⁷² Hajduk-Nijakowska J. Wyjście z osaczenia... S. 211–226.

Фото 9. Пам'ятник депортованим українцям у Тернополі. Автори-скульптори Андрій і Володимир Сухорські, Володимир Стасюк

Батьківщини», які демонструють присутність/активність спільноти і дають змогу проводити певні комеморативні ритуали (покладання кві-

⁹⁷³ Павлів Ю. Видавнича діяльність суспільно-культурних товариства депортованих українців міста Львова. *Україна-Польща: історична спадщина й суспільна свідомість*. Львів, 2016. Вип. 9. С. 280–290.

⁹⁷⁴ Інформаційні матеріали до 70-річчя з часу проведення польською владою акції «Вісла». URL: <http://www.memory.gov.ua/methodicmaterial/informatsiini-materiali-do-70-richchya-z-chasu-provedennya-polskoayu-vladoyu-aktsii-> (дата звернення: 17.02.2018); Сьогодні минає 70 років від початку антиукраїнської акції «Вісла». URL: <https://www.unian.ua/society/1899476-sogodni-minae-70-rokiv-vid-pochatku-antiukrajinskoji-aktsiji-visla.html> (дата звернення: 17.02.2018).

⁹⁷⁵ Звернення Президента до української громади Республіки Польща у зв'язку з 70-ми роковинами операції «Вісла». URL: <http://naszwybir.pl/zvernennya-prezydenta-ukrayinskoyi-gromady-respubliki-polshha-u-zv-yazku-z-70-rokovynamy-operatsiyi-visla/> (дата звернення: 17.02.2018).

ний дискурс минулого⁹⁷³. Водночас можна простежити певні позитивні тенденції включення «історії депортованих» у ширший національний історичний канон. Напередодні 70-х роковин операції «Вісла» відбулася широка інформаційна компанія за підтримки Українського інституту національної пам'яті⁹⁷⁴ та Президента України Петра Порошенка⁹⁷⁵.

Для переселенців, які живуть в Україні, важливим є не лише збереження пам'яті про втрачені терени і депортацію, а й символічне позначення, створення таких місць пам'яті поза межами «малої

Фото 10. Освячення меморіалу депортованим українцям з території Закароння у 1944–1945 рр. у Львові. 27 грудня 2021 р. Фото з особистого архіву Соломії Риботицької

тів, молебень). Активне творення місць пам'яті, де компактно проживають переселенці, розпочалось із 2004–2007 рр. Цьому насамперед посприяла гуманітарна політика і налагодження добросусідських відносин із Польщею за президенства Віктора Ющенко, а також відносно стабільна економічна ситуація. У 2014–2016 рр. було споруджено пам'ятники «Без вини покарані» у с. Сокільники Львівської області⁹⁷⁶, «Жертвам депортації 1944–1946 рр.» у Тернополі⁹⁷⁷, Богдану-Ігорю Антоничу у Львові⁹⁷⁸, у Луцьку освячено нижній ярус церкви Холмського

⁹⁷⁶ Олійник (Бучківська) М. «Без вини покарані...». *Слово просвіти (Київ)*. 2015. 13–19 серпня. URL: <http://slovoprosvity.org/2015/08/27/bez-vini-pokarani/> (дата звернення: 17.02.2018).

⁹⁷⁷ Осадчук Л. У Тернополі з'явився пам'ятник жертвам депортації. *День (Київ)*. 2014. 25 серпня. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/news/250814-u-ternopoli-zuavivysya-pamyatnik-zhertvam-deportaciyi> (дата звернення: 17.02.2018).

⁹⁷⁸ Лазуркевич С., Крижанівська М. У Львові встановили пам'ятник Антоничу. URL: https://zaxid.net/u_lvovi_vstanovili_pamyatnik_antonichu_pershi_foto_n1407921 (дата звернення: 17.02.2018).

чудотворного образу Богоматері⁹⁷⁹, закладено наріжний камінь храму на честь ікони Божої Матері «Холмської» у м. Городок Львівської області⁹⁸⁰, завершено пам'ятник Михайлу Вербицькому у Львові⁹⁸¹ та лемківські церкви святих Кирила та Мефодія у Івано-Франківську⁹⁸² й Вознесіння Господнього у Тернополі⁹⁸³. Також розпочато збір коштів на будівництво пам'ятника жертвам депортації у Львові, який мав бути встановлений до 70-річчя операції «Вісла»⁹⁸⁴.

Меморіал у Львові був освячений у кінці грудня 2021 р.⁹⁸⁵; заплановане урочисте відкриття у 2022 р., приурочене до 75-ої річниці акції «Вісла», не відбулось через повномасштабне вторгнення Росії до України⁹⁸⁶. У творенні таких місць пам'яті активну роль відігравали переселенські товариства, які зазвичай були ініціаторами або співорганізаторами збору коштів на ці проекти. Можна припустити, що на таку позитивну динаміку під час складної військово-політичної ситуації вплинули не лише роковини переселення, а й поява внутрішньо переміщених осіб, які вплинули на суспільне зацікавлення депортаційними акціями 1944–1951 рр.

Існує певна проблема з класифікацією місць пам'яті, за якими критеріями їх варто групувати, якщо вони розкидані по різних містах та селах, здебільшого Західної України. Тому можна умовно поділити їх за функціональним призначенням: храми, музеї, пам'ятники, і подати їх

⁹⁷⁹ У Луцьку освятили нижній храм церкви Холмської ікони. URL: <http://www.volynnews.com/news/society/u-lutsku-osviatyly-nyzhniy-khram-tserkvy-kholmskoyi-ikony/> (дата звернення: 17.02.2018).

⁹⁸⁰ Високопреосвященний митрополит Димитрій освятив і заклав наріжний камінь новобудованого храму на честь ікони Божої Матері «Холмська» в м. Городок. URL: <http://gradleva.com/?info=2293> (дата звернення: 17.02.2018).

⁹⁸¹ Перехрест О. У Львові урочисто відкрили пам'ятник Михайлу Вербицькому. URL: <http://zaxid.net/news> (дата звернення: 17.02.2018).

⁹⁸² Боечко Ю. Лемківська церква – храм та пам'ятник. *Наше слово*. 2016. 12 червня. URL: <http://www.nasze-slowo.pl> (дата звернення: 17.02.2018).

⁹⁸³ У Тернополі освятили лемківську церкву. URL: <http://lemky.lviv.ua/?p=4789#more-4789> (дата звернення: 17.02.2018).

⁹⁸⁴ У Львові спорудять пам'ятник жертвам депортації. URL: http://vgoles.com.ua/news/u_lvovi_sporudyat_pamyatnyk_zhertvam_deportatsii_ukraintsiv_214460.html (дата звернення: 17.02.2018).

⁹⁸⁵ У Львові освятили пам'ятник депортованим з Польщі українцям. URL: https://tvoemisto.tv/news/u_lvovi_osvyatyly_pamyatnyk_deportovanym_z_polschi_ukraintsyam_126315.html (дата звернення: 04.05.2022).

⁹⁸⁶ У Львові вшанували пам'ять жертв «Акції «Вісла»»...

узагальнену характеристику. Пам'ятник досліджують за такими трьома критеріями: іконографія, епіграфія, церемоніальна роль. Із позиції монументального мистецтва, такі пам'ятники, які встановлюють переселенці з Польщі, є стелами чи обелісками, які прикрашені релігійними християнськими символами (ангели, хрести). Ще більше сакральних елементів містять меморіали, розташовані у сільській місцевості. Промовистим прикладом є композиція в образі янгола з піднятими крилами біля церкви Успіння Пресвятої Богородиці у с. Сокільники Львівської області з промовистою назвою «Без вини покарані», яка постала в 70-ті роковини депортації українців із Лемківщини, Надсяння, Любачівщини, Сокальщини, Холмщини, Підляшшя. Із чотирьох сторін підніжжя пам'ятника викарбувані назви територій, а під кожною з них – список сіл⁹⁸⁷.

Така специфіка пам'ятників пов'язана з їх символічним та функціональним значенням, адже зазвичай це меморіали, чи меморіальні знаки, які увіковічують трагедію українців, депортованих із Холмщини та Підляшшя, Надсяння та Лемківщини. «Релігійна образність» сприяє включенню скульптури в поминальний ритуал (молебень, панахида), і є проявом сучасного «культу мертвих»⁹⁸⁸.

Пам'ятники із релігійними мотивами, які нагадують про трагічне минуле депортованих українців із Польщі, у міському просторі, хоча і стають місцем пам'яті, використовуються для скорботних місць⁹⁸⁹, однак вони не є важливими часово-просторовими маркерами міста, особливо, якщо розташовані не на головних вулицях⁹⁹⁰. А помпезні сакральні композиції, які зазвичай встановлені неподалік церкви, як от у с. Сокільники, із часом сприймаються як органічна частина церковного символічного простору, втрачаючи свою комеморативну роль. Можна припустити, якщо ж спільнота має на меті не лише створити пам'ятник, який слугуватиме не лише місцем для скорботних

⁹⁸⁷ Олійник (Бучківська) М. «Без вини покарані...» ... URL: <http://slovoprosvity.org/2015/08/27/bez-vini-pokarani/> (дата звернення: 17.02.2018).

⁹⁸⁸ Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва: Ватутіне, «наймодше місто Черкащини». Проект Юрбас: спроба реконструкції. URL: <http://uamoderna.com/md/hrytsenko-pamyat-misto-vatutine> (дата звернення: 17.02.2018).

⁹⁸⁹ Гук Б. Стара і нова Холмщина. Розмова з Миколою Онуфрійчуком, головою товариства «Холмщина» м. Луцьк. *Наше слово*. 2014. 6 липня. URL: <http://www.nasze-slowo.pl/stara-i-nova-holmshhina/> (дата звернення: 17.02.2018).

⁹⁹⁰ У Львові спорудять пам'ятник жертвам депортації...

ридувалі, а й репрезентуватиме минуле для ширшого загалу, то варто відмовитись від надмірної помпезності чи сакралізації.

У контексті комеморативних практик важливу роль відіграє музей, який є ретранслятором культурної пам'яті спільноти⁹⁹¹. В 1994 р. група ентузіастів-лемків, на чолі з отцем Анатолієм Дудою-Квасняком, розпочала збір експонатів, а 3 листопада 1996 р. відкрився музей лемківської культури при товаристві «Лемківщина» у м. Монастириськ Тернопільської області. А 16 вересня 2011 р. його реорганізовано у Монастириський комунальний музей лемківської культури і побуту, на базі якого створили музейний комплекс «Лемківське село»⁹⁹². У Львові діє приватний музей лемківської різьби та писанки, що виник завдяки старанням Степана Кищака, який збирав витвори народних майстрів⁹⁹³. Хоча товариства «Надсяння» та «Холмщина» не мають власних музеїв, проте активно творять свої місця пам'яті, використовуючи як символи-маркери діячів, які походять із їх теренів. Наприклад товариство «Холмщина» і його хор беруть активну участь у діяльності Державного меморіального музею Михайла Грушевського у Львові⁹⁹⁴, а товариство «Надсяння» виступило ініціатором спорудження пам'ятника М. Вербицькому у Львові, який було урочисто відкрито 27 грудня 2015 р.⁹⁹⁵.

Дещо активніше маркують урбаністичний простір представники лемківської спільноти. Активісти Львівської обласної організації Все-

⁹⁹¹ Киридон А. Музей як інституція пам'яті. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини* / гол. ред. Л. Аліксієвець. 2015. Вип. 16. Ч. 1. С. 195–197.

⁹⁹² Лемківське село. Всеукраїнське товариство «Лемківщина». URL: <http://lemky.org.ua/kultura/muzei/329-lemkivske-selo> (дата звернення: 17.02.2018).

⁹⁹³ У Львові існує унікальний домашній музей лемківської різьби та писанки. URL: <http://zaxid.net/news>

⁹⁹⁴ Запрошуємо на святкування 202-річчя від дня народження Тараса Шевченка. URL: <http://dmh.lviv.ua/zaproshujemo-na-svyatkuvannya-202-richchya-vid-dnya-narodzhennya-tarasa-shevchenka.html> (дата звернення: 17.02.2018); Студня Н. Шевченківське свято в Музеї Михайла Грушевського у Львові збирала аншлаги. URL: <http://photo-lviv.in.ua/shevchenkivske-svyato-v-muzeji-myhajla-hrushevskoho-u-lvovi-zibralo-anshlah/> (дата звернення: 17.02.2018).

⁹⁹⁵ Серета В. Пам'ятнику о. М. Вербицькому у Львові бути!... *Інформаційний бюлетень Об'єднання товариств депортованих українців «Закерзоння» (Львів)*. 2015. № 26. С. 1–2; Бадяк В. Відкриття пам'ятника Вербицькому. *Інформаційний бюлетень Об'єднання товариств депортованих українців «Закерзоння»*. 2016. липень. № 27. С. 1–2.

українського товариства «Лемківщина» та Львівської обласної молодіжної громадської організації «Молода Лемківщина», за підтримки Управління туризму Львівської міської ради, у 2013 р. створили мапу та туристичний маршрут «Лемківські місця Львова». Основним завданням карти було представлення та популяризація лемківської культури у Львові, де існує чималий осередок вихідців із Лемківщини. Акцент у мапі зроблений на XIX–XX ст. та діячах лемківського походження, що працювали/перебували у Львові⁹⁹⁶. Така ініціатива покликана також на символічному рівні продемонструвати історичну тяглість лемківської спільноти, її органічний зв'язок із Україною. У 2017 р. була запущена покращена версія інтернет мапи «LemkoLand. beta 2.0», де нанесено міста і села Лемківщини в Україні, Польщі та Словаччині, подано коротку інформацію про населені пункти, або ж посилає на матеріали Вікіпедії⁹⁹⁷.

Українську громаду в Польщі репрезентує Об'єднання українців Польщі (1956–1990 рр. – Українське Суспільно-Культурне Товариство)⁹⁹⁸. Діє розгалужена мережа українських осередків, частина з яких зосереджена навколо греко-католицьких чи православних парафій, функціонують також фонди. Серед низки осередків можна виділити такі: Український дім та фонд «Наш вибір»⁹⁹⁹, «Євромайдан–Варшава»¹⁰⁰⁰, Українське Товариство¹⁰⁰¹, Фундація Духовної культури Пограниччя, Греко-католицька

⁹⁹⁶ У місті розробили екскурсійний маршрут «Лемківські місця Львова». URL: <http://www.032.ua/news/362080> (дата звернення: 09.02.2018).

⁹⁹⁷ Новини культури. *Вісник Світової Федерації Українських Лемківських Об'єднань* / гол. ред. Т. Радь. 2018. січень. № 01(43). С. 47–48. URL: <https://issuu.com/viktordudiak/docs/wisnyk-sfulo-1-43-2018-> (дата звернення: 09.02.2018).

⁹⁹⁸ Drozd R. Sąsiedzi. Polacy i Ukraińcy w Polsce... S. 35; Związek Ukraińców w Polsce. Об'єднання Українців у Польщі. Informacja o stowarzyszeniu. URL: http://www.zup.ukraina.com.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=1&Itemid=2 (дата звернення: 09.02.2018).

⁹⁹⁹ Fundacja «Nasz Wybór». Ukraiński Dom w Warszawie. URL: <https://ukrainskidom.pl/przykladowa-strona/fundacja-nasz-wybor/> (дата звернення: 09.02.2018).

¹⁰⁰⁰ Euromaidan Warszawa. Działamy razem na rzecz Euro integracji Ukrainy. Про нас. URL: <http://www.euromaidanwarszawa.com/about/> (дата звернення: 09.02.2018).

¹⁰⁰¹ Українське Товариство. URL: <http://www.ukr-tov.pl/ua/> (дата звернення: 09.02.2018).

парафія¹⁰⁰², Люблінсько-Холмська православна дієцезія¹⁰⁰³ та діюче при ній Молодіжне православне братство у Любліні¹⁰⁰⁴, Суспільно-культурне товариство Польща–Україна в Польщі¹⁰⁰⁵, Об'єднання лемків у Горлиці¹⁰⁰⁶, Українські домівки у Вроцлаві, Гданську, Ольштині, Кошаліні, Щецині¹⁰⁰⁷, Народний дім у Перемишлі¹⁰⁰⁸.

Формування взаємообразів сусідніх країн та їх мешканців є складним і неоднозначним процесом, на який впливають як політичні відносини, суспільно-економічні реалії, так і колективна пам'ять про суперечливі сторінки минулого.

Під час Революції гідності в кінці 2013 р. на початку 2014 р. увага знову прикута до України, особливо після збройної агресії Росії. Як продемонстрували результати соціологічного опитування, проведеного в червні 2014 р., 71 % поляків цікавився подіями в Україні¹⁰⁰⁹. Занепокоєння і зацікавлення ситуацією в Україні, а відтак побоювання за безпеку Польщі, сягнуло свого апогею у серпні та вересні 2014 р. – 78 %¹⁰¹⁰. На початку 2014 р. 34 % поляків від-

¹⁰⁰² Фундація Духовної Культури Пограниччя. Про нас. URL: <http://fkdp.pl/uk/o-fundacji> (дата звернення: 09.02.2018); Греко-Католицька Парафія в Любліні. URL: <http://fkdp.pl/uk/category/parafia-greckokatolicka-w-lublinie> (дата звернення: 09.02.2018).

¹⁰⁰³ Współczesny stan Prawosławnej Diecezji Lubelsko-Chełmskiej Prawosławna Diecezja Lubelsko-Chełmska. URL: <http://www.lublin.cerkiew.pl/page.php?id=151> (дата звернення: 09.02.2018).

¹⁰⁰⁴ Bractwo Młodzieży Prawosławnej Diecezji Lubelsko-Chełmskiej. URL: <http://www.bmplublin.pl/index.php> (дата звернення: 09.02.2018).

¹⁰⁰⁵ Stowarzyszenie Społeczno-Kulturalne Polska-Ukraina w Poznaniu. O nas. URL: <http://www.poznajsasiada.org/o-nas> (дата звернення: 09.02.2018).

¹⁰⁰⁶ Об'єднання лемків – Zjednoczenie Łemków. O nas. URL: <http://www.lemkounion.republika.pl/onas.html> (дата звернення: 09.02.2018).

¹⁰⁰⁷ Українські організації і релігійні громади в Польщі. URL: <http://naszwybir.pl/ukrayinski-organizatsiyi-religijni-gromady-v-polshhi/> (дата звернення: 09.02.2018).

¹⁰⁰⁸ UE sfinansuje remont Domu Ukraińskiego w Przemysłu i budowę Domu Polskiego we Lwowie. URL: <http://www.polukr.net/blog/2017/10/ue-sfinansuje-remont-domu-ukrainskiego-w-przemyslu-budowe-domu-polskiego-lwowie/> (дата звернення: 09.02.2018).

¹⁰⁰⁹ Omyła-Rudzka M. Stosunki polsko-ukraińskie w opiniach Polaków. Komunikat z badań CBOS NR 95/2014. Warszawa, 2014. S. 1–2.

¹⁰¹⁰ Omyła-Rudzka M. Poczucie zagrożenia i zainteresowanie sytuacją na Ukrainie. Komunikat z badań CBOS NR 164/2014. Warszawa, 2014. S. 4–5.

чували приязнь до українців, у 2016 р. симпатизувало уже менше – 27 % поляків¹⁰¹¹.

На тлі загальної активізації та підвищення рівня українсько-польської співпраці відносини у царині історії, колективної та доволі травматичної пам'яті між двома державами все ж залишаються непростими, і постають у новому світлі з легкої руки політиків по обидва боки польсько-українського кордону, а консенсус може бути досягнутий лише за умови двостороннього тривалого діалогу. Після повномасштабного російського вторгнення в Україну, яке розпочалось у лютому 2022 р., низка європейських партнерів, зокрема й республіка Польща, надає всебічну військову, політичну та гуманітарну підтримку Українській державі. Політика взаємопорозуміння між Польщею та Україною закладає підґрунтя для побудови консенсусу у питаннях складних сторінок спільної історії.

Для того, щоб простежити процес порозуміння на шляху до польсько-українського примирення, поєднання, зосередимо увагу на тих місцях пам'яті, що важливі для української громади в Польщі та депортованих українців. Для холмщаків та підлящуків такими є участь у літургії, відвідини храмових празників, урочистей академії жіночого православного монастиря Опіки Матері Божої в Турковичах¹⁰¹², чоловічого православного монастиря в Яблочині¹⁰¹³, святинь у Любліні (греко-католицької церкви Різдва Пресвятої Богородиці¹⁰¹⁴, православної парафії святого Петра (Могили) та її храму Воздви-

¹⁰¹¹ Omyła-Rudzka M. Stosunek polaków do innych narodów. Komunikat z badań CBOS NR 20/2014. Warszawa, 2014. Tab. 1. S. 2; Omyła-Rudzka M. Stosunek do innych narodów. Komunikat z badań NR 53/2016. Warszawa, 2016. Tab. 1. S. 3.

¹⁰¹² Żeński Monaster pw. Opieki Matki Bożej. URL: <http://lublin.cerkiew.pl/page.php?id=243> (дата звернення: 16.02.2018); Онуфрійчук М. «До Туркович спішить народ...». Холмщакі бережуть пам'ять про святиню православних українців краю. URL: <http://arkhiv.pravoslavivolyani.org.ua/gazeta/statija/?newsid=579> (дата звернення: 16.02.2018).

¹⁰¹³ Rys historyczny. URL: <http://www.klasztorjableczna.pl/> (дата звернення: 16.02.2018); Поїздка в Яблuchин (Польща), 24–25 червня 2013 р.: Городцьке товариство «Холмщина». URL: http://kholm-gorodok.ucoz.org/photo/pojizdka_v_jabluchin_polshha_24_25_chervnja_2013/16 (дата звернення: 16.02.2018).

¹⁰¹⁴ Українське серце Любліна – церква Різдва Богородиці. URL: https://risu.org.ua/ua/relig_tourism/religious_region/56177/ (дата звернення: 16.02.2018).

ження Чесного Хреста Господнього¹⁰¹⁵) та Холмі (православної кафедральної церкви святого Івана Богослова¹⁰¹⁶). Для вихідців із Надсяння значимими є богослужіння у Кафедральному соборі святого Івана Хрестителя в Перемишлі¹⁰¹⁷, Церкві Преображення Господнього в Ярославі¹⁰¹⁸. Депортовані, які походять із Любачівщини, регулярно приїждять на літургії до Любачівського греко-католицького храму святого Миколая¹⁰¹⁹, церкви Різдва Пресвятої Богородиці у Горайці, що зараз належить римо-католикам¹⁰²⁰. Вихідці із Beskidів систематично відвідують Устрики Долішні Бещадського повіту Підкарпатського воєводства¹⁰²¹.

У першій половині 1990-х років, коли особливо сильними були негативні взаємообрази сусідів, виник конфлікт у Перемишлі щодо місця перебування щойно відновленої у 1991 р. греко-католицької катедри. На початку 1990-х років українська громада в Перемиському воєводстві становила 10 000–20 000¹⁰²², проте символічно на ментальній мапі займала вагоме місце. У 1991 р. розпочався процес відновлення греко-католицької Перемиської єпархії, її юридичного оформлення¹⁰²³. А 16 січня 1991 р. папа Іван Павло II призначив

¹⁰¹⁵ Parafia Prawosławna pw. św. Metropolity Piotra (Mohyla) w Lublinie dla ukraińskiej społeczności prawosławnej. URL: <http://www.chresto-voz.harazd.net/indexpl.html> (дата звернення: 16.02.2018); Новосад Р. Вдруге у Люблині. Інформаційний вісник. Львівське суспільно-культурне товариство «Холмщина». 2012. Листопад. № 2. С. 9–10.

¹⁰¹⁶ Historia: Chełm – św. ap. Jana Teologa. URL: http://www.lublin.cerkiew.pl/parafie.php?id_n=5&id=377&type=history (дата звернення: 16.02.2018).

¹⁰¹⁷ Герасимович М. Поклін Героям України. *Інформаційний бюлетень Об'єднання товариств депортованих українців «Закерзоння»*. 2006. 19 серпня. С. 17.

¹⁰¹⁸ 100 львів'ян відсвяткували Спаса у Польському Ярославі. URL: https://zik.ua/news/2008/08/20/100_lviviany_vidsvytkuvaly_spasa_u_polskomu_yaroslavi_147428 (дата звернення: 16.02.2018).

¹⁰¹⁹ Гречин К. Під покровом святого Миколая. *Вісник Любачівщини. Львівське суспільно-культурне товариство «Любачівщина»*. 2012. Вип. 20. С. 18.

¹⁰²⁰ Гук Б. Паломництво пам'яті: Горасець, Нове Село, Жуків. *Наше слово*. 2015. 7 вересня. URL: <http://www.nasze-slowo.pl/palomnitstvo-pamyatigorayets-nove-se/> (дата звернення: 16.02.2018).

¹⁰²¹ Олійник М. Уклін батьківській землі... *Громада: народна газета (Миколаїв)*. 2017. 17 серпня. С. 5.

¹⁰²² Хахула Л. «Різуни» чи побратими? ... С. 161.

¹⁰²³ Чех М. Зустріч владики Івана Мартиняка. *Наше слово*. 1991. 20 січня. С. 5.

Перемишльким греко-католицьким єпископом Івана Мартиняка¹⁰²⁴. Суперечка виникла після того, як стало зрозумілим, що єпископ не має власної кафедри. Польський єпископат у Варшаві прийняв рішення про передачу Перемиського костелу отців кармелітів босих греко-католикам на 5 років, допоки вони не збудують свій храм¹⁰²⁵. До 1946 р. цей костел був греко-католицьким кафедральним собором, «осідком українських церковних ієрархів»¹⁰²⁶.

Група жителів Перемишля, обурена таким рішенням, написала лист папі із занепокоєнням¹⁰²⁷. Згодом був утворений Комітет оборони польського костелу отців кармелітів, який влаштував пікетування секретаріату Єпископату у Варшаві¹⁰²⁸ та резиденції примаеса кардинала Юзефа Глемпа¹⁰²⁹, перемиського римо-католицького єпископа¹⁰³⁰. Більш поміркована частина польського суспільства закликала до порозуміння¹⁰³¹.

Президент Польщі, воєвода та місцеві органи влади виступали за надання костелу греко-католицькій громаді міста Перемишля, однак після конфлікту місцева організація Незалежної самоврядної спілки «Солідарність» у особі голови Марека Камінського підтримала пікетувальників¹⁰³². Напередодні інгресу Івана Мартиняка група протестувальників, здебільшого осіб похилого віку, закрилась у костелі, щоб перешкодити цьому процесу¹⁰³³. Юрій Стабішевський, тодішній голова відділу ОУП, радник Миської ради, зауважував, що «небагато поляків у місті мають такі крайні думки»¹⁰³⁴.

¹⁰²⁴ Нові призначення єпископів. *Наше слово*. 1991. 3 лютого. С. 1.

¹⁰²⁵ Хахула Л. «Різуни» чи побратими? ... С. 161–162.

¹⁰²⁶ Зворотній бік моралі. Україніка в польській пресі. *Наше слово*. 1991. 17 березня. С. 2.

¹⁰²⁷ Хахула Л. «Різуни» чи побратими? ... С. 162.

¹⁰²⁸ Там само. С. 162–163.

¹⁰²⁹ Фото. Варшава, 28 лютого 1991 р. перед входом до резиденції примаеса... *Наше слово*. 1991. 31 березня. С. 8.

¹⁰³⁰ Комюніке з засідання Головної ради Об'єднання українців у Польщі. Головна рада Об'єднання українців у Польщі. Варшава 17 березня 1991 року. *Наше слово*. 1991. 7 квітня. С. 6.

¹⁰³¹ Україніка в польській пресі. *Наше слово*. 1991. 17 березня. С. 2.

¹⁰³² Хахула Л. «Різуни» чи побратими? ... С. 163.

¹⁰³³ Там само. С. 165.

¹⁰³⁴ Почтар Є. А. «Не їхня вина що вони українці». *Наше слово*. 1991. 12 травня. С. 5.

Висвячення І. Мартиняка відбулось 13 квітня 1991 р. у римо-католицькому кафедральному соборі Перемишля, що викликало нарікання присутніх¹⁰³⁵. Напередодні приїзду папи Римського протестувальники завершили акцію протесту. А 2 червня 1991 р. під час зустрічі Івана Павла II із греко-католиками він наказав надати їм у довічне користування гарнізонний костел Найсвятішого Серця Ісусового¹⁰³⁶. У своїй промові святий отець закликав до взаємного порозуміння та єдності між українцями і поляками¹⁰³⁷.

Увіковічення пам'яті жертв війни, масових трагедій в українсько-польських відносинах є складним і заполітизованим процесом. У 1994 р. уряди Республіки Польщі та України підписали угоду «Про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресій», основною метою якої було гідне пошанування «місця пам'яті і поховання осіб, які загинули або були закатовані» на території обох держав¹⁰³⁸. Договірні сторони зобов'язувались керуватись її положеннями у «вирішенні будь-яких питань, пов'язаних із визначенням, реєстрацією, улаштуванням, збереженням та належним утриманням місць пам'яті ... а також питань стосовно ексгумації»¹⁰³⁹. Передбачалось також, що сторони здійснюватимуть обмін інформацією про місця пам'яті. За утримування таких місць відповідає держава, на території якої вони знаходяться. До того ж, було погоджено, що кожна із держав «буде сприяти вжиттю іншою Договірною Стороною заходів щодо улаштування місць пам'яті»¹⁰⁴⁰. Також сторони погоджувались, що ексгумацію останків можна проводити лише за згодою держави, у якій вони перебувають, а у разі ексгумації, що має на меті зміну місця поховання, вона відбувається лише за участю двох сторін¹⁰⁴¹.

Підписання договору на урядовому рівні вплинуло на пришвидшення процесу впорядкування місць поховань та пам'яті, однак

¹⁰³⁵ Почтар Є. А. «Не їхня вина що вони українці»... С. 5.

¹⁰³⁶ Хахула Л. «Різуни» чи побратими? ... С. 166.

¹⁰³⁷ Папа закликає до згоди українців та поляків. *Свобода. Український щоденник*. (Джерсі Сіті, Нью-Йорк). 1991. 7 червня. С. 2.

¹⁰³⁸ Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресій від 21.03.1994. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/616_014 (дата звернення: 26.02.2018).

¹⁰³⁹ Там само.

¹⁰⁴⁰ Там само.

¹⁰⁴¹ Там само.

не змогло перешкодити громадсько-політичним дискусіям. Доволі показовим є тривалий переговорний процес навколо цвинтаря Орлят, який тривав із певними зрушеннями та зупинками протягом 1998–2005 рр. Тривалі дискусії відбувались щодо форми майбутнього пантеону, а головне написів¹⁰⁴². Формулювання декілька разів змінювали так, щоб вони не мали образливої та неприйнятної форми для української сторони: «Невідомим героям, полеглим в обороні Львова та Південно-Східних Земель (Кресів)» на «Невідомим польським солдатам, полеглим в боротьбі за незалежність Речі Посполитої у 1918–1920»¹⁰⁴³.

Вперше порозуміння було досягнуто у грудні 1994 р., коли львівська влада підписала із Радою охорони пам'яті боротьби і мучеництва (РОПБіМ; Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa) угоду про відновлення цвинтаря, а за основу був взятий план 1939 р.; надалі Львівська міська рада та Комісія військових поховань, утворена при ній, відхиляли план реконструкції, що запропонувала польська сторона¹⁰⁴⁴. Причиною такого рішення були бурхливі дискусії навколо відкритого у 1994 р. пам'ятника УПА на цвинтарі в с. Грушовичі (гміна Стубно, неподалік Перемишля). На незаконному, на думку польської сторони¹⁰⁴⁵, пам'ятному знаку містились українською написи «Героям УПА слава – борцям за волю України» і перелік прізвищ керівників військових куренів УПА на Закерзонні. Варто звернути увагу, що пам'ятник спершу постав без відповідних дозволів¹⁰⁴⁶, тому польська влада мала намір його ліквідувати, особливо зважаючи на поміщені написи, які були образливими та неприпустимими насамперед для комбатантських товариств. Як слушно зауважив Л. Хахула, цитуючи польського соціолога Славоміра Лодзінського: «...для польських українців побудова пам'ятників воїнам УПА була передусім спробою

¹⁰⁴² Куронь Я. У пастці історії. *Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог*. Київ: Дух і літера, 2012. С. 107.

¹⁰⁴³ Daniec M. Orleńta na zgodę. *Remanent polsko-ukraiński. Polityka* (Warszawa). 1999. 15 maja. URL: <http://www.lwow.com.pl/g4.htm> (дата звернення: 26.02.2018).

¹⁰⁴⁴ Хахула Л. «Різуни» чи побратими? ... С. 180–181.

¹⁰⁴⁵ Daniec M. Orleńta na zgodę...

¹⁰⁴⁶ Осквернений пам'ятник УПА. *Наше слово*. 2012. 23 грудня. URL: <http://www.nasze-slowo.pl/oskverneniy-pamyatnik-upa/> (дата звернення: 27.02.2018).

закрити епоху Другої світової війни»¹⁰⁴⁷. Новий рівень дискусій спровокував акт вандалізму щодо пам'ятника, який відбувся у ніч із 25 на 26 березня 1995 р., коли його облили фарбою та забрали одну із таблиць¹⁰⁴⁸. У 1999 р. РОПБіМ та українська Міжвідомча комісія у справах увічненень домовились та прописали у спеціальному протоколі, що пам'ятний знак залишиться¹⁰⁴⁹.

Тривалими також були дискусії навколо ексгумації останків вояків УПА, які загинули у січні 1946 р. у м. Бірча. На католицьке свято Трьох царів (6 січня) 1946 р. був здійснений напад 26 тактичного відділу УПА «Лемко» на добре укріплене місто, у якому, окрім польських військових, розміщувались НКВС, а «з довколишніх селищ стягували озброєних міліціонерів. Вони мали ручну зброю, важкі кулемети і міномети»¹⁰⁵⁰. Згідно із рапортом оперативного командування, було вбито 23 вояки УПА, зокрема два командири, «знищено 7 бункерів ворога і спалено кільканадцять дерев'яних будинків»¹⁰⁵¹. Оборонців міста та жертв цього польсько-українського зіткнення було поховано на цвинтарі, а загиблих упівців роздягнутими скинули у яму¹⁰⁵².

Вдова одного із вбитих командирів Дмитра Караванського – Анна Караванська-Байляк – протягом 1990-х років ініціювала процес пошуку останків із подальшим перепохованням. А. Караванська-Байляк і її довірена особа – голова Українського архіву у Варшаві Євген Місило – провадили тривалий процес переговорів із громадськістю міста та місцевою владою. На одному із громадських слухань після емоційних звинувачень у бік вояків УПА, все ж таки було прийнято рішення про ексгумацію. Війт Бірчі Юзеф Жидовник, хоча спершу підтримував ідею із перепохованням останків на старому греко-католицькому цвинтарі у Старій Бірчі, однак під тиском гро-

¹⁰⁴⁷ Хахула Л. Релігійне та національно-культурне життя української громади у Польщі наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2013. Вип. 6. С. 167–168.

¹⁰⁴⁸ Знищення. *Наше слово*. 1995. 9 квітня. С. 1; Хахула Л. Релігійне та національно-культурне... С. 168–169.

¹⁰⁴⁹ Сподарик Г. Звеличування. *Історія. Наше слово*. 2015. 23 серпня. URL: <http://www.nasze-slowo.pl/zvelichuvannya/> (дата звернення: 27.02.2018).

¹⁰⁵⁰ Смоленський П. Похорон різунна... С. 26.

¹⁰⁵¹ Там само.

¹⁰⁵² Там само. С. 27.

мадськості змушений був погодитись із рішенням громади та гміни, яка вирішила дати дозвіл на екстумацію і вивезти їх у інше місце¹⁰⁵³. Лише через 5 років було здійснено перепоховання. РОПБіМ без погоджень із українською стороною встановила місце та дату перепоховання, яке відбулось 7 липня 2000 р. у с. Пикуличі, що неподалік Перемишля; на цвинтарі вояків УГА та УНР перепоховали останки вояків із міста Бірчі та села Лішня, встановили хрести із написами «Тут спочивають українські повстанці, полегли в боротьбі за самостійну Україну»¹⁰⁵⁴.

У 1995 р. відбулась ще одна хвиля суперечок, які виникли на фоні підготовки до XIV Фестивалю української культури, що мав відбуватись вперше в Перемишлі. Проти цього виступали ветеранські та кресові товариства Перемишля, вони надіслали звернення із вимогою заветувати проведення фестивалю до маршалка Сенату та міністра культури. Влада відхилила це звернення і надала дозвіл на його проведення. Після цього у Перемишлі невідомі зловмисники підпалили двері до Українського дому, облили фарбою могилу М. Вербицького, розмістили плакати з антиукраїнським написами¹⁰⁵⁵. Гнітюча атмосфера напередодні фестивалю, який все ж таки відбувся, змусила Головну управу Об'єднання українців у Польщі звернутись до українців, що проживали у Польщі, із закликом не піддаватись на провокації і показати гідний приклад¹⁰⁵⁶.

Довгоочікувана «епопея» щодо впорядкування Личаківського цвинтаря завершилась 2005 р., коли 13 червня Львівська міська рада затвердила ухвалу про завершення робіт із польськими військовими похованнями 1918–1919 рр. Згідно із документом, у центрі комплексу із могилами розмістили плиту із написом польською: «Тут спочиває польський солдат, полеглий за Батьківщину», а на відреставрованих надгробках французьких піхотинців та американських пілотів помістили інформацію про те, що вони упокоїлись у 1918–1920 рр. Перед входом у меморіал УГА та Цвинтар Орлят роз-

¹⁰⁵³ Смоленський П. Похорон різна... С. 29–32; Місило Є. Бірча (3). Український архів. *Наше слово*. 1995. 2 квітня. С. 3; Місило Є. Бірча (4). Український архів. *Наше слово* 1995. 16 квітня. С. 3–5.

¹⁰⁵⁴ Хахула Л. Релігійне та національно-культурне життя... С. 170.

¹⁰⁵⁵ Там само. С. 170–171.

¹⁰⁵⁶ Звернення до української громади. Головна управа Об'єднання українців в Польщі. *Наше слово*. 1995. 25 червня. С. 6.

містили польсько-українську таблицю із написом: «Тут спочивають українські та польські воїни, які полягли у війні 1918–1919 рр.». Офіційне ж відкриття меморіалу відбулось 24 червня 2005 р. за участі президентів обох країн¹⁰⁵⁷. У результаті досягнутого компромісу у Варшаві 6 червня 2005 р. був підписаний міждержавний протокол реалізації на 2005–2007 рр. урядової Угоди 1994 р. «Про збереження місць пам'яті». Згідно із ним, заплановано впорядкування 44 об'єктів із кожної сторони кордону за рахунок національних бюджетів держав¹⁰⁵⁸. У рамках цієї угоди на території Польщі 13 травня 2006 р. було урочисто відкрито за участі президентів В. Ющенка та Леха Качинського і їх дружин пам'ятник-меморіал загиблим 365 українським жителям с. Павлокома (неподалік Перемишля), які стали жертвами польських боївків АК 3 березня 1945 р.¹⁰⁵⁹

Суперечки навколо спорудження цього пам'ятника тривали декілька років, головню, як і в схожих випадках, через текст, що мав бути поміщений на ньому. Сповільнювали процес також проблеми із фінансуванням¹⁰⁶⁰. У написі, поміщеному на пам'ятному хресті, є перелік імен мешканців, із заувагою, що вони трагічно загинули, проте немає навіть згадки, що поховані тут українці, чи при яких обставинах вони загинули. Натомість на хресті, що увіковічує пам'ять 11 загиблих поляків, викарбовано, що полеглі тут поляки (із переліком імен) загинули від рук українських націоналістів на «нелюдській землі» (у радянських таборах). Голова об'єднання українців у

¹⁰⁵⁷ Павлишин А. Завершення «цвинтарної епопеї». *Львівська газета*. 2005. 16 червня. URL: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/lg16-06.htm> (дата звернення: 27.02.2018).

¹⁰⁵⁸ Там само; Протокол реалізації упродовж 2005–2007 років Угоди між Урядом України і Урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті і поховань жертв війни та політичних репресій від 21 березня 1994 року. *Інформаційний бюлетень Об'єднання товариств депортованих українців «Закерзоння»*. 2005. 19 серпня. № 13. С. 8–9.

¹⁰⁵⁹ Гук Б., Вербовий М. Шана жертвам Павлокоми. *Наше слово*. 2006. 21 травня. Передрук. Інформаційний бюлетень Об'єднання товариств депортованих українців «Закерзоння». 2006. 15 серпня. С. 1–2.

¹⁰⁶⁰ Шкіль нагадує Олійнику, що відкриття меморіалу загиблим українцям у селі Павлокома в Польщі зривається через недофінансування. URL: https://zik.ua/news/2005/10/28/shkil_nagaduie_oliynuku_shcho_vidkrytya_memorialu_zagybylym_ukraintsyam_u_seli_22998 (дата звернення: 28.02.2018).

Польщі Петро Тима зауважував, що під час урочистостей цю частину напису було прикрито червоно-білою стрічкою, адже для польської сторони важливим було, щоб президент України В. Ющенко підійшов і до цього хреста¹⁰⁶¹.

Польський соціолог Кшитоф Маліцький, який досліджує проблеми місць пам'яті, пов'язані із трагічними подіями, зауважував, що «особливу групу конфліктів пам'яті становлять ті, які не знайшли свого розв'язання, або ж вигасли з часом»¹⁰⁶². Громади у місцевостях, де відбувався польсько-український конфлікт у 1940-х роках, постраждали, загинули не лише вояки АКА, УПА, а й цивільне населення, дуже гостро реагують на можливість увіковічення пам'яті колишньої так званої ворожої сторони. Особливо бурхливі емоції виявляють особи похилого віку, які були або свідками цих травматичних подій, або ж сформулювали доволі спрощений, стереотипний образ на основі розповідей інших. По-суті замовчувана, трагічна пам'ять стає причиною конфлікту на символічному рівні. Одним із вимірів цієї проблеми є поява незаконних, зазвичай без належних дозвільних документів та погоджень із місцевою владою, пам'ятників. Ініціатори спорудження таких пам'ятників мають на меті «відновити справедливість», тобто зберегти/відновити пам'ять про жертви українсько-польського конфлікту, або ж полеглих членів УПА, чи АК. На території Південно-Східної Польщі розташовано понад 20 пам'ятників полеглим воякам УПА чи вбитим українцям¹⁰⁶³. Частина з них була встановлена без відповідних погоджень, як, наприклад, у с. Малковичі Підкарпатського воєводства (в пам'ять про вбитих мешканців села у 1945 р.) у 1991 р. насипано могилу і поставлено березові хрести, а в 1996 р. група українців

¹⁰⁶¹ Горчиця А. «Воїнам УПА» чи «повстанцям»? Як поляки реагують на меморіальні написи. *Газета Виборча (Жежув)*. Передрук і переклад. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/28/37321/> (дата звернення: 28.02.2018).

¹⁰⁶² Malicki K. Upamiętnianie przeszłości jako źródło konfliktów w przestrzeni symbolicznej regionu Podkarpackiego. Pamięć zbiorowa jako czynnik integracji źródło konfliktów / pod. red. A. Szpocińskiego. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2009. S. 61.

¹⁰⁶³ Krajewski K. Ukraińskie miejsca pamięci narodowej na tereni Polski. Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. Polacy-Ukraińcy trudna przeszłość. 2010. Lipiec sierpień. Nr 7–8(116–117). S. 132–137.

установила хрест та раніше виготовлену у Львові пропам'ятну дошку із списком вбитих людей на місцевому цвинтарі¹⁰⁶⁴.

Частина таких незаконних пам'ятників викликала бурхливе несприйняття у місцевих громадах, особливо, якщо вони присвячені воякам УПА. Одним із промовистих прикладів є обеліск із бетону у формі хреста із стилізованим тризубом на горі Хрищатій (в лісництві Команча) у Підкарпатському воєводстві із двомовним написом: «Тут, на горі Хрищатій, спочивають вояки УПА, поляглі 23.01.1947 р. в бою в бою з відділом ПВ в обороні підпільної лікарні. Вічна пам'ять. Друзі по зброї. Хрещата. 2006 р.», а поряд із ним було розміщено 7 менших металевих хрестів. Пам'ятник постав без будь-яких дозвільних документів у 2006 р. або 2007 р., а місцева влада, не встановивши замовника та відповідних документів, постановила його розібрати, залишивши лише хрести¹⁰⁶⁵.

Пам'ятник був зруйнований невідомими особами, ймовірно після Великодня у 2009 р. Коментуючи цей інцидент, голова Об'єднання українців у Польщі Петро Тима зауважував, що законодавство з будівництва дає можливість легалізувати самобуд, наприклад інвестору, зібравши документи і заплативши легалізаційний збір. Об'єднання українців у Польщі не було ініціатором спорудження цього пам'ятника, тому не виступало за його узаконення, та не мало коштів, щоб сплатити штраф¹⁰⁶⁶. П. Тима з прикрістю підсумовував, що випадок на Хрещатій є одним із багатьох прикладів не вирішених проблем з увіковіченням пам'яті¹⁰⁶⁷.

Натомість більш позитивним прикладом вирішення довготривалої суперечки є пам'ятник жертвам с. Горасць, які трагічно за-

¹⁰⁶⁴ Панахида на могилі масово замордованих у Малковичах (Польща). Католицький оглядач. *Інформаційний сайт порталу MCI*. URL: <http://archive.catholicnews.org.ua/panakhida-na-mogili-masovo-zamordovanikh-u-malkovichakh-pols#point> (дата звернення: 28.02.2018).

¹⁰⁶⁵ Терещук Г. У Польщі зруйнований хрест за загиблими українцями. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1617954.html> (дата звернення: 01.03.2018); Gorczyca A. Nowa odsłona sporu polsko-ukraińskiego. *Wiadomości z Rzeszowa. Gazeta Wyborcza*. URL: http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/1,34962,6565623,Nowa_odslona_sporu_polsko_ukrainskiego.html (дата звернення: 01.03.2018); Matusz J., Nieśpiał T. Zniszczono pomnik UPA. *Rzeczpospolita*. URL: <http://www.rp.pl/artukul/297267-Zniszczono-pomnik-UPA-.html> (дата звернення: 01.03.2018).

¹⁰⁶⁶ Gorczyca A. Nowa odsłona sporu polsko-ukraińskiego...

¹⁰⁶⁷ Ibid.

гинули у 1942–1947 рр. (також там поховали 174 мешканців села, вбитих польським 2 батальйоном Операційного корпусу Внутрішньої безпеки 6 квітня 1945 р.). Урочисто пам'ятник був відкритий 21 серпня 2010 р. за участі польських та українських урядовців, української громади Польщі та членів товариств депортованих українців¹⁰⁶⁸. Ініціатива його спорудження належала Євдокії Філь, свідку подій квітня 1945 р. Жінка збирала свідчення цієї кривавої акції та у 2002 р. подала звернення щодо його спорудження. У 2004 р. РОПБіМ дав дозвіл на спорудження, однак за умови виключення із списку вбитих прізвищ вояків УПА. Є. Філь відмовилась це зробити, окрім того протягом 2004–2007 рр. тривало розслідування цієї акції в польському Інституті національної пам'яті¹⁰⁶⁹. А 18 червня 2010 р. на засіданні Воєводського Комітету РОПБіМ у Ряшеві вона погодилась із пропозицією української сторони, хоча із списку вбитих усунуто прізвища діячів УПА, а залишились лише прізвища діячів місцевої Самооборони та греко-католицького священика, що своєю чергою викликало незадоволення у частини польської громади. З цього приводу посол Сейму від партії «Право і справедливість» (Prawo i Sprawiedliwość) у ряшівському окрузі Юзефа Хринкевіч у 2013 р. звернулась із критикою щодо цього пам'ятника до міністра культури та національної спадщини¹⁰⁷⁰. Відповідаючи на звинувачення, міністр Богдан Здроевський заявив, що «кожна з жертв кривавого польсько-українського конфлікту має право на місце поховання. Це також стосується громадян Республіки Польща української національ-

¹⁰⁶⁸ Гречин К. Пам'яті жертв села Горасець. Вісник Любачівщини. Львівське суспільно культурне товариство «Любачівщина». 2011. № 19. URL: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/istoria/lubacivsin/pamatizertvselagorae/cavtorgrecinkaterina> (дата звернення: 01.03.2018); Malicki K. Upamiętnianie przeszłości jako źródło... S. 61.

¹⁰⁶⁹ Malicki K. Upamiętnianie przeszłości jako źródło... S. 61–62.

¹⁰⁷⁰ Interpelacja Nr 19220 do ministra kultury i dziedzictwa narodowego w sprawie odsłonięcia pomnika ku czci poległych w latach 1942–1947 oraz społeczności ukraińskiej, która zginęła w trakcie pacyfikacji dokonanej przez 2. Samodzielny Batalion Operacyjny KBW w dniu 6 kwietnia 1945 r. we wsi Gorajec. URL: <http://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/Interpelacja?resc.xsp?key=33EF6F9D> (дата звернення: 01.03.2018); Kamieniecki M. Ukraiński obelisk w Gorajcu. Radio Maryja. URL: <http://www.radiomaryja.pl/bez-kategorii/ukraiński-obelisk-w-gorajcu/> (дата звернення: 01.03.2018).

ності, які походили з Горайцю, водночас цей факт не знімає вини з людей, які здійснювали злочини»¹⁰⁷¹. Міністр відкинув звинувачення у недостаній увазі до жертв, «вбитих убивцями» (тобто тих, які загинули від рук українців із Горайцю). Також, на його думку, немає потреби у радикальній зміні написів на пам'ятнику¹⁰⁷².

Складно описати усі випадки спорудження чи відновлення меморіалів, символічних могил, проте слід згадати кроки, які засвідчують безпрецедентний вимір емпатії, повагу до полеглих, спроби примирення. Весною 1945 р. у школі с. Пискоровичі, неподалік Перемишля, переселенська комісія збирала українців, які мали бути депортовані до України; польські боївки (підрозділ Національної військової організації під проводом Юзефа Задзерського «Волиняки»), які увірвались у населений пункт, розстріляли людей у приміщенні та у селі. В результаті злочинної акції загинуло приблизно 190 осіб, їх поховали на місцевому кладовищі у спільних могилах. У 1960-х роках, після звернення до місцевої влади, постав перший невеликий надмогильний пам'ятник, у 2005 р. – другий, за фінансової підтримки Романа Базидевича з США. Процес збереження пам'яті у цьому селі не схожий на інші місцевості, де відбувався польсько-український конфлікт, адже тут місцева громада та влада не виступали проти, а, навпаки, підтримали ідею спорудження пам'ятної дошки на місцевій школі. У 2007 р. відбулось посвячення та відкриття меморіальної дошки із двомовним написом: «Пам'яті мешканців української національності з Пискорович і околиць, замордованих у цьому будинку в квітні 1945 року»¹⁰⁷³. Згодом польська влада передала подвір'я, на якому колись стояла греко-католицька церква, у власність УГКЦ. У 2015 р. Церква збу-

¹⁰⁷¹ Odpowiedź ministra kultury i dziedzictwa narodowego na interpelację Nr 19220 w sprawie odsłonięcia pomnika ku czci poległych w latach 1942–1947 oraz społeczności ukraińskiej, która zginęła w trakcie pacyfikacji dokonanej przez 2. Samodzielny Batalion Operacyjny KBW w dniu 6 kwietnia 1945 r. we wsi Gorajec. URL: <http://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=3084C5A0> (дата звернення: 01.03.2018).

¹⁰⁷² Odpowiedź ministra kultury i dziedzictwa narodowego...

¹⁰⁷³ Смоленський П. Люблю думати. *Смоленський П. Похорон різуна* / пер. з пол. А. Бондаря. Київ: «Наш час», 2007. С. 207; Болкун А. Пискоровичі – пам'ятати минуле, будувати майбутнє. *Вголос*. URL: http://vgolos.com.ua/articles/pyskorovychi_pamyataty_mynule_buduvaty_maybutnie_194209.html (дата звернення: 01.03.2018).

дувала тут каплицю, яку урочисто посвятили у чин Святого Івана Богослова¹⁰⁷⁴.

Життя української громади в Польщі, комеморативні практики спільноти переселенців є частиною ширшого дискурсу українсько-польських відносин у гуманітарній сфері. Спільна історія, а особливо трагічні сторінки міжнаціонального конфлікту у роки Другої світової війни, унеможливають лінійний процес налагодження добросусідських відносин.

Періодичні суперечки у царині польсько-української історії можна пояснити дещо сповільненим процесом «емансипації власної історії» в Україні, тобто не лише механічним заповненням так званих «білих плям», а й відкриттям/переосмисленням раніше заборонених питань, зокрема ОУН, УПА, українсько-польського конфлікту. Повільне оновлення, утвердження нових концептуальних підходів, які мали б прийти на заміну однобокому чорно-білому позитивіському баченню, вплинули на те, що майже чверть століття своєї незалежності Україна займала позицію слабшого-молодшого партнера в польсько-українському діалозі. Цьому частково сприяло економічне піднесення в Польщі після вступу до Європейського Союзу.

Дещо запізніле творення власного пантеону героїв та загальноукраїнського історичного концепту пов'язане із приходом у Польщі до влади у 2015 р. правих сил, які через ряд невирішених проблем, заради мобілізації електорату, вдалися до маніпулятивних заяв, у яких на перший план ставилися дискусійні питання історії. Однак варто зауважити, що спалахи у так званій українсько-польській суперечці у 2013–2017 рр. щодо місць пам'яті є результатом применшення ролі Польщі, її вкладу у розвиток демократії в Україні, як і частково дещо несерйозного/декларативного сприйняття важливих для Польщі гуманітарних дилем/проблем. Так само, як у випадку Польщі – тодішнє розчарування в Україні, як потенційному партнері, її можливості помірковано та систематично вирішувати нагальні питання, водночас недооцінка, або ж частково небажання бачити в Україні самостійного гравця, що провадить свою історичну політику.

¹⁰⁷⁴ Болкун А. Пискоровичі – пам'ятати минуле... URL: http://vgolos.com.ua/articles/pyskorovychi_pamyataty_mynule_buduvaty_maybutnie_194209.html (дата звернення: 01.03.2018).

Збереження чи творення нової пам'яті у місцях, де раніше мешкала українська громада в Польщі, залежить від багатьох факторів: свідомості корінних та нових мешканців, їх чисельного співвідношення, наявності авторитетів, які б впливали на формування суспільної думки, політики місцевої влади, гуманітарного дискурсу в країні загалом. Польська соціальна антропологиня П. Трещинська, на основі матеріалів, зібраних разом із студентами Інституту Етнології та Культурної Антропології Ягеллонського Університету протягом 2012–2015 рр. та 2010–2011 рр., досліджувала практики пам'яті, тобто, як творять образ Бещадів його сучасні мешканці, що знають, і як ставляться до залишеної бойківсько-української спадщини¹⁰⁷⁵. На її думку, після депортації українців у Бещадах спостерігалася так звана суспільна амнезія, відбувалося поступове зникнення та знищення слідів у вигляді цвинтарів, хрестів, будинків, хат, які залишилися після колишніх господарів – бойків. Вказаному процесу сприяли час, влада, і частково місцеві мешканці¹⁰⁷⁶. Водночас вона наголошує, що цій місцевості не бракує образів пам'яті, але це пам'ять у певних рамках, яка стосується не свого минулого (бойківського культурного спадку) та творення нового образу цього регіону, базуючись на історії освоєння, відкриття так званими піонерами¹⁰⁷⁷. Нині люди по-різному ставляться до українців та їх минулого. Там, де мешкають свідки українсько-польського конфлікту, зазвичай домінує негативне сприйняття українців. Більш виваженим та відкритим до діалогу щодо міжнаціонального протистояння є населення тих місцевостей, де переважають поляки, так звані нові мешканці-осадники, які приїхали у різні періоди після депортації українців. Частина з них знає про зруйновані церкви, чи цвинтарі, і висловлює жаль, що немає ніяких згадок, що було тут раніше¹⁰⁷⁸.

П. Трещинська, використовуючи концепцію американського літературознавця Стенлі Фіша про так звану «бутикову багатокультурність» (поверхневу, яка зосереджується навколо атракційних елементів культури), окреслює процес творення пам'яті про Бещади¹⁰⁷⁹. Використання бойківського спадку, його особливостей є лише позірним, без глибшого

¹⁰⁷⁵ Trzeczzyńska P. Pamięć o nie-swojej przeszłości... S. 9–15.

¹⁰⁷⁶ Ibid. S. 44–45.

¹⁰⁷⁷ Ibid. S. 40–43.

¹⁰⁷⁸ Ibid. S. 50–59.

¹⁰⁷⁹ Ibid. S. 36.

роздумування над ним, чи причинами, які спонукали до депортації цих людей. При цьому відбувається творення бойківськості без самих бойків¹⁰⁸⁰, водночас, як зауважує авторка, «українськість ... є вибіркова, дозволена лише в певних безпечних контекстах»¹⁰⁸¹. Водночас П. Трещинська наголошувала, що «пам'ять в Бещадах належить до сфери дискурсу, вона є модельована, змінна»¹⁰⁸², тобто реальні та образні ландшафти місцевості можуть змінюватися, набувати нових форм.

На повсякденний, неофіційний рівень міжлюдських стосунків позитивно впливають громадські ініціативи, які повинні зберегти пам'ять про українську присутність у Польщі, її матеріальну культуру. У 1957 р. з'явилося Студентське коло бещадських провідників у Варшаві (Studenckie Koło Przewodników Beskidzkich w Warszawie), перші мандрівки якого мали на меті описати зникаючу культуру Лемківщини у Низьких Бескидах (Бещадах). Зібрані матеріали у перших мандрівках опублікували в часописі товариства; видано також невеликий путівник. Це товариство діє досі; спершу воно існувало у формі студентського кола Варшавської політехніки, а від 2005 р. діє як громадська організація, що реалізує різні проекти¹⁰⁸³. У 1980 р. Станіслав Крицінські організував мандрівку Перемиським Підгір'ям та Бескидами, а через те, що там протікала ріка Сян, охрестив табір «Надсянням». Цей табір декілька років провадив запис місцевих жителів, зокрема тих українців, які повернулись після депортації¹⁰⁸⁴.

У 1983 р. постала Суспільна комісія Опіки за пам'ятками церковного мистецтва (Społeczna Komisja Opieki nad Zabytkami Sztuki Cerkiewnej) на чолі з Богданом Мартиняком, яка діяла під патронатом Головного Управління товариства опіки за пам'ятками (Zarząd główny Towarzystwa Opieki nad Zabytkami)¹⁰⁸⁵. Перші роки організа-

¹⁰⁸⁰ Ibid. S. 98–122, 135.

¹⁰⁸¹ Ibid. S. 68.

¹⁰⁸² Ibid. S. 137.

¹⁰⁸³ Kryciński S. Ćwierć wieku spotkań z Bieszczadami. Tematy polsko-ukraińskie. Historia. Literatura. Edukacja / pod red. R. Traby. Olsztyn: Wspólnota Kulturowa Borussia, 2001. S. 328; O SKPB Warszawa. URL: <http://www.skpb.waw.pl/o-nas/kim-jestesmy.html> (дата звернення: 06.03.2018).

¹⁰⁸⁴ Kryciński S. Ćwierć wieku spotkań z Bieszczadami... S. 328–330.

¹⁰⁸⁵ Brykowski R., Martyniuk B. Dziesięć lat działalności Społecznej Komisji Opieki nad Zabytkami Sztuki Cerkiewnej Towarzystwa Opieki nad Zabytkami. Ochrona Zabytków. Warszawa, 1993. T. 46. Nr 1(180). S. 5.

ція займалась інвентаризацією, описом пам'яток, подавала запити на внесення їх до реєстру пам'яток, згодом разом із іншими схожими товариствами займалась консервацією та реставрацією¹⁰⁸⁶.

Більш відомим в Україні є товариство «Магурич», засноване в 1987 р. поляком Шимоном Моджеєвським. Постійні члени товариства та ентузіасти на волонтерських засадах відновлюють надгробки-пам'ятники на давніх українських кладовищах, розташованих у південно-східних теренах Польщі. Товариство існує завдяки пожертві приватних осіб та фондаций, що займаються збереженням культури, грантам та програмам Міністерства культури Польщі. Більшість членів групи є поляками, проте долучаються також українці, які проживають у Польщі¹⁰⁸⁷.

Збереженням історії про українські етнічні терени, які знаходяться за межами сучасних кордонів, у Львові від 2014 р. займається молодіжна громадська організація «Вирій». Одним із напрямків діяльності товариства є впорядкування закинутих українських цвинтарів у Польщі, популяризація історії Закерзоння¹⁰⁸⁸. Ця ініціатива виникла у 2008 р. на основі експедиції студентів Львівського політехнічного університету «Меморіальна пластика бруснівської школи в контексті ревалоризації (відновлення) архітектури ансамблів кладовищ у с. Жуків (Любачівщина, Республіка Польща)». Подорож відбулась за сприяння та запрошення Перемиського відділу Об'єднання українців у Польщі та мецената Андрія Кобака (Вроцлав). У 2009 р. проведено перший виїзд «Вирію» як міжнародного пластунаського табору Пласту в Україні, що діє за кордоном¹⁰⁸⁹. Учасниками таборів-експедицій є молоді волонтери з України, частина з яких мають коріння із За-

¹⁰⁸⁶ Brykowski R., Martyniuk B. Dziesięć lat działalności Społecznej Komisji... S. 330–331; TonZ Kronika «Bieszad». URL: <http://www.tonzbieszczadzki.pl/kronika.htm> (дата звернення: 06.03.2018).

¹⁰⁸⁷ Банахевич Ю. Шимон Моджеєвський, голова громадської організації «Магурич» (Польща). «Помста на померлих – це виняткова підлість». *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2182358-simon-mozhevskij-golova-gromadskoi-organizacii-maguric-polsa.html> (дата звернення: 06.03.2018).

¹⁰⁸⁸ Офіційна сторінка Громадського об'єднання «Вирій». URL: https://www.facebook.com/pg/vyriy.ua/about/?ref=page_internal (дата звернення: 06.03.2018).

¹⁰⁸⁹ Вирій. Український Пласт. Офіційна сторінка Конференції Українських Пластових Організацій. URL: <http://plast.org/projects/vyriy/> (дата звернення: 06.03.2018).

крезоння. Партнерами є: «Пластове товариство “Вагага Бурлаків”», Пласт НСОУ, ЛОО «Лемківщина», ЛОМГО «Молода Лемківщина», ОУМ Спадщина, ГО «Закерзоння» (Канада), Львівська міська рада, Львівська обласна рада, Львівська обласна державна адміністрація. Завдяки поїздкам «Вирію» впорядковано і відновлено кладовища у селах Жуків, Князі, Суха Воля, Подемщина¹⁰⁹⁰.

Українська журналістка Наталка Довга, дізнавшись про те, що її бабця переселена, надихнувшись родинною історією, розпочала запис свідчень людей в Україні та Польщі, які були депортовані у 1944–1951 рр. Згодом до проекту приєдналась активістка Ханна Новіцька. У результаті постала документальна виставка «Лінія-Linia», яка розповідає історію 12 переселенських родин по обидва боки кордону¹⁰⁹¹. Таку ж комеморативну та просвітницьку мету має проект, присвячений операції «Вісла», що реалізований у 2017 р. пересувним музеєм Міграції. Виставка, яка міститься у невеликому кемпінговому причепі, представляє інтерв'ю із очевидцями¹⁰⁹².

Фольклорні фестивалі, такі, наприклад, як «Лемківська ватра» у селі Ждиня (Горлицького повіту Польщі), на яку щорічно від 1982 р. приїжджають лемки з усього світу¹⁰⁹³, або ж «Дзвони Лемківщини» (існує від 1999 р., а від 2001 р. проводиться у місті Монастирськ

¹⁰⁹⁰ Корбут О. Незабаром стартує табір-експедиція «Вирій-2017». *Простір*. The Ukrainian multimedia portal. URL: <http://prostir.pl/2017/08> (дата звернення: 06.03.2018).

¹⁰⁹¹ Луценко Н. Довга Наталія «Жінка без перерви говорила вісім годин. Зупинилася, коли вичерпався заряд акумуляторів у моїй камері». *Gazeta.ua*. URL: https://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/_zinka-bez-perervi-govorila-visim-godin-zupinilasya-koli-vicherpavsya-zaryad-akumulyatoriv-u-moyij-kameri/816282 (дата звернення: 06.03.2018); Umiecka A. Wystawa Line/Linia/Лінія – iustrzane odbicia polskich i ukraińskich historii. Portal Miasta Gdańska. URL: <http://www.gdansk.pl/wiadomosci/Wystawa-Line-Linia-w-ECS,a,91948> (дата звернення: 06.03.2018).

¹⁰⁹² Haczek Z. 27. FilmFestival Cottbus: Muzeum Migracji w przyczepie? Tak! I jeszcze zrobiło sobie tu przystanek. *Gazeta Lubuska*. URL: <http://www.gazetalubuska.pl/kultura/a/27-filmfestival-cottbus-muzeum-migracji-w-przyczepie-tak-i-jeszcze-zrobilo-sobie-tu-przystanek,12663766/> (дата звернення: 06.03.2018).

¹⁰⁹³ У Польщі розпочався фестиваль «Лемківська Ватра». *Еспресо*. URL: https://espresso.tv/news/2017/07/23/u_polschi_rozpochavsya_festywal_quotlemkivska_vatraquot (дата звернення: 06.03.2018).

Тернопільської області)¹⁰⁹⁴ та інші, мають на меті не лише розважити, а й слугують новим способом пізнання минулого через творення, театралізацію нового місця пам'яті¹⁰⁹⁵, у якому можна відчути єдність, співпричетність, тимчасово відтворити втрачену реальність за допомогою музики, співів і кулінарії.

Вдалим проектом ревіталізації простору є агротуристична резиденція «Хутір Горасць» у одноіменному селі в Прикарпатському воєводстві Польщі, заснована у 2006 р. старанням подружжя Пйотровських у відремонтованій закинутій школі. На базі «Хутору Горасць» виник фестиваль Культури Пограниччя «Фольковисько», що став візитівкою регіону, прикладом добросусідства із Україною¹⁰⁹⁶. Згодом з'явилося товариство із такою ж назвою, яке, окрім організації фестивалю, діє у сфері соціально-культурної анімації¹⁰⁹⁷.

¹⁰⁹⁴ Фестиваль «Дзвони Лемківщини» відбудеться на Монастирищині 3–4 серпня. *TV-4*. URL: <http://tv4.te.ua/festyval-dzvony-lemkivshchynu-vidbudetsia-na-monastyryshchyni-3-4-serpnia/> (дата звернення: 06.03.2018); Бадяк В., Нечай В. Вісті з Козівщини. *Інформаційний бюлетень Об'єднання товариств депортованих українців «Закерзоння»*. 2016. Липень. № 27. С. 11.

¹⁰⁹⁵ Szpociński A. Miejsca pamięci (lieux de mémoire). (Sites of Memory). *Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja*. Warszawa, 2008. Issue 4. S. 16–19.

¹⁰⁹⁶ Wilk E. Folkowisko w Gorajcu. Kto za tym stoi? *Tygonik Sanocki*. URL: <https://tygodniksanocki.pl/2017/08/21/folkowisko-w-gorajcu-kto-za-tym-stoi/> (дата звернення: 06.03.2018); Ludzie Folkowiska. Stowarzyszenie Folkowisko. URL: <http://folkowisko.gorajec.info/przykladowa-strona/> (дата звернення: 06.03.2018).

¹⁰⁹⁷ Otwarcie Galerii Sztuki w Dzwonnicy przy gorajeckiej cerkwi. Stowarzyszenie Folkowisko. URL: <http://folkowisko.gorajec.info/otwarcie-galerii-sztuki-w-dzwonnicy-przy-gorajeckiej-cerkwi/> (дата звернення: 06.03.2018); Porządkujemy cmentarze. Stowarzyszenie Folkowisko. URL: <http://folkowisko.gorajec.info/porzadkujemy-cmentarze/> (дата звернення: 06.03.2018).

ВИСНОВКИ

Холмщину, Надсяння та Лемківщину до Другої світової війни, а точніше до 1947 р. та 1951 р. населяли українці. Політика Польської держави напередодні Другої світової війни, неспроможність українського й польського політикуму виробити спільну програму дій, у поєднанні з деморалізуючим впливом Другої світової війни й політикою нацистської та комуністичної влади, вплинули на загострення польсько-українських відносин. Результатом цього конфлікту стали численні жертви з двох боків, зокрема серед цивільного населення. Повоєнні зміни кордонів, депортаційні акції 1944–1951 рр., організовані Москвою та Варшавою, визначили державну приналежність цих теренів.

Притаманна колективній пам'яті спрощеність, вибірковість сюжетів, тривалий часовий відрізок, який відділяв від окреслених подій депортованих українців, спрощували оповіді, залишаючи чимало емоцій, особливо виразно негативних. Сукупно ці фактори, як і вік та психоемоційні особливості людини, вплинули на образи, які відтворювалися в спогадах. Розповіді переселенців про Другу світову війну, як правило, розпочинаються із загострення польсько-українського конфлікту на Холмщині та Надсянні, а у випадку Лемківщини – позиційних змін на фронті, коли неподалік відбувалася передислокація військ (відступ німецьких частин, прихід Червоної армії). Хронологічний початок цих уявлень – це насамперед 1943–1944 рр. Попередні роки переважно не закарбувалися в пам'яті, здебільшого дитячій (адже щороку дорослих свідків цих подій стає все менше). Лише у випадку депортованих у 1951 р. центральним сюжетом, і так званим початком «спільних траєкторій» у розповідях, є депортаційна акція, натомість у холмшаків, надсянців та лемків – вище окреслені події.

Негативні переживання з часу війни та міжнаціонального конфлікту стають одними із визначальних чинників, які впливають на спосіб репрезентації цих подій переселенцями. Психологічна травма та її наслідки, а також сконструйований образ цих подій, комемораційні практики в спільноті переселенців, зі значними акцентами на віктиміологічному досвіді групи, за схожими взірцями на яких будується

історичний гранд-нарратив України, стали рамкою, яка сформувала образ конфлікту та війни на теренах Закарпаття. Тому нарративи, які конструюють переселенці про війну та депортацію, є відображенням не лише їхнього травматичного досвіду, а також сконструйованої культурної травми.

Можна виділити два найбільш поширених способи розповіді про ці події: беземоційний перелік кривд, яких зазнала громада, на кшталт вживання повторюваних зворотів, як-от: «...то таке страшне було, українців били, різали», або ж, навпаки, уривчасті, але сповнені яскравих/межових (різні вияви страху) емоцій оповіді. Такі розповіді можуть бути свідченням глибокої психологічної травми, яку особа не хоче пригадувати, і не бажає піддатися повторному травмуванню, повертаючись у цей час, або ж пов'язані із пост-пам'яттю осіб, депортованих у дитячому віці, чи народжених у сім'ях депортованих уже після переїзду. Пост-пам'ять (вторинне пригадування) може бути виразнішою, сповненою переживань, болю, який особа безпосередньо не пережила, але ретранслює досвід батьків, родини, про який могла чути (відкрито в більш дорослому віці, а дитиною – лише уривками, фрагментами «напіввідслуханої правди»), додаючи свої характеристики.

Більшість переселенців, які давали інтерв'ю чи залишили спогади, були свідками цих подій ще в дитячому віці, проте будують свої розповіді з позиції дорослого. Однак вони конструюють гіперболізовані, фантомні сюжети, пов'язані, наприклад, зі злочинами «польських бандитів», яким приписують надмірну жорстокість. Респонденти називають кривди, яких зазнала їх громада, без особливих емоцій. Такі оповіді вказують на пасивне пригадування, яке підживлювало також і канон пригадування, присутній у спільноті переселенців. Схожим чином, акцентуючи лише на втратах і жертвах своєї соціальної групи, пригадують важкі спогади про міжнаціональний конфлікт та війну депортовані поляки. Отже, можна стверджувати про певні канони пригадування такого штибу подій.

Переміщення населення розглянуто в контексті геополітичних планів СРСР, Великої Британії та США щодо розподілу сфер впливу після Другої світової війни. Польська сторона (як і еміграційний, так і прокомуністичний уряди) не стала повноцінним суб'єктом, а об'єктом дипломатичної боротьби, тому її пропозиції щодо майбутнього устрою та кордонів Польщі практично не бралися до уваги.

Однак, якщо враховувати той факт, що польський еміграційний уряд відстоював необхідність довоєнного статусу-кво, а на польсько-українському прикордонні тривав етнополітичний конфлікт, особливо кровопролитний на теренах за так званою лінією Керзона, то переселення українців із окреслених теренів до УРСР могло б остаточно вирішити українське питання. Адже політика кожного із союзників будувалася із врахуванням насамперед власних інтересів.

Депортації/трансфери етносів задля вирішення геополітичних проблем не були новаторським методом, адже такий підхід активно застосовувався великими державами протягом першої половини ХХ ст. Депортація українців та поляків із прикордонних теренів, незважаючи на всі негативні наслідки, сприяла створенню мононаціональних держав, поклала край колишньому єдиному «річпосполитському терену», а в майбутньому, після соціалістичного табору, унеможливила й попередила розвиток міжнаціональних конфліктів на суміжних польсько-українських територіях.

Наративи переселенців про депортацію, облаштування та пристосування до нових умов після переїзду хоча й поступаються травматичністю, на відміну від попередніх обставин життя, проте також емоційно забарвлені, але дещо менше. У випадку жертв польсько-українського конфлікту, терору бандформувань, депортація ставала можливістю вижити, зберегти життя сім'ї, тому оповіді про переїзд дуже важливі. Спогади про переселення здебільшого містять такі сюжети: організаційна робота евакуаційної комісії; дорога до залізничних станцій, переїзд у непристосованих вагонах; прибуття на нове місце; перші враження. Стрессова ситуація і тривалий переїзд у товарних вагонах вплинули на сприйняття переселенцями часу і простору. Вони втрачали лік днів, виникало відчуття сповільнення часу. Переселенці чутливіше сприймали нові, незвичні красвиди чи речі. Одразу після приїзду були труднощі з пошуком, облаштуванням, ремонтом житла, працею по-господарству, про що частіше пригадують жінки, вдаючись до детальних розповідей не лише про відмінності в агрокультурі, а і про проблеми з водою, опаленням, кухонним приладдям.

Під час аналізу переселенських наративів удалося виокремити ще одну площину для дослідження – гендерні особливості репрезентації досвіду воєнного часу, міжнаціонального конфлікту, переселення та

подальшої адаптації в радянському соціумі. Жінки, розповідаючи про труднощі життя до переселення, більш відкрито демонстрували свої емоції, ділилися переживаннями, навіть дуже особистісними, пов'язаними із насильством, натомість чоловіки були менш схильними до розлогих оповідей про свої відчуття. Жінкам властиво описувати від'їзд у дуже емоційних категоріях, або сакралізувати момент прощання з «рідною землею». Наступні події, пов'язані з переїздом до залізничної станції, очікуванням на товарні вагони, жінки пригадували детальніше від чоловіків – розповідали переважно про враження від вагонів (внутрішній вигляд, гігієнічні незручності, запахи). Описуючи перші враження після приїзду, чоловіки здебільшого акцентували на природному просторі, жінки доповнювали побачене першим враженням від зустрічі з місцевим населенням, переживаннями. Розповідаючи про труднощі після приїзду, жінки описували проблеми лише своєї соціальної групи, наділяли активною позицією батьків і чоловіків. Чоловіки-респонденти будували оповідь із позиції власної активності.

Не зважаючи на складну воєнно-політичну ситуацію в країні після анексії Кримського півострова у 2014 р. та виникнення квазіреспублік на Сході України, що вплинуло на появу вимушено переміщених осіб, переселенські акції насамперед є частиною регіональної історичної пам'яті. Пам'ять про них особливо сильна в місцях компактного поселення, чи у переселенських родинах-середовищах. Підвищений інтерес у медіапросторі до депортацій виникає напередодні річниць, а особливо виразно – круглих дат, як наприклад, 70-ті роковини операції «Вісла». Ситуативно ця проблема була «розтиражована» засобами масової інформації на всеукраїнському рівні. Загалом, у суспільстві побутує хибне ототожнення депортацій 1944–1946 рр. з операцією «Вісла», яке підживлювали також і медіа, адже в публікаціях журналістів непоодинокими є випадки таких фактологічних помилок. Можливо, такий образ пов'язаний із тим, що про операцію «Вісла» швидше почали говорити в публічному просторі, зокрема в Польщі, а відтак і в Україні. Можна припустити, що окреслення історичної події кодовою назвою спрощує її запам'ятовування.

У 2018 р. Верховна Рада України прийняла постанову, за якою у кожному другу неділю вересня відзначатиметься «День пам'яті українців – жертв примусового виселення з Лемківщини, Надсяння, Холм-

щини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 роках». Наступного року, згідно із цією постановою, у 2019 р. на державному рівні відзначили 75-ті роковини депортації українців: відбулись різні заходи, зокрема науково-практичні конференції, виставки, з метою збереження історичної пам'яті про ці події.

Питання депортації висвітлено також у фільмах, переважно документальних, зазвичай знятих у межах спільноти переселенців, і телевізійних передачах (2010–2020). Документальні фільми здебільшого є ауторепрезентацією – образом самих себе. Сюжет побудований навколо історичних подій, пов'язаних із міжнаціональним конфліктом, депортацією, де депортовані українці зображені як українці-автохтони цих теренів, які стали заручниками подій, засвідчили травматичний досвід польсько-українського протистояння, примусового переселення.

У Польщі хвиля публічного зацікавлення окресленими подіями зросла напередодні роковин акції «Вісла» у 2017 р. З'явилися публікації, присвячені операції в контексті польсько-українського протистояння під час Другої світової війни, важливості примирення. У 2007 р. активно обговорювалися не лише символічні жести-вибачення польського президента Я. Качинського, а й питання можливості виплати компенсації. Також у 2017 р. у польській пресі робився виразний акцент на згладжуванні суперечностей минулого, водночас із позитивною та частково маніпулятивною тезою про відповідальність, вину комуністичної системи за здійснення акції «Вісла». Риторика в українському медійному секторі про кваліфікацію «Вісли» як етнічної чистки не може не зачіпати більш вразливу тему Волині, яку також трактують, як етнічну чистку і геноцид. Тому такий обережний підхід у ліберальних медіях Польщі, можливо, був спробою уникнути чергової суспільної конфронтації щодо трагічних сторінок польсько-українських взаємин. Однак такий дискурс, у поєднанні із публікаціями спогадів очевидців, польських авторів, без ширшого роздумування можна розцінювати також двояко: як неготовність, чи радше відмову від принципу історіописання, коли увага зосереджувалася винятково на польській жертвовності; як спробу хоча б частково подолати суперечки навколо мартирологічного виміру історії.

Повномасштабна агресія Росії проти України у 2022 р. актуалізувала проблему примусового переселення українців, здійсненого

російським окупаційним режимом. Із очевидних причин урочистості з нагоди 75-х роковин акції «Вісла» в Україні були скасовані, проведено лише локальні заходи із молебнями, покладанням квітів до меморіалів.

Символічне маркування простору спільнотою депортованих особливо активно почало відбуватися у період 2004–2007 рр. у місцях компактного проживання та обласних центрах, де, за ініціативою суспільно-культурних товариств депортованих, почали з'являтися скульптурні композиції, зазвичай із сакральними елементами, які увіковічнювали трагедію українців Закерзоння, церкви та музеї. Включення символів депортованих до культурного ландшафту міста є тривалим процесом і залежить від впливовості спільноти переселенців.

Концепт «малої Батьківщини» розглянуто крізь призму колективної пам'яті, зокрема як комунікативну та культурну. Підтверджено певну універсальність процесу сакралізації та ідеалізації «малої Батьківщини», адже схожі процеси відбулись із пам'яттю про так звані «креси», чи про терени, які втратила Німеччина після війни. Пам'ять про місце народження, дитинства, юності стала тим простором, у який вписано дім, тобто сакрумом, що був основою для конструювання ідентичності. Втрата дому як ключової категорії, через яку відбувалось ототожнення себе із зовнішнім світом, а також родинно-сусідської громади в комплексі із травматичними переживаннями війни та, здебільшого примусового, переселення, формували спрощений, загалом позитивний образ, який із часом піддавався ідеалізації, особливо з перспективи прожитих років, коли особи все частіше в пам'яті/думках/снах поверталися до цих втрачених теренів.

Уявно-сакральний образ зосереджений навколо ключових природо-географічних координат (гори, ріки, ліси) знайомого, свого простору, у центрі якого є дім, приязні суспільно-національні відносини, здебільшого сільські пейзажі з так званими окрасами (церква, школа, кооператива). Часово-просторова дистанція між уявленим та реальним простором, що зазнав суттєвих змін після депортації, посилювала тугу, ностальгію. Тривав конфлікт між ностальгійним та реальним образом цих теренів, особливо, якщо переселенці відвідували місце свого народження одноразово, або ж там зникли, чи майже немає слідів української присутності. Водночас відвідини місця свого походження стають важливим кроком для примирення,

остаточного сприйняття втрати й неможливості повернення (разом із віком та закоріненням в Україні), а для частини осіб мають й певний терапевтичний ефект.

Діти та внуки депортованих, як засвідчили матеріали проведеного анкетування, чули розповіді своїх родичів про терени Закерзоння та депортацію. Більшість нащадків депортованих стверджувало, що походження їх батьків не вплинуло на життя, або ж їм важко визначити такий вплив. Лише третина з них зауважила, що родинне походження із різною інтенсивністю вплинуло на їхнє життя. Для частини нащадків, які виростали із травматичними розповідями, ці терени стали так званою пост-пам'яттю, що побудована на емоційному відчуженні чужого досвіду, однак це пам'ятання стало важливим не через відчуття приналежності до цих теренів, а через зв'язок із рідними, які походили із Закерзоння.

Витворений у пам'яті простір, втрачений для депортованих, слугував першочерговою опорою для сприйняття себе у світі та побудови територіальної ідентичності. В ієрархії цінностей цей рівень ідентичності має високу символічну вагу, однак ступінь отождолення особи залежав від життєвих обставин і був змінною категорією. Відразу після переселення, вирішуючи питання облаштування на новому місці, здебільшого людина не мислила такими складними категоріями, як національна чи територіальна ідентичність. Відчуття туги та суму за своїми рідними теренами одразу після переїзду були особливо сильними, але відходили на другий план через життєві проблеми. Нова, радянська дійсність, оточення впливали на поступове утвердження української ідентичності, тоді як питання територіальної ідентичності залишалося в межах дуже закритого, приватного простору, і не артикулювалося назовні. Хоча одразу після переїзду місцеві мешканці маркували депортованих як «чужих», «зайд», проте депортовані поступово пристосувалися не лише до матеріально-побутових умов, а й до нового оточення. Цей процес не був швидким, одноразовим, радше поступовим, аніж лінійним, та дуже індивідуальним, тому старше покоління депортованих не завжди змогло вибудувати нові схеми культурної, соціально-просторової ідентифікації. Питання регіонального виміру ідентичності особливо актуалізувалося на хвилі національного піднесення 1990-х років, у процесі об'єднання, творення товариств депортованих українців.

Депортовані особи, як демонструють матеріали інтерв'ю та спогади, виразно артикулюють свою українськість, а місце, яке належить «малій Батьківщині» в системі ідентичностей, репрезентації цього зв'язку, залежить від терену, звідки походить людина, її культурних особливостей, відмінностей від місцевого українського простору, активності в товариствах депортованих та психоемоційних характеристик людини. Загалом, сильніше вираженою через сукупність культурних відмінностей гірського регіону є лемківська ідентичність, яка також присутня в масовій культурі, натомість бойківська приналежність – менш популярна, можливо, через наявність цієї регіональної групи в Галичині. Проте традиційна культура холмщиків має менше відмінностей із волинськими й частково галицькими взірцями культури.

Депортації з пограниччя, як і попередній травматичний досвід війни та міжнаціональних взаємин, залишаються замкнутими у межах історичної пам'яті спільноти переселенців. У загальноукраїнському контексті репрезентація окреслених подій є фрагментарною, однак комеморативні заходи на всеукраїнському рівні від 2018 р. вплинули на часткове зростання уваги до трагедії депортованих українців. Протягом 2018–2022 рр. в Україні з'явилися художні твори, сюжетами яких є досвід спільноти переселених українців із Польщі, збірки репортажів польських та українських авторів, присвячені життю української спільноти (свідків операції «Вісла» та їх нащадків), збереженню пам'яті про українську присутність у Закарзонні.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

***Питальник. ПРОЦЕС ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ІЗ ХОЛМЩИНИ,
НАДСЯННЯ ТА ЛЕМКІВЩИНИ. ОБЛАШТУВАННЯ Й АДАПТАЦІЯ.
ОБРАЗ «МАЛОЇ БАТЬКІВЩИНИ».***

Представлення:

Доброго дня, я дослідниця Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. Я вивчаю життя переселенців із Польщі.

Вступ до наративної частини:

Насамперед, мене цікавить те, яке було Ваше життя в Польщі. Я знаю, що внаслідок переселення Ваше життя, так би мовити, складається з двох частин: життя в Польщі та життя тут – в Україні. Тому мене цікавить, які спогади виринають у Вашій пам'яті, пов'язані з процесом переселення та подальшого облаштування. Будь ласка, спробуйте пригадати, яким було Ваше життя до та після переселення.

Запитання, уточнення до наративної частини:

Сім'я та побут, історія сім'ї:

1. Ваше П. І. Б.?
2. Рік і місце народження?
3. Ким були Ваші батьки за соціальним походженням?
4. Якого віросповідання дотримувалася Ваша сім'я?
5. Розкажіть про Ваше дитинство? (Чи були у Вас брати, сестри? Чи брали участь у с./г. праці? Як проводили вільний час?)
6. Чи пам'ятаєте Ви розповіді батьків, або діда/баби про їхні сім'ї, місце та умови проживання?

Місцевість (розташування, географічні об'єкти, село, емоційні переживання, пов'язані з місцевістю):

1. Опишіть у якій місцевості Ви проживали, її особливості (наприклад, ліс, річка)?
2. Як виглядало Ваше житло, двір?

3. Які дитячі спогади Ви можете пригадати, пов'язані із місцевістю, де проживали?

Суспільне середовище:

1. Чи діяли у Вашій місцевості, чи селі громадські організації?
2. Чи діяла у Вашій місцевості, чи селі українська школа?
3. Церква якого обряду була розміщена у Вашому селі, чи місцевості?
4. Чи діяли при церкві суспільні осередки, які займалися організацією свят, вихованням молоді?
5. Як склалися відносини з поляками до переселення?
6. Як склалися відносини з поляками в період виселення?

Акт переселення (підготовчий етап):

1. Як розпочалося переселення?
2. Як Вас повідомляли про переселення? У якій формі?
3. Згідно із яким принципом відбувалося переселення?
4. Скільки часу давали на підготовку і збір речей? Що і в якій кількості дозволяли брати із собою в дорогу?
5. Хто здійснював контроль за процесом переселення? Чи ознайолювали Вас із маршрутом майбутнього переселення?
6. Чи вся Ваша сім'я була переселена? Якщо ні, то чому саме?
7. Чи відомі Вам випадки опору переселенню?
8. Чи діяли у Вашому селі, або місцевості загони або організації, які перешкоджали переселенню? Якщо так, то яким чином?

Процес переселення:

1. Коли і яким чином було здійснене виселення?
2. Як довго тривала дорога до місця, звідки відбувалося переселення в Україну? Де воно знаходилося? Як Ви дісталися до нього?
3. Як відбувся подальший процес переїзду? Де, і на скільки Ви зупинялися?
4. Яким був маршрут переселення, і куди Ви вперше потрапили?
5. В яких умовах відбувалося переселення? Як виглядав поїзд, у якому Ви їхали, скільки людей перебувало в одному вагоні?
6. Опишіть внутрішнє облаштування вагону: де розміщувалися особисті речі, с./г. знаряддя й худоба, а де Ваша сім'я?

7. Що вдалося перевезти Вашій сім'ї під час переселення?
8. Чи зупинявся поїзд? Якщо так, то де? Чи можна було під час зупинки покидати вагон?
9. Чи пам'ятаєте Ви випадки, коли люди не поверталися, чи не встигали назад у поїзд?
10. Чи підраховувалися люди на зупинках? Якщо траплялися випадки зникнення людей, як реагувало керівництво?
11. Чи пам'ятаєте Ви випадки насильства і грабежу під час поїзду?

Прибуття на нове місце проживання:

1. Коли й куди Ви прибули (приблизна дата, пора року, час доби, назва населеного пункту чи залізничної станції)?
2. Як відбувався процес висадки з поїзда? Чи існував якийсь принцип розподілу населення? Вас повідомляли де Ви будете жити?
3. Як поводитися Ви і Ваша сім'я та односельчани, вийшовши з поїзда? Що Ви відчували, прибувши на місце призначення?
4. Як зустрічало Вас місцеве населення? Яке перше враження воно справило на Вас?
5. Що Вас найбільше вразило після прибуття?
6. Як здійснювалося обрання місця проживання?
7. Чим і як Ви добралися до місця проживання? Чи всі члени Вашої сім'ї дісталися до нового місця?

Процес облаштування на новому місці:

1. Де знаходилося та як називалося Ваше поселення/село?
2. Опишіть місцевість, де Ви поселилися?
3. Яка там була земля, повітря, погода?
4. Як виглядало Ваше «нове житло», чи проживав там хтось? Якщо так, то хто? Чи надалі Ви проживали спільно?
5. Чи вдалося Вашій сім'ї довести особисті речі чи худобу?
6. Чи було на Вашому новому місці проживання господарство, город?
7. Чи отримала Ваша сім'я відшкодування у вигляді майна чи худоби?

Адаптація:*а) соціально-трудова:*

1. Чи пам'ятаєте, де працювали Ваші батьки? Як довго батьки залишалися без роботи?
2. Чи пам'ятаєте Ви, як жила ваша сім'я в перші місяці після переселення?
3. Як склалися стосунки з місцевими жителями?
4. Скільки років Вам було, коли Ви приїхали? Як скоро Ви пішли до школи?
5. Як склалися стосунки з Вашими однокласниками, вчителями? Чи стикалися Ви з труднощами в процесі навчання?
6. Якою мовою проходилося навчання в школі?
7. Як скоро Вам вдалося потоваришувати з місцевими дітьми? Чи виникали у Вас труднощі у спілкуванні з ними?
8. Як складалося подальше життя Вашої сім'ї? Чи вдалося Вам чи членам Вашої сім'ї після закінчення школи продовжити навчання? Отримати роботу?

б) психологічна:

1. Опишіть Ваші відчуття у перші місяці після приїзду?
2. Чи сумували Ви за попереднім місцем проживання? Якщо так, то чому?
3. Чи часто Ви згадуєте місце Вашого народження?
4. Чи намагалися Ви повернутися в Холмщину/Лемківщину? Чи вдавалося це Вам, або членам Вашої сім'ї?
5. Чи підтримувала Ваша сім'я зв'язок із родичами, односельчанами?
6. Чи змінювали Ви місце свого проживання після виселення? Якщо так, то де Ви проживали? Чому обрали саме це місто/село?

Історична пам'ять:

1. Чи давно Ви відвідували місце Вашого народження? Якщо так, то коли? Як часто Ви там буваєте? З ким його відвідуєте?
2. Що Ви відчуваєте, коли відвідуєте місце Вашого народження?
3. Чи збереглися там свідчення українського життя?
4. Чи підтримуєте Ви у сім'ї звичаї та обряди, які були поширені в місці Вашого народження?

5. Чи розповідаєте Ви своїм нащадкам про своє минуле, зокрема і про переселення?
6. Чи намагалися Ви розшукати своїх родичів, односельчан?
7. Чи входите Ви в суспільно-культурні товариства, які підтримують пам'ять про Холмщину/Лемківщину? Якщо так, то як давно?
8. Що для Вас означає Холмщина/Лемківщина?
9. Що для Вас означає поняття «Батьківщина»?
10. Якщо би Ви мали змогу, Ви б повернулись на Холмщину/Лемківщину? Якщо так, то чому?

ДОДАТОК Б

АНКЕТА. ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ХОЛМЩИНУ/НАДСЯННЯ/ ЛЕМКІВЩИНУ В НАЩАДКІВ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

Доброго дня, ця анкета є частиною дослідження аспірантки Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України Юлії Артимішин (Павлів). Я вивчаю історичну пам'ять про Холмщину/Надсяння/Лемківщину в нащадків другого (діти) і третього (внуки) поколінь. Це дослідження має на меті вивчити особливості історичної пам'яті нащадків переселенців як носіїв унікальної інформації про втрачене середовище проживання батьків, дідів. Саме завдяки Вам пам'ять про Холмщину/Надсяння/Лемківщину не буде втрачена.

АНКЕТА Є АНОНІМНОЮ. ЗАЗНАЧЕНА ІНФОРМАЦІЯ ВИКОРИСТОВУВАТИМЕТЬСЯ ЛИШЕ ДЛЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.

АНКЕТА

Ваше прізвище та ім'я (вказувати необов'язково)

Рік народження _____

Вкажіть Ваш вік _____

Місце народження (місто, село) _____

Сучасне місце проживання _____

Освіта (потрібне підкресліть):

- а) вища;
- б) не закінчена вища;
- в) середня спеціалізована;
- г) базова середня освіта.

Яке покоління переселенців Ви представляєте (потрібне підкресліть):

- а) 2-ге (діти);
- б) 3-тє (внуки).

1. Чи відомо Вам, де в Холмщині/Лемківщині проживали/звідки походять Ваші батьки/дід–баба (*повіт; село/місто*):

2. Чи розповідали Вам батьки/дід–баба про Холмщину/Надсяння/Лемківщину? (*потрібне підкресліть*)?
 - а) так, дуже часто;
 - б) так, нечасто;
 - в) ні;
 - г) не можу пригадати.
3. Чи пам'ятаєте Ви, які емоції супроводжували розповідь (*можна вибрати декілька варіантів*)?
 - а) сум;
 - б) ностальгія;
 - в) радість;
 - г) Ваш варіант _____
4. Коли Ви вперше почули розповідь про Холмщину/Надсяння/Лемківщину (*вказіть Ваш приблизний вік*):
 - а) менше 16 р.;
 - б) 16–25 р.;
 - в) 25–40 р.;
 - г) більше 40 р.
5. Чи розповідали Вам батьки/дід–баба про процес переселення?
 - а) так, дуже часто;
 - б) так, нечасто;
 - в) ні;
 - г) не можу пригадати.
6. Чи пам'ятаєте Ви, які емоції супроводжували розповідь про процес переселення (*можна вибрати декілька варіантів*)?
 - а) сум;
 - б) розпач;

- в) ностальгія;
 - г) радість;
 - д) Ваш варіант _____
-

7. Чи можете Ви коротко переповісти основні події, які стосуються переселення членів Вашої родини (*рік, пору року, що вдалося із речей узяти із собою, умови в яких відбувалося, куди вперше потрапили...*)?

8. Хто, на Вашу думку, був причетний до організації переселення?

- а) радянська влада;
- б) польська влада;
- г) радянська й польська влада;
- д) Ваш варіант _____

9. Яка, на Вашу думку, була мета переселення (*потрібно обрати один варіант*)?

- а) остаточне вирішення проблеми польсько-радянського прикордоння;
 - б) ліквідація українців із Холмщини/Надсяння/Лемківщини шляхом асиміляції на новій території;
 - в) Ваш варіант _____
-

10. Чи підтримувала Ваша сім'я контакт із іншими переселенцями?

- а) так, дуже часто;
- б) так, нечасто;

- в) ні;
- г) не можу пригадати.

11. Чи відвідували Ваші батьки/дід–баба місце свого народження, після переселення?

- а) так;
- б) ні (*переходьте до питання 13*).

12. Що вони розповідали про свою подорож (*емоції, як виглядала місцевість, чи збереглися свідчення українського життя, як відреагувало місцеве населення на їх приїзд*)?

13. Чи відвідували Ви місце народження батьків/діда–баби?

- а) так;
- б) ні;
- в) був/була проїздом;
- г) був/була на території Холмщини/Надсяння/Лемківщини, але не відвідувала місце народження батьків/діда–баби.

14. Чи цікавитеся Ви інформацією про Холмщину/Надсяння/Лемківщину або переселення?

- а) так, дуже часто;
- б) так, нечасто;
- в) ні;
- г) не можу сказати.

15. Звідки знаєте про Холмщину/Лемківщину, переселення?

- а) спеціально шукала в інформацію в літературі;
- б) тільки з розповідей родичів;

- в) з розповідей родичів та спеціальної літератури;
- г) не можу пригадати.

16. Що для Вас особисто є Холмщина/Надсяння/Лемківщина?

17. Чи розповідаєте Ви своїм дітям/родині/друзям про Холмщину/Надсяння/Лемківщину, переселення?

- а) так, дуже часто;
- б) так, нечасто;
- в) ні;
- г) не можу сказати.

18. Чи походження з переселенської родини якось позначилося на Вашому житті?

- а) так, дуже сильно;
- б) так, але не дуже;
- в) ні;
- г) не можу сказати;

Якщо позначилося, то вкажіть як саме:

19. Чи знаєте Ви про існування товариств переселенців?

Чи входите Ви в таке товариство?

- а) так знаю, я є членом товариства «Холмщина/ Надсяння/ Лемківщина»;

- б) так знаю, але не є членом товариства «Холмщина/ Надсяння/ Лемківщина»;
 - в) ні, не знаю.
20. Чи походження батьків/родини з Холмщини/Надсяння/Лемківщини вплинуло на Вашу конфесійну приналежність?
- а) так, я так само, як і батьки ходжу до Православної Церкви;
 - б) ні, не вплинуло, батьки ходять до православної, я до Греко-Католицької Церкви;
 - в) ні походження батьків/родини з Холмщини/Надсяння/Лемківщини не позначилося на моїй конфесійній приналежності;
 - г) не надаю цьому значення.

Дякую за заповнення анкети!

ДОДАТОК В

Прямий (вільний) асоціативний тест
для пересічного населення*

Інструкція респонденту: у відповідь на пред'явлене слово (зображення)–стимул запишіть будь-яке слово чи словосполучення, що спало Вам на думку:

1. Холмщина – Холмська Русь – Забужжя –
2. Лемківщина – Лемковина –
3. Холмщаки –
4. Лемки –
5. Переселення/депортація –
6. Переселенець/депортований –
7. Виселення українського населення з Холмщини та Лемківщини в 1944–1947 рр. до УРСР –
8. Операція «Вісла» –
9. Лемківська республіка Флоринки –
10. Новий-Санч – Команча – Шляхтова –
11. Богдан-Ігор Антонич, Никифор Дровняк, Софія Федина –
12. Антін Васильчук, Євген Пастернак, Ніна Хруцова –

13. Символи Лемківщини та Холмщини

Вкажіть, будь ласка, Ваш вік та стать: _____

Дякую за заповнення анкети!

* Використаний для опитування студентів у Львівському національному університеті ім. Івана Франка.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Александр Джефрі 44, 78
Альбвакс Моріс 33
Амеліна Анна 84
Андерс Владислав 89, 91
Анкерсміт Франк 168
Антонич Богдан-Ігор 217, 260
Ардан Володимир 27
Аркуша Олена 199, 204
Артимишин Юлія 166, 167, 254
Артюх Лідія 111
Ассман Аляйда 34, 35, 169
Ассман Ян 34, 169, 174

Б

Базидевич Роман 234
Байкеніч Дмитро 14, 110, 118
Банахевич Юрій 237
Баран Богдан 125
Баран Ярослав 147
Барвінський Марек 196
Бартмінські Єжи 54, 183
Белей Лесь 157, 158, 208–211
Бергер Пітер 58, 174
Берман Якуб 97
Берут Болеслав 97
Беспамятних Ніколай 50
Бетлій Олена 55, 56, 58, 61, 184
Бистрицький Євген 55, 184, 186
Білас Іван 29, 214
Білий Олег 55, 184, 186,
Бін Френк Д. 13, 84, 85
Бірт Анджела Р. 44, 45, 71
Блашак Маріуш 137

Блинова Ольга 115
Блок Марк 33
Богуш Дмитро 27
Боднар Андрій 138
Боднар Галина 18, 193
Боднар Олена 138, 177
Боднарчук Юлія 15, 113, 115, 122
Боечко Юлія 218
Болкун А. 234, 235
Болтрик Марцін 140
Боляновський Андрій 15
Бонусяк Владзімеж 15
Боратинський Стефан 96
Борисенко Валентина 111
Браслов Лаура 13, 85
Брей Віолета 205
Бриковські Ришард 237
Бровн Сьюзан К. 13, 84, 85
Брода Олена 122, 130, 147, 150, 151
Броер Йозеф 42
Бур Пім Ден 33
Бурдье П'єр 58, 59
Бутрим Катерина 148
Бухало Олексій 135

В

В'ятрович Володимир 30, 31, 65,
66, 124, 125–127, 135, 136
Вавринюк Анджей-Антоній 102
Вайт Майкл Дж. 13
Ванглер Александра 215
Варбург Абі 36
Василенко Володимир 100
Вербицький Михайло 218, 220, 229

Вербовий М. 230
 Верменич Ярослава 51–53, 183
 Вертлецька Наталія 110, 120
 Вилегала Анна 19, 46, 73, 75,
 103, 171
 Виноградська Галина 15, 18, 106
 Вишинські Роберт 86
 Вишневська Галина 26, 111, 116
 Вілк Едита 241
 Вільсон Вудро 82
 Вітек Пйотр 38, 39
 Влочик Пйотр 141
 Войцеховські М. 139
 Вояковський Даріуш 187
 Вудвард Кет 56, 57, 60
 Вулсі Лестер Х. 12

Г

Габрис Юозас 82
 Гаврилюк Юрій 111, 135, 158
 Гавришко Марта 46
 Гайдук-Ніяковська Яніна 214, 215
 Галагіда Ігор 16, 98, 214
 Галаса Василь 124
 Гальчак Богдан 17, 203–206
 Гегель Георг 59
 Герасимович М. 27, 224
 Герман Джудіт 42, 43, 72, 76
 Гільє Нільс 59
 Гірш Маріанн 41
 Гловацька-Грайпер Малгожата 20,
 169, 177, 182, 213, 214, 215
 Гнида Катерина 148
 Голдак Тетяна 200
 Голка Маріан 37
 Гоманюк Микола 115
 Гонтар Тетяна 15

Горбаль Марія 27
 Гордійчук Сергій 129
 Горечко А. 133
 Горленко Володимир 111
 Горний Михайло 14, 63, 113, 114,
 120, 123, 124, 198, 214
 Гошко Юрій 111
 Гринишин Олег 26, 104
 Гриценко Олександр 219
 Грицковян Ярослав 200
 Грінченко Гелінада 36, 45, 46, 48,
 70
 Губанов Олег 14, 111, 112
 Гузар Любомир 139
 Гук Богдан 125, 219, 224, 230
 Гуль Марія 50
 Гуссефф Катрін 97

Г

Гайовнічек Зузанна 29, 95, 118,
 192
 Гапон Наталія 49
 Гарфінкель Гарольд 57
 Гіденс Ентоні 61, 62
 Глемп Юзеф 139, 225
 Глобочник Оділо 66
 Гомулка Владислав 97
 Горчиця Анна 231
 Гофман Ервін 57, 192

Д

Данец Малгожата 227
 Данило Галицький (князь) 198
 Даніелі Яель 43
 Дашкевич Ярослав 15, 99, 157
 Девіс Джозеф Е. 45
 Декарт Рене 55

Демшук Ендрю 20, 21, 168, 169
Деска Артур 139
Джадт Тоні 34
Джеймс Вільям 56
Диса Катерина 55, 56, 58, 61, 184
Дідович Ігор 27
Добреньков Владімір 58
Довга Наталка 239
Доманська Єва 37
Драісма Доув 172
Дрань Володимир 27
Дрань Іванна 27
Дрозд Роман 17, 97, 98, 221
Дронов Михаїл 212
Дуда-Квасняк Анатолій 220
Дудич Олег 146
Дух П. 27
Духнович Олександр 208, 209
Дуць-Файфер Хелена 205, 206, 210
Дюркгейм Еміль 33
Дюрозель Жан-Батист 88

Е

Еденсор Тім 184, 185
Екман Маттіас 35
Еліас Норберт 58
Елліс Стівен Дж. 50
Еріксон Ерік 60
Еррл Астрід 32
Ерслев Крістіан 39

Є

Єгорова І. 133, 134
Єсельчик Сергій 32
Желем Михайло 27, 70, 103
Живіцька Інна 54, 183
Жидовник Юзеф 228

Жук Андрій 14
Журко Єжи 209

З

Заброварний Степан 200
Загайкевич Володимир 201
Задерський Юзеф 234
Зайцев Олександр 198
Залеський Август 89
Замятін Дмитрій 54, 184
Заремба Марціан 46
Зарицький Томаш 53
Заячковські Маріуш 65, 66, 67
Звольські Марцін 16, 84
Здроевський Богдан 233
Земц Кшиштоф 163, 164
Зиббертовіч Анджей 40
Зігфрід Кракауер 39
Зіммель Георг 85
Зубрицький Володимир 201

І

Іван Павло II 224
Іваніцька Тетяна 166
Іванов Валерій 46
Іванова Єлена 49
Іванова Олена 48
Іваночко Ярослав 135, 136
Іден Ентоні 89
Ільчак Дмитро 27
Ілюшин Ігор 17, 67, 68, 94, 99
Ісаєвич Ярослав 64, 68

К

Кабачій Роман 16, 69, 113, 117,
127, 133, 134, 147, 191, 205,
206, 213

- Кабзінська Івонна 195
Каліщук Оксана 39
Камінський Марек 225
Каніовська Катажина 177
Каплан Енн 43
Каппелер Андреас 51
Караванська-Байляк Анна 228
Караванський Дмитро 228
Карбарж-Вілінська Йоанна 17
Карут Кесі 44
Качинський Лех 139, 230, 245
Качмар Василь 201
Квасневський Александр 161
Кенштайнер Вульф 36
Кернік Владислав 97
Керстен Кристина 11, 82, 83, 85,
86
Кенсвич Ян 52
Киридон Алла 220
Кисла Юлія 39
Кищак Степан 220
Кіпіані Вахтанг 31, 109, 146,
148–150, 154, 155, 158, 159
Кісь Оксана 46, 49, 115
Кіцак Володимир 119, 120, 121
Кліменкова Татьяна 46
Клусакова Люда 50
Кляшторна Наталія 27, 101, 110,
134, 159
Кобак Андрій 238
Кобченко Катерина 46
Коваль Павел 139
Козак Михайло 17
Козачинська Беата 84
Козицький Андрій 10, 81–84
Козловський Б. 135
Козловський Владімір 58
Козловський Іван 88–91, 93, 94, 101
Колосок Тетяна 60
Кондратюк Костянтин 199, 204
Конєчни Здіслав 65
Коник Анастасія 32
Конфіно Алан 36
Копровські Марек А. 31, 164
Корбут О. 239
Костенко Наталія 46
Костюк Богданна 135
Коханська Галік 12, 90
Коціра Христина 167
Кравченко Альберт 58
Крамар Юрій 110
Кратюк Ольга 27
Крижанівська Марічка 217
Крик Роман 146, 149
Крик Семен 148
Крицінські Станіслав 237
Криштопа Олег 154, 159, 160
Кубійович Володимир 14, 63
Кубіца Гражина 70
Куделя-Свійонтек Вікторія 20, 47,
215
Кулі Чарльз 56
Кулінська Л. 141
Кульчицький Станіслав 162
Купич Іван 27
Куронь Яцек 160, 161
- Л**
Ла Капра Домінік 41
Лаврінський Іван 200
Лазуркевич Софія 217
Лакан Жак 60
Левицький Йосип 200
Левицький Михайло 200

Лежйон Філіп 47
Лехр Урсула 20, 171, 175
Лешега О. 133
Лебедев Віктор 93
Лисенко Олександр 66, 79
Литвин Микола 9, 26, 134–137,
228
Ліфтон Роберт Джей 43
Лоза Павло 138
Лозинський Йосип 200
Локк Джон 55
Лукман Томас 58, 174
Луценко Н. 239
Луцький Олександр 26
Любовець Олена 37
Любчик Ігор 203, 206, 211, 212, 23
Людвіг Бернадетт 13, 85

М

Магочій Пол-Роберт 206, 207, 208
Майський Іван 88
Макар Віталій 14, 63, 113, 114,
120, 124, 198, 214
Макар Юрій 14, 63, 66, 113, 114,
120, 124, 197, 198, 214
Макарчук Володимир 10, 92, 95, 96
Максимович Вальтер 74
Маліцький Кшиштоф 22, 231,
233 усі
Мандбира Мар'ян 111
Мартиняк Богдан 237
Мартиняк Іван 224–226, 237
Матушевський Болеслав 38
Махно Василь 165, 166
Мельник Роман 136
Менджецький Влодзімеж 64
Мигович Іван 208

Миколайчик Станіслав 93
Миронов Григорій 212
Михальчак І. 133
Мишанич Олекса 203, 205, 206
Мід Джордж 56, 57
Місило Євген 30, 86, 94, 98, 228,
229
Міхаласкі Сюзін-Івонн 171
Міхна Єва 203, 204, 209, 210
Міхневич-Ванік Кристина 12, 96,
102
Міщанин Василь 129
Могильницький Іван 200
Моджеєвський Шимон 238
Мокляк Ярослав 203
Молотов В'ячеслав 89
Монолатій Іван 164, 165
Монтандон Джордж 83
Моравинські Ян 10, 99
Моргунець-Ісаєнко Олеся 147, 153
Мотика Гжегож 17, 64, 66–70, 98,
99, 126
Мрака Ігор 88
Мудрий Мар'ян 199, 204

Н

Нагайко Тарас 45
Нагорна Лариса 32, 184, 185–187
Назарук О. 133
Наулко Всеволод 111
Нікіторович Єжи 175
Ніточко Іван 27, 101, 134
Ніяковські Лех 214
Новак Анджей 36, 37
Новак Яцек 209
Новіцька Ханна 239
Нора П'єр 33, 34

Носова Ганна 55
Нюннінг Ансгар 33

О

Огієнко Віталій 46
Олексюк Богдан 136
Олійник (Бучківська) Мирослава 217, 219
Олійник М. 224
Ольшанський Тадеуш Анджей 156, 157
Омила-Рудзька Малгожата 222, 223
Онуфрійчук Микола 219, 223
Осадчук Лариса 217
Остромецькі Якуб 142
Осубка-Моравський Едвард 94
Оукшотт Майкл 80

П

Павличко Дмитро 140
Павлишин Андрій 17, 230
Павлів Юлія 134, 155, 176, 216, 254
Павлюк Степан 111
Падовська Олена 27
Пастернак Євген 13, 63
Пастушенко Тетяна 46
Пахомова Тетяна 167
Пелісьє Жан 82
Перехрест Ольга 218
Петречко Дарія 27, 167
Пісулінській Ян 16, 18, 68, 97, 99, 126, 141, 142, 147
Пйотровська Моніка 38-40, 150, 151
Поліщук Віктор 140
Поль Вінцентій 51

Полян Павел 81, 82
Попек Леон 142
Порошенко Петро 216
Портер Стівен 44, 45, 71
Портнов Андрій 21, 81
Почтар Єва 225
Пражмовська Аніта Джей 12, 89, 90
Пролеєв Сергій 55, 184, 186
Пронь Тетяна 15, 112, 120
Процюк Віталій 26

Р

Равенштейн Ернест-Георг 84
Радзівінович Вацлав 140
Радкевіч Станіслав 97
Радь Тарас 72
Райхман Леонід 95
Репіна Лоріна 31
Рикель Збігнєв 54, 187, 188
Рило Максимілян 200
Рід Голлі Е. 13, 85
Рід Томас 55
Різ Лоренс 90, 92, 93
Розесланська М. 141
Росолак М. 142
Рузвельт Теодор 82
Рузвельт Франклін 91, 93
Рюзен Йорн 32
Рябенко Сергій 100

С

Сабов Євменій 208
Савицький Юрій 138
Савчак Володимир 201
Савчук Олег 13, 113
Салюк Анатолій 14, 63, 113, 114, 120, 124, 198, 214

- Саріуш-Вольська Магдалена 40
Сартр Жан-Поль 59
Сатурчак Лукаш 157, 158
Свараускас Артурас 83
Сверчевський Кароль 97, 142, 164
Сен Амартья 62, 185
Сергійчук Володимир 63, 65, 147
Серебренніков Борис 170
Середа Вікторія 79, 213
Середа Володимир 134, 220
Сернюк Петро 27
Симоненко Ігор 79
Сирник Ярослав 22, 40, 80
Сікорський Владислав 89
Скарадзінський Богдан 161
Скірбекк Гуннар 59
Сливка Юрій 15, 26,
Слюсаревський Микола 115
Сміт Адам 55
Сміт Ентоні 196, 197
Смоленський Павел 31, 162, 228, 229, 234
Смолій Валерій 51, 94
Снайдер Тімоті 18, 98, 99
Снігурський Іван 200
Соболева Олена 46
Собчик Домінік 37
Сова Анджей Леон 67
Содоль Петро 126
Соляр Ігор 201
Сорочук Василь 133
Спихальський Маріан 98
Сподарик Григорій 228
Србераковські Александр 85, 95
Стабішевський Юрій 225
Ставцев Сергей 60
Сталін Йосип 103, 114
Станьчик Томаш 142
Стеблій Феодосій 199, 200
Стебельський Степан 127
Стемпка Мацей 22
Стриєк Томаш 138
Стрипський Гіадор 208
Струцюк Йосип 147, 150
Судин Андрій 27
Судин Юрій 27
Суля Дорота 16, 126
Сухий Олексій 199
Сухомлинов Олексій 51, 53, 183
- Т**
- Тарнович Юліан 111
Терещук Галина 135, 147, 153, 232
Терлецька Любов 122, 147, 151
Тернер Фредерик 51
Тима Петро 137
Ткачов Сергій 95
Тожецький Ришард 99
Томащик Василь 27
Топольський Єжи 170
Траба Роберт 32
Трещинська Патриція 19, 34, 113, 168, 172, 177, 214, 236
Трофимович Володимир 65, 93
Троян Ольга 27
Трубіна Єлена 43
Туан Ї-Фі 171
- У**
- Ульяш Станіслав 53
Урбанік Марцін 61
Ушакін Сергей 43

Ф

Федина Софія 144, 260
Фейрчайлд Генрі Прет 85
Фіш Стенлі 236
Фліс Маріола 209
Фріджа Ніко 172
Фріцак Юлій 208
Фройд Зигмунд 42, 60
Фуко Мішель 37
Фушара Малгожата 12

Х

Хаїмс Шатан 43
Халюк Леся 18, 105
Ханас Володимир 26
Ханенко-Фрізен Наталія 21, 45
Хахула Любомир 21, 135, 137,
224, 225–229
Хом'як Михайло 14
Хомин Марія 149
Хорват Кеннет 84
Хринкевіч Юзеф 233
Хруслінська Іза 154
Худзік Анна 189

Ц

Цепенда Ігор 10, 87
Цехорска-Кулеша Кароліна 171
Ціквін Ельжбета 192

Ч

Чарнецька Дарія 162
Чемберлен Невіл 88

Чернякевич Ян 11, 82, 86, 213
Черчилль Вінстон 90
Чех Мирослав 224
Чешелскі Станіслав 11, 84, 86
Чиквін Єльжбета 192

Ш

Шабачюк Анджей 198
Шаповал Юрій 98, 127
Шарко Жан-Мартен 42
Шевченко Кирил 212
Шпоцінський Анджей 22, 32, 34,
78, 79, 231, 240
Штомпка Пйотр 46
Шупер О. 27
Шутце Фріц 70

Ю

Юм Девіда 55
Юрек Марек 140
Юристовський Олексій 101
Ющенко Віктор 231

Я

Якимович Марцеліна 74
Якушина Ольга 61
Ястреб Ірина 46
Яцковська Єва 116

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Австрія 203, 204
Альберта провінція 21
Андріївка с. (Грубешівський
повіт, Люблінське воєводство,
Республіка Польща) 67

Б

Базар с. (Чортківський район,
Тернопільська область,
Україна) 165
Балкани 203
Березвине с. (волесть Кирилів)
(Грубешівський повіт,
Люблінське воєводство,
Республіка Польща) 67
Березівка м. 116
Березівський повіт 98
Березова с. (Холмський повіт,
Люблінського воєводства) 164
Бессарабія 83
Бешади 164, 236
Біловежа с. (Гайнівський повіт,
Підляське воєводство,
Республіка Польща)
Білограйський повіт 66
Білорусь 93
Білоруська Радянська
Соціалістична Республіка 85,
102
Бірча м. (Перемиський повіт,
Підкарпатське воєводство,
Республіка Польща) 228
Бірча с. (Перемиський повіт,
Підкарпатське воєводство,
Республіка Польща) 162
Бойківщина 112, 159, 170, 174,
176, 181

Бортне с. (Горлицький повіт,
Підкарпатське воєводство,
Республіка Польща) 106
Будапешт 208
Буський район 128
Бучацький район 123,
Бучач м. 166

В

Варшава м. 192, 225, 228, 230,
237, 241
Варшавське воєводство 63
Велика Британія 88, 89, 90, 92,
93, 242
Верхня Сілезія 20, 168, 215
Верховина с. (Красноставський
повіт, Люблінське воєводство,
Республіка Польща) 69
Волинська губернія 82, 120,
Волинська область 9,
Волинь 125, 136, 140, 141, 142,
157, 164, 195, 245
Вороничі с. (Грубешівський
повіт, Люблінське воєводство,
Республіка Польща) 67
Вроцлав м. 30, 222, 238

Г

Гайнівка м. 94
Галицько-Волинське князівство 14
Галичина 30, 74, 125, 140, 195,
197, 198, 199, 202, 204, 210,
248
Гданськ м. 222
Генеральне губернаторство
(Генеральна губернія) 12, 63,
65, 84, 87, 203

- Глібів с. (Чортківський район, Тернопільська область, Україна) 6, 22, 71, 76, 77, 103, 107, 108, 109, 112, 122, 129, 173, 190, 191
- Головнянський район 120
- Гораєць с. (Любачівський повіт, Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) 232, 233, 240
- Горлиці м. 106
- Горлицький повіт 239
- Городиловичі с. (Сокальський район, Львівської області, Україна) 133
- Городок м. 218
- Грубешів м. 69, 153
- Грубешівщина 126
- Грубешівський повіт 6, 66, 69, 102
- Грушовичі с. (Перемиський повіт, Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) 227
- Гута (Полянська) с. (Ясельський повіт, Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) 70
- Д**
- Далекий Схід 83
- Дніпропетровська область 111, 113
- Долге с. (Сяніцький повіт, Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) 149
- Донецьк 109, 164, 165
- Донецька область 9
- Донеччина 99
- Дрогобицька область 26, 101, 110, 120, 128, 192
- Дрогобич м. 25, 148
- Друга Річ Посполита 65, 91
- Дубно с. (Лежайський повіт, Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) 165
- Дукельський перевал 70
- Дукля м. 70
- Є**
- Європа 8, 82, 159, 187, 203, 208
- Ж**
- Житомир м. 148
- Жовква м. 19
- Жуків с. (Любачівський повіт, Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) 224, 238, 239
- З**
- Заболотівський район 120
- Завадка Морахівська с. (Сяніцький повіт, Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) 80
- Закарпатська область 129, 207, 211
- Закарпаття 129, 205, 206, 208, 210, 211
- Закерзоння 239, 240, 242, 246, 247, 248
- Замойський повіт 66
- Замойщина 66, 84
- Запорізька область 9, 114
- Західна Білорусь 83
- Західна Бойківщина 142, 143, 245
- Західна Європа 43, 58
- Західні області УРСР 113, 116, 118, 190, 193

Західна Україна 23, 38, 68, 117
 Західний Буг р. 63, 94

І

Івано-Франківськ 143, 177, 218
 Івано-Франківська область 9

К

Кавказ 82, 84, 90
 Казахстан 20, 215
 Камінь-Каширський район 120
 Кіровоградська область 114
 Кобильниця Волоська
 (Любачівський повіт,
 Підкарпатське воєводство,
 Республіка Польща) 148, 149
 Королівство Польське 82
 Косово 140
 Кошаліні м. 222
 Краків 158
 Краківське воєводство 9, 16,
 Красне с. (Буський район,
 Львівська область, Україна)
 114, 115
 Кривчиці місцевість 119
 Криж м. 19, 20
 Кримський півострів 84, 157, 244
 Кропна с. (Ясельський повіт,
 Підкарпатське воєводство,
 Республіка Польща) 70

Л

Ласків с. (Грубешівський повіт,
 Люблінське воєводство,
 Республіка Польща) 67
 Лежайськ м. 165
 Лемківщина 6, 7, 9, 18, 22, 24,
 26, 28, 52, 63, 70, 73, 95,
 103–107, 109, 111, 113, 125,

126, 127, 133, 142, 143, 146,
 149, 150, 159, 170, 173, 174,
 176, 179, 181, 182, 183, 189,
 195, 196, 197, 203, 204, 206,
 212, 213, 219, 220, 221, 237,
 239, 240, 241, 244, 249, 252,
 253, 254, 255, 256, 257, 258,
 259, 260

Литва 11, 16, 63, 82, 95

Литовська Радянська
 Соціалістична Республіка 85,
 95, 102

Ліський повіт 98, 126, 128

Лішня с. (Сяніцький повіт,
 Підкарпатське воєводство,
 Республіка Польща) 229

Лозана м. 83

Луганська область 157

Луцьк 148, 217, 218, 219

Львів 164, 179, 192, 193, 199, 201

Львівська область 174, 178, 180,
 181, 197, 202, 217, 218, 219

Львівське воєводство 198

Львівщина 111, 133, 202

Любачів м. (Любачівський повіт,
 Підкарпатське воєводство,
 Республіка Польща) 98

Любачівський повіт 126, 129

Любачівщина 27, 126, 142, 143,
 213, 219, 224, 233, 238, 245

Люблинець м. (Люблинецький
 повіт, Сілезьке воєводство,
 Республіка Польща) 27

Люблін 30, 86, 95, 222, 223

Люблінське воєводство 9, 16, 63,
 65, 67, 68, 98, 101, 142, 192,
 197

Люблінський дистрикт 66

Люблінщина 63, 66, 69, 126, 193

М

- М'яжке с. (Грубешівський повіт, Люблінське воєводство, Республіка Польща) 67
- Македонія 207
- Маластів с. 149
- Маличі с. (Грубешівський повіт, Люблінське воєводство, Республіка Польща) 67
- Малковичі с. (Перемиський повіт, Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) 27, 202, 231, 232
- Мандери м. 21
- Маневичевський район 120
- Марамарош 207
- Медика с. (Перемиський повіт, Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) 157
- Миколаївська область 9, 101
- Мисцова с. (Ясельський повіт, Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) 70
- Модринь с. (Грубешівський повіт, Люблінське воєводство, Республіка Польща) 67
- Монастириськ м. 166, 220, 239,
- Москва м. 15–17, 82, 89, 90, 101, 132, 153, 208, 241

Н

- Надсяння 52, 63, 70, 72, 95, 104, 105, 109, 124, 125, 127, 142, 143, 167, 170, 174, 176, 181, 189, 195, 196, 202, 203, 212, 219, 224, 237, 241, 244, 249, 254–259
- Невицьке с. (Ужгородський район, Закарпатська область, Україна) 129

- Немирів с. (Сім'ятицький повіт, Підляське воєводство, Республіка Польща) 94
- Нижні Бескиди 70, 99, 203
- Нижньо-Устриківський район 101
- Німеччина 246
- Новий Санч повіт 98
- Новий Торг повіт 98
- Новоросійська губернія 82
- Нью-Йорк м. 146

О

- Одер р. 92
- Одеса м. 82
- Одеська область 9, 101, 114, 116
- Ольштин м. 145, 222
- Остап'є с. (Тернопільський район, Тернопільської області, Україна) 22, 71, 72, 74, 107, 108, 117, 118, 121, 180, 181, 191, 194

П

- Павлокома с. (Ряшівський повіт, Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) 162, 230
- Пасіка с. (Томашівкий повіт, Люблінське воєводство, Республіка Польща) 67
- Перемиське воєводство 224
- Перемиський повіт 68, 126, 128, 199, 202
- Перемишль м. 17, 98, 124, 146, 154, 158, 159, 164, 165, 199, 201, 202, 222, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 234
- Перемищина 26, 72, 104, 124, 201
- Пикуличі с. (Перемиський повіт, Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) 229

Пискоровичі с. (Лежайський повіт, Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) 234
 Південне Підляшшя 63, 125, 142, 143, 245
 Південно-Східна Лемківщина 207
 Південно-Східна Польща 70, 126, 209, 231, 238
 Південно-східні області УРСР 9, 14, 97, 101, 108, 109, 110, 111, 113, 117, 118, 155, 182, 190, 191, 193
 Південно-східні регіони України 111, 113, 116, 117
 Південь України 16, 110
 Північна Буковина 83
 Північна Пруссія 97
 Північно-Західна Польща
 Підгайці м. 166
 Підкарпаття 158
 Підляшшя 13, 14, 18, 26, 65, 69, 95, 105, 110, 111, 113, 116, 123, 125, 127, 197, 198, 219
 Поволжя 82
 Поділля 111, 165
 Подільська губернія 82
 Полісся 111
 Польська держава 203
 Польща 17, 29, 92, 95, 99, 118, 132, 135, 137, 145, 154, 192, 193, 223
 Поляни с. (Ясельський повіт, Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) 27, 71, 118
 Поград р. 207
 Прикарпаття 147

Р

Радянський Союз 88, 90, 92, 93, 95
 Ратнівський район 120
 Республіка Польща 4, 87, 96, 101, 128, 129, 216, 226, 230, 233, 238
 Рівненська область 9, 114, 120
 Річ Посполита 18, 52, 65, 81, 227
 Росія 93, 203
 Ростов-на-Дону м. 82, 212
 Руда Ружанецька с. (Любачівський повіт, Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) 69
 Румунія 207, 211
 Ряшівське воєводство 16, 68
 Ряшівщина 68, 69, 99, 126

С

Сагринь с. (Грубешівський повіт, Люблінське воєводство, Республіка Польща) 67, 155
 Санкт-Петербург м. 82
 Святкова с. (Ясельський повіт, Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) 70
 Селиська с. (Перемиський повіт, Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) 68
 Сербія 211
 Сибір 82, 83, 116
 Словаччина 207, 211, 221
 Сокальщина 133, 219
 Сокільники с. 217, 219
 Солокія р. 63, 94
 СРСР 5, 10, 13, 24, 63, 81–84, 87, 88, 89, 90, 91–95, 98, 99, 101, 102, 110, 132, 134, 155, 159, 189, 193, 206, 242

- Сталінська (суч. Донецька) область 114
- Станіславська (сучасна Івано-Франківська) область 120
- Стара Бірча с. (Перемиський повіт, Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) 228
- Старовижівський район 120
- Стріженець с. (Грубешівський повіт, Люблінське воєводство) 67
- Стрільківський район 26, 101, 155
- Східна Галичина 199, 202
- Східна Європа 6, 46, 83
- Східні області УРСР 110, 112, 113, 122, 123, 124, 193
- Східна Польща 90, 126, 164
- Східна Пруссія 92
- США 43, 44, 74, 82, 88, 90, 92, 93, 189, 234, 242
- Сян р. 159, 237
- Сяницький повіт 79, 80, 126
- Сянічок с. (Сяницький повіт, Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) 79
- Т**
- Талергоф табір 204
- Теребінь с. (Грубешівський повіт, Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) 67
- Терка с. (Ліський повіт, Підкарпатське воєводство, Республіка Польща) 69
- Терновиця с. (Івано-Франківський район, Івано-Франківська область, Республіка Польща) 147, 151
- Тернопіль 15, 216, 217
- Тернопільщина 6, 9, 15, 108, 123, 167
- Тернопільська область 9, 22, 23, 71, 72, 74, 76, 77, 103, 107–109, 112, 117, 118, 120, 122, 129, 165, 173, 180, 181, 190, 191, 194, 218, 220
- Тиса р. 207
- Торонто м. 146
- Трускавець м. 148
- Туреччина 81, 90
- Турковичі с. (Грубешівський повіт, Люблінське воєводство, Республіка Польща) 67
- У**
- Угорщина 207, 211
- Україна 15, 16, 18, 29, 63, 64, 66, 85, 95, 106, 118, 126, 134, 135, 149, 160, 176, 192, 193, 198, 200, 216, 222, 228, 235
- УРСР (Українська Радянська Соціалістична Республіка) 4, 5, 13, 14, 16, 18, 23, 24, 25, 29, 30, 80, 85, 86, 94, 95, 97, 99, 101, 102, 106, 109, 110, 113–116, 118, 119, 120, 126, 130, 132, 133, 134, 155, 157, 167, 175, 176, 189, 190, 192, 210, 214, 243, 260
- Урал 82, 83
- Устрики (Долішні) м. 147, 150, 151
- Ф**
- Франція 34, 42, 88

Х

Хорсонська область 9, 14, 101,
112, 148
Хирівський район 101, 155
Холм м. 164, 198
Холмський повіт 69
Холмщина 170, 174, 176, 181,
189, 195, 196, 197, 198, 203,
212, 213, 219, 220, 223, 241,
244, 249, 252, 253, 254, 255,
256, 257, 258, 259
Хорватія 211
Хрещата г. 232
Хуст м. 206

Ц

Центрально-Східна Європа 11,
36, 46, 51, 53, 90

Ч

Чехія 211
Чехословаччина 98, 120, 203, 205
Чортківський район 71, 76, 77,
103, 107, 108, 109, 112, 122,
129, 165, 173, 190, 191

Ш

Шацький район 120
Шегині 157
Шиховичі с. (Грубешівський
повіт, Люблінське воєводство,
Республіка Польща) 67
Щецин м. 222
Щецінське воєводство 98

Ю

Югославія 91, 100

Я

Яблочин с. (Більський повіт,
Люблінське воєводство,
Республіка Польща) 223
Явожно м. та табір 28, 106, 137,
145, 148, 160, 162, 163
Якутія 83
Ялівка (Ялувка) с. (Білостоцький
повіт, Підляське воєводство,
Республіка Польща) 94
Ярослав м. 98, 224
Ярославський повіт 145, 199
Ярославщина 63

Наукове видання

Артимишин Юлія Зеновіївна
ДЕПОРТАЦІЙНІ АКЦІЇ 1940-Х РОКІВ
У НАЦІОНАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ:
СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Монографія

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України
79026 м. Львів, вул. Козельницька, 4

Науковий консультант *Ігор Соляр*
Літературний редактор *Наталія Кічула*
Упорядник науково-довідкового апарату *Оксана Рак*
Коректор *Наталія Кічула*

Підписано до друку з готових діапозитивів 20.12.2023 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура Times
Обл.- вид. арк. 14,8
Наклад 300 прим. Замовлення № 301